

ВІСНИК

Київського національного
торговельно-економічного
університету

2' 2011

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком
у лютому 1998 р.

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного
торговельно-економічного університету"

Журнал визнано ВАК України як фахове видання з економічних наук

З М І С Т

ДЕРЖАВА ТА ЕКОНОМІКА

МАЗАРАКІ А., МЕЛЬНИК Т.	Сучасні тенденції та чинники розвитку зовнішньої торгівлі України	5
------------------------------------	--	---

ПІДПРИЄМНИЦТВО

КОРОЛЬЧУК О., ЧЕРЕПОВ В.	Оптимізація комерційних зв'язків торговельного підприємства	15
ЛАЗЕБНА І.	Формування конкурентного середовища у роздрібній торгівлі	26

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

ЄРМОШЕНКО А., ЄРМОШЕНКО Л. КУЧЕР Г.	Світовий досвід функціонування органів розгляду спорів у сфері фінансових послуг	38
	Розвиток ринку внутрішніх державних боргових зобов'язань України	47
ЗИМОВСЬКА Л.	Деякі аспекти реформування системи пенсійного забезпечення в Україні	59

ПРАВО, ЗАКОНОДАВСТВО, ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА

МАРЧУК В., МИРОНЕЦЬ І.	Ліцензування будівельної діяльності	66
РЕГУРЕЦЬКА О.	Порядок відновлення акцій за законодавством України	74
ЛАТА Н.	Правові аспекти працевлаштування іноземців в Україні	80

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

ШКЕПУ М.	Етнічні особливості утворення культурного часопростору в класичному становленні основи історії	87
-----------------	--	----

СКУЛОВАТОВА О.	Тема долі в концепціях психоаналітичного напрямку	103
ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК		
ПРИТУЛЯК П.	Зовнішня торгівля України після підписання Брестського миру	112
АНДРІЙЧУК М.	Національне питання в соціал-демократичній періодиці Наддніпрянщини початку ХХ ст.	122
БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС		
ЯКУБЕНКО В., БЕРЛІНГ Р.	Проблеми та перспективи розвитку освіти дорослих в Україні	135

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ
"Вісник КНТЕУ"**

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;
КОРОЛЬЧУК О.П., КУЧЕРЕНКО В.Д. – заступники головного редактора;
**ГУЛЯЄВА Н. М., ЛАГУТІН В.Д., ЛІГОНЕНКО Л.О., МНИХ Є.В.,
НАПАДОВСЬКА Л.В., РОМАТ Є.В., СМОЛІН І.В., СУСІДЕНКО В.Т.,
ЧУГУНОВ І.Я.** – члени редакційної колегії з економічних наук; **ПЕРЕСІЧНИЙ М.І.,
ПРИТУЛЬСЬКА Н.В.** – члени редакційної колегії з технічних наук;
ГАЛЯНТИЧ М.К., ЛАДІЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М. –
члени редакційної колегії з правових наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., КУЛАГІН Ю.І.,
ОГОРОДНИК І.В., ПАВЛОВСЬКИЙ В.В., ШКЕПУ М.О.** – члени редакційної
колегії з філософських наук; **БАДАХ Ю.Г., КАЗЬМИРЧУК Г.Д., КОРОЛЕВ Б.І.,
ОРЛЕНКО В. І., ПОЛУРЕЗ В.І.** – члени редакційної колегії з історичних наук;

МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Завідувач редакції,
художньо-технічний редактор
С.Л. ОЛЮНІНА

Редактори: Е.Ю. КИРИЧЕНКО, О.М. КОЗОДОЙ

ВІСНИК КНТЕУ № 2'2011

Науковий журнал.
Засновник – Київський національний торговельно-економічний університет.
Видання зареєстровано в Держкомінформполітики України.
Свідоцтво КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.
Індекс журналу в Каталозі видань України на 2011 рік – 21910
Підписано до друку 14.04.11. Формат 70x108/8. Ризографія.
Ум. друк. арк. 11,2. Тираж 250 пр. Зам. 422.
Адреса редакції: 02156, м. Київ–156, вул. Кіото, 19
Телефон редакції 518–90–92, факс: 513–85–36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua
Набрано і заверстано на обладнанні університету.
Надруковано в Центрі підготовки навчально-методичних видань КНТЕУ

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 6 від 30.03.11 р.)
Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди автора та редакції.

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2011

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ГОСУДАРСТВО И ЭКОНОМИКА

МАЗАРАКИ А., МЕЛЬНИК Т.	Современные тенденции и факторы развития внешней торговли Украины	5
------------------------------------	--	---

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО

КОРОЛЬЧУК А., ЧЕРЕПОВ В.	Оптимизация коммерческих связей торгового предприятия	15
ЛАЗЕБНАЯ И.	Формирование конкурентной среды в розничной торговле	26

ФИНАНСЫ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО

ЕРМОШЕНКО А., ЕРМОШЕНКО Л.	Мировой опыт функционирования органов разрешения споров в сфере финансовых услуг	38
КУЧЕР Г.	Развитие рынка внутренних государственных долговых обязательств Украины	47
ЗИМОВСКАЯ Л.	Некоторые аспекты реформирования системы пенсионного обеспечения в Украине	59

ПРАВО, ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО, ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА

МАРЧУК В., МИРОНЕЦ И.	Лицензирование строительной деятельности	66
РЕГУРЕЦКАЯ А.	Порядок восстановления акций по законодательству Украины	74
ЛАТА Н.	Правовые аспекты трудоустройства иностранцев в Украине	80

ФИЛОСОФСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО МИРА

ШКЕПУ М.	Этнические особенности образования культурного времяпространства в классическом становлении основы истории	87
СКУЛОВАТОВА Е.	Тема судьбы в концепциях психоаналити- ческого направления	103

ФОРУМ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

ПРИТУЛЯК П.	Внешняя торговля Украины после подписания Брестского мира	112
АНДРИЙЧУК М.	Национальный вопрос в социал-демократи- ческой периодике Надднепрянщины начала XX в.	122

БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕС

ЯКУБЕНКО В., БЕРЛИНГ Р.	Проблемы и перспективы развития образования взрослых в Украине	135
------------------------------------	---	-----

C O N T E N T

STATE AND ECONOMY

MAZARAKI A., MELNYK T.	Modern trends and factors of foreign trade development in Ukraine	5
-----------------------------------	---	---

ENTERPRISE

KOROLCHUK O., CHEREPOV V.	Optimization of commercial communications of trade enterprise	15
LAZEBNA I.	Formation of competitive environment in retail trade	26

FINANCE AND BANKING

YERMOSHENKO A., YERMOSHENKO L.	World experience of dispute resolution authorities' activity in financial sphere	38
KUCHER G.	Development of internal debentures market in Ukraine	47
ZIMOVSKAYA L.	Some aspects of pension system formation in Ukraine	59

LAW, LEGISLATION AND LAW PRACTICE

MARCHYUK V., MYRONETS I.	Construction activity licensing	66
REGURETSKA O.	The procedure of shares restoration under Ukrainian law	74
LATA N.	Legal aspects of foreigners' employment in Ukraine	80

PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF THE MODERN WORLD

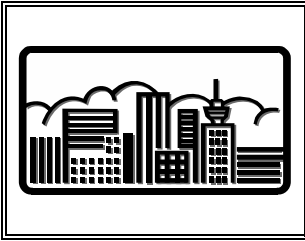
SHKEPU M.	Ethnic peculiarities of formation of cultural time space in classical establishment of the basis of the history	87
SKULOVATOVA O.	The theme of fate in the concepts of psychoanalytical direction	103

FORUM OF HISTORICAL SCIENCES

PRYTULIAK P.	Ukrainian foreign trade after Brest Peace signing	112
ANDRIYCHUK M.	National issue in Naddnipryanschyna's social-democratic periodicals in the early XX century	122

BOLOGNA PROCESS

YAKUBENKO V., BERLING R.	Problems and perspectives of adult education in Ukraine	135
-------------------------------------	---	-----

УДК 339.5(477)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

МАЗАРАКІ А., д. е. н., професор, ректор КНТЕУ

МЕЛЬНИК Т., д. е. н., професор кафедри міжнародної економіки
КНТЕУ

Зовнішній сектор будь-якої країни відчуває економічний "тиск" як з боку інших країн – партнерів або конкурентів на світових ринках, так і з боку власного внутрішнього ринку та його інституціональної інфраструктури. Така дуалістична залежність зумовлює високий рівень волатильності у відносинах із різними країнами-учасниками зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) та у різних видах економічної діяльності всередині країни – передусім експортоорієнтованих чи імпортозалежних. Особливо глибокі зміни відбуваються у цьому секторі в умовах світових криз, адже існують різноманітні інструменти і заходи зовнішньоекономічної політики, які застосовуються урядами з метою виходу з кризи, нівелювання її наслідків і стимулювання посткризового розвитку. У такі періоди часто виникають точки біфуркації, які спричиняють злам старих тенденцій, формування нових конфігурацій чинників, започаткування інших напрямів розвитку та структурних зрушень. Подібна ситуація спостерігається у зовнішній торгівлі України впродовж останніх трьох років. Саме це й актуалізує необхідність дослідження сучасних тенденцій та чинників її розвитку, позитивних і негативних наслідків впливу кризи на цей сектор економіки країни, що і є метою статті.

Зовнішня торгівля України у 2008–2010 рр. перебувала під впливом наслідків світової фінансово-економічної кризи, передусім через значний рівень відкритості економіки, коли зміни кон'юнктури світових товарних ринків та стрімке скорочення вітчизняного виробництва руйнували усталені тенденції її розвитку.

Упродовж 2000–2008 рр. зовнішня торгівля товарами України характеризувалась постійним зростанням. До того ж темпи нарощування експорту та імпорту набагато перевищували зростання ВВП і основних галузей, які формують вітчизняний експортний потенціал та, значною мірою, потреби в імпорті. У 2008 р. кризові явища спричинили зменшення обсягів експортно-імпортних операцій лише в останні три місяці, а в цілому за рік вони зросли, незважаючи на наявну кризу промислового виробництва, яке скоротилось на 3.1 %, та зменшення приросту ВВП до 2.3 %. У 2009 р. криза дала себе знати повною мірою: за умов падіння виробництва і ВВП відбулося набагато глибше падіння товарного експорту та імпорту (рис. 1).

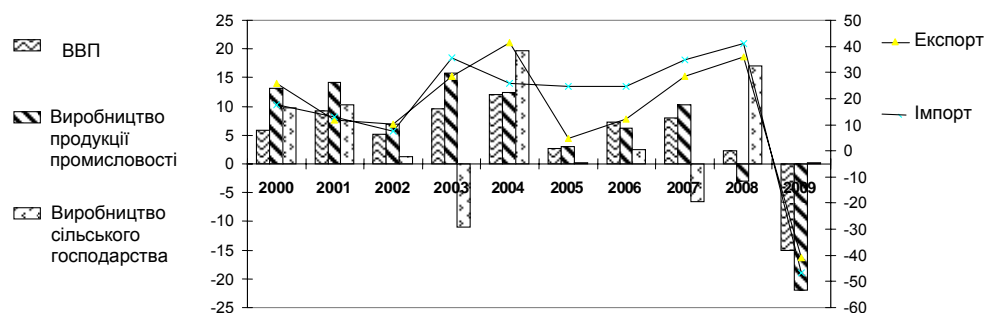

Рис. 1. Динаміка ВВП, виробництва продукції основних галузей економіки, експорту та імпорту товарів, % до попереднього року [1]

Унаслідок кризового падіння цін і зовнішнього попиту на товари українського традиційного експорту в четвертому кварталі 2008 р. і у 2009 р. товарний експорт у вартісному вимірі почав зменшуватися, тяжіючи до рівноваги за умов скрутного становища зовнішніх ринків та більшої привабливості цін на українські експортні товари внаслідок девальвації гривні. З іншого боку, потрясіння, яке отримала фінансово-кредитна система України та, передусім, девальвація гривні, погіршували становище імпортерів.

Подорожчання імпортних товарів, обрахованих у гривні, падіння внутрішнього інвестиційного попиту та, особливо, попиту з боку населення через падіння реальних доходів у кризовому періоді, призвели до зменшення витрат на імпорт. Традиційно стабільна структура експорту та імпорту дещо змінилась, а зовнішньоторговельний дефіцит значно зменшився. Внаслідок цього відбувся злам започаткованої впродовж 2006–2008 рр. тенденції щорічного подвоєння дефіциту товарної зовнішньої торгівлі (рис. 2).

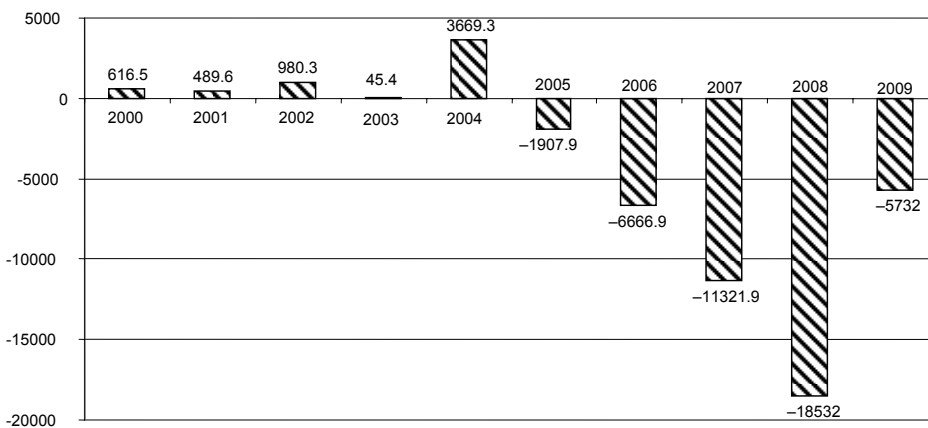

Рис. 2. Динаміка сальдо зовнішньої торгівлі товарами у 2000–2009 рр., млн доларів США [2]

Таке вагоме зниження торговельного сальдо у кризовий рік експерти Держзовнішінформу (ДЗІ) оцінюють як позитивне явище, незважаючи на зменшення обсягів експорту та імпорту. Водночас у структурі зовнішнього товарообігу проявилася нова тенденція зрушення у бік відносного зростання частки експорту. Так, якщо у 2006 р. експорт складав 46 % у сумарному обсязі експорту та імпорту, у 2007 р. – 44.8 %, 2008 р. – 44.0 %, то у 2009 р. – 46.6 %. Тобто можна стверджувати, що світова фінансово-економічна криза змінила структуру української зовнішньої торгівлі товарами у бік збільшення частки експорту.

З огляду на зменшення попиту домашніх господарств та все ще високу імпортозалежність економіки України, що історично склалась і досі не має внутрішніх мотивів до зміни, зниження витрат на імпорт у 2009 р. на 47.7 % порівняно з 2008 р. випереджало зменшення експортних надходжень, які скоротилися на 40.2 %. Завдяки зазначеним чинникам відбулося поліпшення товарного зовнішньоторговельного сальдо у 2009 р., хоча, зважаючи на значну частку витрат на імпорт енергоносіїв, воно й досі залишається від'ємним. Подальшого поліпшення ситуації можна очікувати з огляду на такі чинники, як зменшення енергоспоживання, зумовленого зниженням продуктивності енерговитратних виробництв за умов зменшення зовнішнього попиту або активізація енергозбереження у промисловості та комунальному господарстві.

Вплив світових і внутрішніх економічних факторів на імпорт в Україну в I–III кварталах 2010 р. був неоднозначним. З одного боку, проблеми з одержанням кредитів ускладнили роботу імпортерів окремих товарних груп, але, з іншого боку, постійні негативні економічні очікування населення не тільки не знизили внутрішнього попиту, а й інколи зумовлювали його зростання, особливо у періоди девальваційних коливань курсу гривні відносно долара США та євро. За цих умов населення намагалось забезпечити свої гривневі заощад-

ження шляхом купівлі імпортованих товарів, що не дає підстав очікувати значного зменшення імпорту в секторі домашніх господарств.

Експорт товарів з України за дев'ять місяців 2010 р. становив 36.2 млрд доларів США, що на 8.7 млрд доларів США або на 1.1 % перевищило обсяг експорту за відповідний період 2009 р. У структурі товарного експорту за цей період близько третини належить продукції чорної металургії (2009 р. – 26 %), понад 18 % – агропромислового комплексу (2009 р. – 24 %), дещо зменшилась частка виробів з чорних і кольорових металів (5.7 % у 2010 р. проти 6.2 % у 2009 р.), продукція машинобудування (відповідно 6.3 і 5.7 %) і приладобудування (6.0 проти 5.4 %). Натомість суттєво зросла частка засобів транспорту (3.9 % у 2009 р і 6.1 % у 2010 р.) (рис. 3).

Аналіз структури експорту дозволяє зробити висновок про поступове звуження його товарного асортименту, оскільки обсяг валютних надходжень формується від традиційних товарних груп чорних металів та хімічної промисловості. Водночас, у показниках експорту за 9 місяців 2010 р. можна вбачати започаткування товарної структури експорту посткризових часів із випереджаючим збільшенням частки товарів АПК.

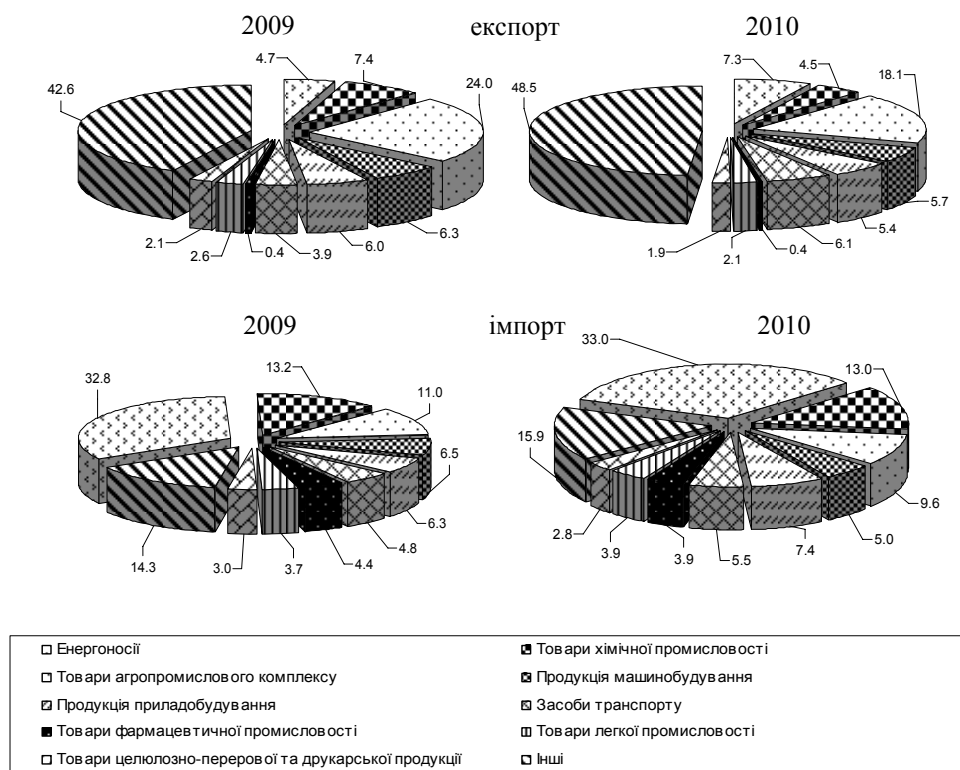

Рис. 3. Товарна структура експорту та імпорту за 9 місяців 2009 та 2010 року, % [2]

Обсяг імпорту до України у вартісному обчисленні за 9 місяців 2010 р. становив 41.68 млрд доларів США (проти 31.5 за відповідний період 2009 р.).

Товарна структура імпорту, як і впродовж декількох попередніх років, у 2010 р. залишалась відносно стабільною: провідними імпортованими товарними групами є енергоносії (33 %), продукція хімічної промисловості (13 %) та машинобудування, включаючи приладобудування та засоби транспорту (18 %), продукція АПК (9.6 %). За рік зміни у загальній структурі імпорту були незначними: дещо зросла частка енергоносіїв (з 32.8 % до 33.0 %), зменшилась частка сільськогосподарських продуктів (з 11.0 % до 6.3 %) та частка продукції хімічної промисловості (з 13.2 % до 13.0 %), зросла частка витрат на імпорт засобів наземного транспорту (з 4.8 % до 5.56).

Географічна структура товарних ринків української зовнішньої торгівлі за 9 місяців 2010 р., як і раніше, залишалась стабільною і практично не відрізнялась від середньорічної структури 2001–2009 рр., але і на ній відбилися наслідки кризи. Основним регіоном експорту товарів були країни СНД: їх частка становила 48.4 % загального обсягу експорту, у тому числі 33.9 % товарів надійшло до Росії. На країни ЄС у географічній структурі експорту припадало 32.0 %, а на країни Близького та Середнього Сходу – 20.3 %.

Отже, структура експорту в регіональному розрізі свідчить про консолідацію традиційних для України експортних ринків за рахунок зменшення показників експорту до інших країн. Наприклад, у 2010 р. частка експорту до країн Південно-Східної Азії становила 8.5%, тобто зменшилась порівняно з 2009 р. на 5.6 %. Найвагоміші потоки експортної продукції спрямовувались до Росії, Туреччини, Італії, Білорусії, Польщі, Німеччини та Індії.

Географічна структура українського імпорту практично не змінилась, хоча реальні обсяги значно зменшились. Обсяг імпорту з країн СНД за 9 місяців 2010 р. досяг 49.57 % загального обсягу імпорту (збільшення частки на 35 % порівняно з аналогічним періодом 2009 р.), а імпорт з країн ЄС склав 35.5%, тобто збільшився на 22. %. Частка імпорту з Росії становила 40.9 % – збільшення обсягів на 84.37 %. Частка імпорту із країн Південно-Східної Азії становила 13.3 % (збільшення обсягів на 49.7 %). Отже, в імпорті, як і в експорті, спостерігалася консолідація традиційних для України ринків за рахунок зменшення показників імпорту з інших країн. Країнами найбільшого імпорту до України були Росія, Китай, Німеччина, Польща, Білорусь, США та Італія.

Сальдо зовнішньої товарної торгівлі України за 9 місяців 2010 р. було від'ємним (–5.4 млрд доларів США) і на третину більшим порівняно з аналогічним періодом 2009 р. Отже, темпи зростання від'ємного торговельного сальдо за досліджуваний період є значно меншими і не

відтворюють докризову тенденцію щорічного подвоєння торговельного дефіциту.

Аналіз формування торговельного сальдо за 9 місяців 2010 р. свідчить, що воно відбувалося передусім за рахунок зростання доходу від традиційно сильних експортних товарних груп і його покращання; тобто, певного зменшення від'ємного сальдо за окремими товарними групами. Збільшенням додатного торговельного сальдо характеризувалися такі товарні позиції, як неблагородні метали і вироби з них (за 9 місяців 2010 р. зросли на 36.7 % порівняно з аналогічним періодом 2009 р.), деревина і вироби з неї (на 32.4 %), засоби пересування залізницею (збільшились у 2.3 раза), продукти неорганічної хімії (у 2.1 раза), руди, шлаки і зола (у 2.3 раза). За низкою товарних груп за 9 місяців 2010 р. відбулося зниження додатного сальдо торгівлі порівняно з аналогічним періодом 2009 р. Насамперед це стосується продукції АПК (зменшення на 18 %), добрив (на 20 %), одягу текстильного (на 35 %), авіаційних апаратів (на 60 %).

Дещо знизилось від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі продуктами органічної хімії з -292.3 до -165.8 млн доларів США, поверхнево активними речовинами з -211.0 до -205.6 млн доларів США.

Водночас експерти ДЗІ відзначають, що резерви для покращання сальдо зовнішньої торгівлі вичерпалися ще у 2005 р. [2]. Відносно стабільна і сприятлива кон'юнктура стосовно товарів українського експорту на ринках чорних металів та виробів з них, продуктів АПК та хімії до кінця 2008 р. ще забезпечувала зростання експортних надходжень за рахунок зовнішніх цін, але виробничі можливості цих галузей вже тоді досягли насичення [3].

Зростанню дефіциту торговельного балансу сприяло постійне нарощування імпорту енергоносіїв, машинобудівної продукції, автомобілів, продуктів хімічної промисловості та споживчих товарів. Така ситуація спричинена відсутністю структурного реформування української економіки. Кризові явища 2008–2009 рр. сприяли очищенню торговельного балансу України від надмірного імпорту, зменшивши витрати на нього до більш-менш прийнятних розмірів.

На жаль, багато підприємств України не скористалися можливостями високої кон'юнктури, що склалася на світових ринках традиційних експортних товарів, і не перейшли до інтенсивного технічного переозброєння. Однак низка вітчизняних металургійних підприємств навіть у післякризових умовах не зупиняють або відновлюють раніше розпочаті проекти. Хоч і не такими темпами, як раніше, але триває облаштування родовищ залізної руди, реконструюються сталеплавильні та прокатні потужності, що дає надію на повернення сприятливої кон'юнктури на чорні метали та металургійну сировину в довгостроковій перспективі.

Результати аналізу свідчать, що Україна має ще один ресурс зростання обсягів експортної діяльності – це агропромисловий комплекс. За оцінками фахівців, високі ціни на продовольство при його недостатності у світі можуть стати перманентними, що стимулюватиме привабливість АПК щодо нарощування обсягів його продукції.

Нині світова економіка продовжує функціонувати без суттєвих зламів, отже, український експорт має ніші, хоча у дещо звуженому вигляді. Україна має передумови для інтенсифікації АПК, за умов, що політика підтримки експорту буде більш оптимальною. Імпорт цієї продукції до України вже суттєво знизився останніми роками, є підстави для зниження інвестиційного імпорту та, можливо, імпорту енергоносіїв залежно від тенденцій розвитку промислового виробництва та його технологічної модернізації.

Дослідження зовнішньої торгівлі України за основними групами товарів дозволило виокремити спеціальні чинники, які впливають на формування експортних потоків та імпортних надходжень і спроможні визначати напрями їх зміни у короткостроковій перспективі.

Найвагомішою позицією українського експорту лишаються товари гірничо-металургійного комплексу, які забезпечують 35–40 % валютних надходжень. На жаль, українська металургія у світовому поділі праці є постачальником напівфабрикатів та прокату з низькою доданою вартістю, які чутливі до циклічних коливань за рівнями попиту і цін на світових ринках, що пов'язано з технічною і технологічною відсталістю цієї базової галузі економіки при постійному дефіциті інвестицій. За оцінками фахівців, при необхідному обсязі щорічного фінансування в модернізацію металургійних комбінатів у розмірі 2 млрд доларів США, реальне фінансування за останні десять років не перевищувало 800 млн доларів США. За 9 місяців 2010 р. експорт неблагородних металів та виробів із них зменшився проти найбільш вагомого показника січня-вересня 2008 р. в 1.8 раза, але зріс майже на 40 % порівняно з відповідним періодом 2009 р., що є результатом повільного відновлення як металургійної промисловості України, так і споживачів вітчизняної експортної продукції після світової фінансової кризи.

Однак критична залежність від кон'юнктури зовнішніх ринків металу за умов незмінної товарної структури експорту, низької продуктивності праці, недосконалої транспортної інфраструктури значно погіршують позиції українських металургів у глобальному конкурентному середовищі. Для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробів із чорних металів необхідно активізувати реалізацію інвестиційних проектів модернізації виробництва, впровадження енергозберігаючих технологій, забезпечити розвиток суміжних галузей – споживачів металопродукції. Державна політика у цій галузі повинна спрямовуватися на стимулювання використання сучасних ефективних

технологій виробництва й енергозбереження, сприяння збільшенню внутрішнього споживання металу за рахунок інтенсифікації розвитку споживачів металопродукції та будівництва. З метою обмеження експорту низькотехнологічної продукції доцільно запровадити експортне мито на вивіз напівфабрикатів, як це здійснено, наприклад, у Китаї.

Постійне зростання чисельності населення Землі, а також тенденція до зростання доходів спричиняють збільшення попиту на продукти харчування та обсягів світової торгівлі сільськогосподарськими товарами. На міжнародних ринках відбувається помірне зростання номінальних цін на продукцію АПК, що пов'язано з відновленням темпів зростання економік багатьох країн.

Для сільськогосподарських і продовольчих товарів частка експорту товарів 1–24 груп Українського класифікатора товарів ЗЕД у загальному українському експорті складала 16–24 %. Зростання експорту пов'язане із високими врожайми сільськогосподарських культур, стабільно високим зовнішнім попитом на вітчизняну продукцію, її більш високою ціною конкурентоспроможністю, зростанням цін на світовому ринку. Водночас суттєво збільшився у 2008–2009 рр. імпорт агропромислових товарів із традиційних 7–9 до 8–11 % завдяки зниженню ставок ввізного мита, збільшенню потреб підприємств харчової промисловості в імпортній сировині, а населення – у продукції, що не виробляється в Україні.

Україна має можливість нарощувати експорт зерна, соняшникової олії, молочних продуктів, зокрема твердого сиру. Однак інколи державна політика гальмує цей процес. Наприклад, високий врожай зернових і зростання попиту на зерно у світі у 2009–2010 рр. були сприятливими для українського експорту, проте введення Урядом експортних квот та непрозорі правила гри на ринку не дозволили вітчизняним експортерам закріпити імідж стабільних постачальників зерна.

Завдання збільшення експортного потенціалу молочної продукції наштовхується на запровадження нової системи дотацій, яка передбачає підтримку виробників тваринницької продукції з розрахунку на голову худоби, що призведе до зниження виробництва молока і, у свою чергу, до зростання конкуренції за сировину та збільшення закупівельних цін; зумовить погіршення товарності молока, і як наслідок, зниження обсягів експорту молочних продуктів. Також слід зазначити, що новий порядок виплат дотацій спричинить нестачу обігових коштів у виробників молока, що зумовить скорочення виробництва і масове закриття молокопереробних заводів.

Необхідно нормалізувати відносини з країнами-імпортерами молочної продукції, передусім із Росією, з метою нівелювання наслідків "молочних воєн". Надзвичайно важливо запровадити стандарти якості та безпечності харчової продукції, що відповідатимуть міжнародним вимогам.

У 2009 р. імпорт товарів хімічної промисловості зменшився на 54 %, тоді як експорт – на 97 %. У 2010 р. імпорт цих товарів зростав значно швидше, завдяки збільшенню попиту на полімери та засоби захисту рослин. Споживання цих товарних груп традиційно зростає у світі, а спеціалізація з їхнього виробництва у світовій економіці закріплюється за Китаєм. Однак об'єктивні фактори для власного виробництва деяких товарів зазначеної групи склалися ще за радянських часів, а нестачу сировини Україна може компенсувати науковими здобутками та передовими технологіями.

Зростання експорту товарів хімічної промисловості впродовж п'яти років було незначним через втрату Україною найбільших азійських ринків збуту своєї стратегічної продукції – карбаміду, цю нішу зайняв Китай. Це обумовлено тим, що Україною не було здійснено жодних запобіжних заходів. Більше того, за роки незалежності вітчизняні виробники хімічної продукції не мали ніяких зв'язків із країнами-імпортерами товарів, оскільки карбамід і аміак завжди продавався трейдерами на спотовому ринку. Стримують розвиток галузі зростання цін на газ, високий рівень енергоспоживання, а також низька якість окремих виробів.

За 9 місяців 2010 р. експорт продукції машинобудування збільшився на 19.1 % порівняно з відповідним періодом 2009 р., імпорт – на 1.5 %, що зумовило зменшення від'ємного сальдо майже у 19 разів. Експорт продукції машинобудування останнім часом вирізняється дуже вузьким асортиментом – це практично лише дві товарні підгрупи: двигуни і насоси для газо- і нафтотранспортних галузей.

Із продукції приладобудування експортувалися електродвигуни, генератори і трансформатори, але через високу нестабільність поставок за 9 місяців 2009 р. експорт цих товарів зменшився на 20 %. Експорт транспортних засобів представлений переважно залізничними вагонами й авіаційною технікою. У цілому торгівля товарами цієї групи формувалась під впливом попиту, який щодо інвестиційних товарів був украй низьким. Водночас, завдяки кредитам зросли обсяги продажів та імпорт споживчих товарів. Активним приростом характеризувався також імпорт сільськогосподарської техніки.

Для подальшого розвитку експортного потенціалу машинобудування необхідно створити інноваційні підприємства за технологіями 5–6 укладів, стимулювати розвиток виробництва нової техніки (наприклад, літаків, суден) на окремих діючих підприємствах за належної державної стимулюючої політики.

У перспективі на розвиток зовнішньої торгівлі України впливатимуть певні чинники. *По-перше*, збережеться значна частка в експорті сировинних товарів та продукції з відносно низькою доданою вартістю. Для поживлення їх експорту велике значення матиме поліпшення якості товарів шляхом технологічної модернізації металур-

гійних підприємств та відновлення попиту на метали на світових ринках. *По-друге*, збережеться залежність України від імпорту енергоносіїв, хоча можна очікувати подальше скорочення споживання газу в промисловості за умов підвищення технологічного рівня основних енергоспоживаючих виробництв. *По-третє*, реальне кінцеве споживання домогосподарств, що було рушійною силою зростання українського ВВП останніх трьох передкризових років, постійно знижується через консервативну політику оплати праці найманих працівників і високу інфляцію. Низька платоспроможність домогосподарств впливає на імпорт у бік його здешевлення, що сприятиме зменшенню дефіциту торговельного балансу. Українська економіка продовжує потерпати від збитковості майже 40 % підприємств і нагромадження значних обсягів корпоративного боргу. Можливо, для прискорення виходу з кризи необхідно не лише реструктуризувати борги, а й вдатися до використання механізму банкрутства підприємств і зміни власників.

Для зменшення впливу світової кризи на економіку України та її зовнішню торгівлю потрібні політична воля, узгодженість дій влади, бізнесу та суспільства в цілому. Процес формування зовнішньоторговельного балансу України, зіставлення експортного потенціалу національної економіки та потреб в імпортних надходженнях потребують пильної уваги, постійного дослідження чинників і шляхів найменш болісного виходу із кризи та забезпечення наступного ефективного зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Державний* комітет статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. *Держзовнішінформ*. — Режим доступу : <http://www.ukrdzi.com/ru>.
3. *Мазаракі А. А.* Регуляторна політика у сфері зовнішньої торгівлі : монографія / А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. — 470 с.

ПІДПРИЄМНИЦТВО

УДК 005.575:658.871/.878

ОПТИМІЗАЦІЯ КОМЕРЦІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТОРГОВЕЛЬНОГО ПІДПРИЄМСТВА

КОРОЛЬЧУК О., д. е. н., доцент, перший проректор
з науково-педагогічної роботи КНТЕУ
ЧЕРЕПОВ В., к. е. н., доцент кафедри торговельного
підприємництва КНТЕУ

Комерційні зв'язки значною мірою впливають на ефективність ринкової діяльності торговельного підприємства (ТП), адже від них залежить товарний асортимент, товарні запаси, ціни, обсяги продажів товарів, доходи, витрати обігу, обов'язкові платежі, реальний чистий прибуток і показники рентабельності. У зв'язку з цим торговельному підприємству необхідно формувати оптимальні комерційні зв'язки.

Методичний інструментарій, який можна використовувати в оптимізації комерційних зв'язків торговельного підприємства (КЗТП), розглянуто в наукових працях В. Алькеми, І. Бланка, Е. Бузукової, В. Вітлінського, І. Івченко, Л. Лігоненко, А. Мазаракі, Т. Москвітіної, І. Смоліна, О. Сумця, Дж. Шрайбфедера [1–11] та інших вчених. Науковцями розроблено рекомендації щодо підвищення рівня економічної безпеки України в умовах глобалізаційних викликів [7]; запропоновано методичні підходи до розробки стратегій та політики торговельного підприємництва [8], управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств [6; 8], розробки стратегії формування КЗТП [10]; визначено показники та запропоновано методи ретроспективної оцінки економічної ефективності комерційних угод і зв'язків ТП [3; 6; 10]; розроблено методику розрахунку інтегрального показника економічної ефективності оптової закупівлі товарів торговельним підприємством [10], багатовимірну динамічну модель економічної ефективності КЗТП [10], систему показників для оцінювання та вибору постачальників товарів [4; 9], методичні підходи до управління товарними запасами [1; 4; 6; 9–11]; запропоновано методи оцінювання економічного ризику [2; 5–8; 10], методики економіко-математичного моделювання економічної ефек-

тивності управлінських рішень [2; 5; 6; 10], прийняття управлінських рішень в умовах невизначеності та ризику [2; 5–8; 10] тощо. Ці наукові розробки мають значне методологічне та практичне значення. Однак низка проблем оптимізації КЗТП досліджена недостатньо. Зокрема, необхідно визначити структуру і властивості комерційного потенціалу торговельного підприємства, розробити методичні підходи до оцінювання цього потенціалу, обґрунтувати систему показників прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків і методику їх оптимізації тощо.

Мета дослідження – удосконалення методичного інструментарію оптимізації комерційних зв'язків торговельного підприємства з урахуванням ефективного використання його комерційного потенціалу за умов ризику та невизначеності в сучасних ринкових умовах. Об'єкт дослідження – процес управління закупівельною діяльністю торговельного підприємства. Предмет дослідження – комерційні зв'язки із оптової закупівлі товарів торговельним підприємством.

Першим етапом оптимізації КЗТП є збирання, обробка та систематизація інформації про його зовнішнє середовище. Без такої інформації неможливо оцінити стан товарного ринку та перспективи його розвитку; ступінь відповідності комерційного потенціалу ТП умовам його ефективної ринкової діяльності; спрогнозувати товарооборот, дохід, витрати обігу, реальний чистий прибуток, рентабельність витрат обігу, рентабельність обороту із закупівлі товарів та інші показники. Зокрема потребує дослідження: обсяг, структура, варіація, коливання та тенденції зміни попиту і товарної пропозиції; співвідношення попиту та товарної пропозиції; рівень, структура, варіація, коливання та тенденції зміни цін; конкуренти та конкуренція; коливання, стійкість та циклічність розвитку товарного ринку; розподіл ринку між виробниками та оптовими продавцями товарів тощо.

Для прогнозування параметрів зовнішнього середовища використовують різну інформацію. Прогнозуючи попит, необхідно володіти даними щодо його обсягу, структури, динаміки, варіації, циклічних, сезонних і випадкових коливань щодо факторів, що впливають на попит: психологічних, фізіологічних, економічних, соціальних, демографічних, географічних, кліматичних, екологічних, технічних, технологічних, ергономічних тощо. Наприклад, на попит на літній жіночий одяг впливають: життєва орієнтація покупця; мода; модель одягу та його модифікації; вид та якість тканини, у тому числі гігієнічні властивості тканини та її колір; дизайн моделі; ціна; співвідношення "якість – ціна"; співвідношення цін на літній жіночий одяг у різних продавців; вік покупця, його зріст, повнота; грошові доходи покупців та їх розподіл; розташування роздрібною торговельною мережі; інтенсивність потоку потенційних покупців; імідж модельєра, виробника та продавця; наявність аналогічних товарів або їх модифікацій у інших

продавців; цінові дисконти та умови їх надання; споживчі кредити та умови їх надання; інтер'єр магазину та інші фактори.

Вплив різних факторів на попит має багатоаспектний характер. Наприклад, на попит впливають не тільки рівні та структура цін, а й інші їх параметри:

- співвідношення цін у регіонах, на ринках та їх сегментах;
- ступінь відхилення цін від їх базових значень;
- варіація цін у просторі та часі;
- розподіл цін у межах товарної групи;
- територіальне коливання цін;
- рівень стійкості цін;
- сезонні та циклічні коливання цін;
- співвідношення цін у групах підприємств;
- динаміка цін окремих товарів;
- індивідуальні та групові індекси цін;
- загальні індекси цін;
- індекси середніх цін;
- пряма та перехресна цінова еластичність попиту;
- інші параметри цін.

Велике значення для оптимізації комерційних зв'язків має оцінка комерційного потенціалу торговельного підприємства. Комерційний потенціал ТП має складну структуру, елементами якої є концептуальний, трудовий, фінансовий, матеріальний, товарний, сервісний, інформаційний, організаційний, науковий, методичний, правовий, екологічний та іміджевий потенціали, які також мають відповідну структуру. Наприклад, товарний потенціал можна диференціювати за видами, різновидами, модифікаціями, якістю, пакуванням, фасуванням, маркуванням товарів та їх цінами.

Комерційний потенціал – не механічне поєднання різних його елементів, а їх синтез. При одних і тих же елементах комерційного потенціалу можуть бути різні значення його параметрів залежно від того, наскільки гармонійно поєднані ці елементи та які управлінські умови створені для реалізації можливостей такого поєднання. Наприклад, фінансові ресурси можна використовувати з різними цілями, у різні періоди та за умов здійснення різних комерційних рішень.

Комерційний потенціал ТП може змінюватися під впливом факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. На нього можуть вплинути зміни попиту, пропозиції, цін, конкуренції, інфляції тощо. Збільшення цін на товари може обумовити зменшення товарообороту, реального чистого прибутку, рентабельності витрат обігу, рентабельності товарообороту, фінансову нерівновагу підприємства тощо. Зміна цих параметрів обумовить зміну фінансового стану підприємства і, як наслідок – зміну можливостей у закупівлі та продажу товарів. Такі зміни можуть мати різну величину та значущість, але їх потенційне

існування обумовлює необхідність дослідження комерційного потенціалу ТП.

Торговельне підприємство може змінити і фактори внутрішнього середовища: свою кадрову або організаційну структуру, залучити товарні та банківські кредити, більш раціонально розмістити торговельну мережу, вибрати більш ефективні форми та методи продажу товарів, впровадити нове торговельне устаткування, використовувати більш ефективну систему сервісного обслуговування покупців, удосконалити систему морального та матеріального стимулювання працівників підприємства тощо. Кадрові зміни на підприємстві сприятимуть формуванню більш гармонійного складу працівників із вищими моральними та професійними якостями.

Крім того, неоднакові умови на різних ринках будуть обумовлювати відмінності комерційних потенціалів ТП. Однак комерційний потенціал торговельного підприємства можна адаптувати до ринкових умов його діяльності, що змінюються у просторі та часі. Досягти цього можна шляхом зміни параметрів кредитної, товарної, закупівельної, цінової, збутової та комунікаційної політик торговельного підприємства, стратегій управління його товарооборотом, товарними запасами, товарним забезпеченням, поточними витратами, доходами, прибутком, обіговими активами, власними фінансовими ресурсами тощо. Наприклад, залежно від зміни попиту на товари можна змінити ціни, цінові дисконти та умови їх надання, товарні кредити та умови їх надання, пакування та розфасовку товару, форми та методи продажу товарів, систему сервісного обслуговування покупців, методи стимулювання попиту тощо.

Комерційний потенціал ТП у цьому періоді може трансформуватися у потенціал іншого кількісного рівня та іншого якісного стану. Підприємство може ввести у товарний асортимент товари, якими воно не торгувало раніше, побудувати магазин із принципово новими торговельними можливостями, впровадити новітні інформаційні технології, нове торговельне устаткування тощо.

В оцінюванні комерційного потенціалу ТП можна використовувати систему показників, що характеризують його складові. Залежно від інформаційно-аналітичного забезпечення та можливостей кількісного оцінювання таких показників можуть застосовуватися формалізовані або евристичні методи. Наприклад, інтегральні показники характеризують такі складові: концептуальний, трудовий, фінансовий, матеріальний, товарний, сервісний, інформаційний, науковий, методичний, організаційний, правовий, екологічний, територіальний та іміджевий потенціали.

У процесі дослідження комерційного потенціалу торговельного підприємства необхідно врахувати також здатність його працівників до якісного й ефективного виконання комерційних функцій. Наприклад,

ТП має певну суму коштів для закупівлі, доставки, зберігання, підготовки до продажу та продажу товарів. Однак здійснювати ці функції можна по-різному: товари можна купити у різних продавців, різного асортименту та якості, за різною ціною, з використанням або без використання цінкових дисконтів і товарних кредитів; можна купити, доставити, зберегти та продати різну кількість відповідних товарів; можна використовувати різні базисні умови поставки товарів та форми їх продажу тощо. Залежно від якості обґрунтування та здійснення відповідних комерційних рішень за одних і тих же фінансових умов торговельне підприємство може мати різний реальний чистий прибуток, досягти різного рівня рентабельності витрат обігу, рентабельності обороту із закупівлі товарів та рентабельності товарообороту.

На наступному етапі обґрунтовують цілі оптимізації КЗТП. Комерційні зв'язки ТП необхідно формувати на основі багатоцільового підходу, оскільки у процесі комерційної діяльності підприємство ставить перед собою різні стратегічні цілі та різні тактичні завдання. Кожному періоду повинна відповідати власна система цілей оптимізації комерційних зв'язків торговельного підприємства. Наприклад, окремі цілі ТП у періоди "дитинства" та "зрілості" будуть відрізнятися через суттєву різницю потенційних можливостей підприємства щодо закупівлі та продажу товарів на кожен із цих періодів, що може обумовлюватися різними факторами, зокрема, рівнем та якістю розвитку матеріально-технічної бази, розміром власних обігових коштів, іміджем торговельного підприємства на ринку тощо. Динамічні зміни зовнішнього та внутрішнього середовища ТП обумовлюють необхідність адаптації цілей оптимізації його комерційних зв'язків до цих змін.

Головною метою формування КЗТП є найбільш повне задоволення попиту на товари, отримання максимального реального чистого прибутку за найменший період із найменшими витратами трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Окремими ж цілями оптимізації комерційних зв'язків можуть бути: найбільш повне задоволення попиту на товари та сервісні послуги, збільшення ринкової частки, досягнення лідерства на відповідному ринку або сегменті ринку, виживання на ринку, одержання цільового прибутку, "зняття вершків", максимізація реального чистого прибутку, підвищення рентабельності витрат обігу, забезпечення високих темпів розвитку ринкової діяльності торговельного підприємства, забезпечення його фінансової рівноваги тощо. Можливість досягнення цих цілей повинна обґрунтуватися з допустимою для конкретного ТП ймовірністю.

Важливий етап оптимізації комерційних зв'язків – здійснення оцінки їх прогностичної економічної ефективності. Існують різні види оцінювання.

Оцінка прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків за i -й прогностичний період. Закупівля товарів підприємством здійснюється у різні періоди. Саме тому необхідно оцінювати прогностичну економічну ефективність цих зв'язків за окремий період, або відповідні прогностичні півперіоди.

Оцінка прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків за i -й прогностичний період на різних товарних ринках та їх сегментах. Умови оптової закупівлі товарів на різних ринках неоднакові, що обумовлює альтернативні варіанти закупівлі товарів торговельним підприємством та різну її ефективність. Отже, можна оцінювати економічну ефективність комерційних зв'язків за i -й прогностичний період на різних товарних ринках та їх сегментах.

Оцінка прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків за окремими її показниками. Ефективність закупівлі товарів торговельним підприємством характеризує система показників. Можна оцінювати економічну ефективність комерційних зв'язків із використанням різних окремих оціночних показників.

Комплексна оцінка прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків. Економічну ефективність закупівлі товарів ТП можна оцінити за всіма її різномірними показниками. У комплексному оцінюванні КЗТП доцільно розраховувати інтегральні показники їх прогностичної економічної ефективності.

Порівняльна оцінка прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків. Комерційні зв'язки можна порівнювати з іншими їх альтернативами, зокрема щодо модифікацій відповідних комерційних зв'язків, відносно інших їх видів тощо.

Прогностичну економічну ефективність комерційних зв'язків необхідно оцінювати зважаючи на те, що ТП може мати витрати на дослідження ринку, закупівлю, доставку та зберігання товарів тощо. Підприємству необхідно сплатити обов'язкові платежі. Отже, для ТП кращими будуть такі комерційні зв'язки, які забезпечують найбільш повне задоволення потреб та попиту покупців, отримання максимального реального чистого прибутку за найменший період із найменшими витратами трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. У зв'язку з цим, для оцінки прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків необхідно використовувати показники, які характеризують вплив на економічну ефективність ринкової діяльності ТП:

- математичне сподівання, дисперсія та коефіцієнт варіації реального чистого прибутку від здійснення ТП i -го комерційного зв'язку в j -му періоді;
- математичне сподівання, дисперсія та коефіцієнт варіації рентабельності витрат обігу, пов'язаних із формуванням і здійсненням ТП i -го комерційного зв'язку в j -му періоді;
- математичне сподівання, дисперсія та коефіцієнт варіації рентабельності обороту із закупівлі товарів ТП згідно з i -м комерційним зв'язком у j -му періоді;

- математичне сподівання, дисперсія та коефіцієнт варіації рентабельності обороту із реалізації товарів, куплених ТП згідно з i -м комерційним зв'язком у j -му періоді;
- інтегральний показник, що характеризує прогностичну економічну ефективність i -го комерційного зв'язку торговельного підприємства у j -му періоді.

Для розрахунку інтегральних показників, що характеризують прогностичну економічну ефективність КЗТП, доцільно використовувати метод сумірності значень у багатовимірному просторі. Він дає можливість усунути міжфакторну несумірність оціночних показників. У прогностичному оцінюванні економічної ефективності комерційного зв'язку враховується математичне сподівання, дисперсія та коефіцієнт варіації i -го показника, що характеризують цей зв'язок у j -му періоді.

Якщо за міру комерційного ризику приймають математичні сподівання окремих оціночних показників, то інтегральний показник, що характеризує прогностичну економічну ефективність i -го комерційного зв'язку ТП у j -му періоді (I_{ij}) розраховується методом сумірності значень у багатовимірному просторі за формулою:

$$I_{ij} = \sqrt{\sum_{i,j=1}^n \left[\frac{M(K_{ij})}{M(K_{ij})_{\max}} \right]^2} S_{ij}, \quad (1)$$

де $M(K_{ij})$ – математичне сподівання i -го показника, що характеризує прогностичну економічну ефективність i -го комерційного зв'язку торговельного підприємства у j -му періоді;

$M(K_{ij})_{\max}$ – максимальне значення $M(K_{ij})$ на множині, що аналізується;

S_{ij} – коефіцієнт значущості $M(K_{ij})$.

Показники, що характеризують прогностичну економічну ефективність i -го КЗТП у j -му періоді, розраховують беручи до уваги результати екстраполяції тенденцій їх зміни, які сформувалися до здійснення цих комерційних зв'язків.

Якщо в оцінюванні прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків використовуються дисперсійний або варіаційний підхід, то в сумірності значень у багатомірному просторі враховуються замість K_{ij} відповідно дисперсії або коефіцієнти варіації оціночних показників.

За умов, що за міру комерційного ризику приймається дисперсія, інтегральний показник, що характеризує прогностичну економічну ефективність i -го комерційного зв'язку ТП у j -му періоді розраховується за формулою:

$$I_{ij} = \sqrt{\sum_{i,j=1}^n \left[\frac{\sigma^2(K_{ij}) \min}{\sigma^2(K_{ij})} \right]^2} S_{ij}, \quad (2)$$

де $\sigma^2(K_{ij})$ – дисперсія K_{ij} ;
 $\sigma^2(K_{ij}) \min$ – мінімальне значення $\sigma^2(K_{ij})$ на множині,
 що аналізується;
 S_{ij} – коефіцієнт значущості $\sigma^2(K_{ij})$.

Якщо за міру комерційного ризику приймаються коефіцієнти варіації оціночних показників, то інтегральний показник, що характеризує прогностичну економічну ефективність i -го КЗТП у j -му періоді розраховується за формулою:

$$I_{ij} = \sqrt{\sum_{i,j=1}^n \left[\frac{V_{ij} \min}{V_{ij}} \right]^2} S_{ij}, \quad (3)$$

$$V_{ij} = \sigma(K_{ij}) / M(K_{ij}),$$

де V_{ij} – коефіцієнт варіації i -го показника, що характеризує прогностичну економічну ефективність i -го комерційного зв'язку торговельного підприємства у j -му періоді;
 $V_{ij} \min$ – мінімальне значення V_{ij} на множині, що аналізується;
 S_{ij} – коефіцієнт значущості V_{ij} .

На наступному етапі оптимізації комерційних зв'язків торговельного підприємства визначається їх кращий варіант. Це можна здійснити шляхом порівняльного аналізу прогностичної економічної ефективності КЗТП із використанням методів динамічного програмування.

В економічній літературі пропонується оптимізувати управлінські рішення методами динамічного програмування із використанням функції Р. Беллмана за критерієм дохід. Однак у цьому критерії не враховуються певні витрати, податки та показники рентабельності. Тому в оптимізації КЗТП із використанням функції Р. Беллмана доцільно враховувати значення та відповідні сполучення інтегральних показників, що характеризують їх прогностичну економічну ефективність.

Згідно з цим підходом, оптимізація комерційних зв'язків торговельного підприємства може здійснюватися за наведеним нижче алгоритмом.

1. Прогнозування обсягу продажу товарів у j -му періоді, куплених ТП згідно з i -м комерційним зв'язком.

2. Визначення обсягів оптової закупівлі відповідних товарів із урахуванням прогнозів їх продажу, оптових і роздрібних цін, базисних умов поставки товарів, цінових дисконтів, товарних кредитів.

3. Визначення витрат обігу, пов'язаних із формуванням та здійсненням i -го комерційного зв'язку у j -му періоді.

4. Визначення податків, пов'язаних із торгівлею у j -му періоді товарами, купленими згідно з i -м комерційним зв'язком.

5. Розрахунок математичного сподівання, дисперсії та коефіцієнта варіації реального чистого прибутку від здійснення i -го комерційного зв'язку в j -му періоді.

6. Розрахунок математичного сподівання, дисперсії та коефіцієнта варіації рентабельності витрат обігу, пов'язаних із формуванням і здійсненням i -го комерційного зв'язку в j -му періоді.

7. Розрахунок математичного сподівання, дисперсії та коефіцієнта варіації рентабельності обороту із закупівлі товарів згідно з i -м комерційним зв'язком у j -му періоді.

8. Розрахунок математичного сподівання, дисперсії та коефіцієнта варіації рентабельності обороту із реалізації товарів, куплених згідно з i -м комерційним зв'язком у j -му періоді.

9. Розрахунок методом сумірності значень у багатовимірному просторі інтегрального показника, що характеризує прогностичну економічну ефективність i -го комерційного зв'язку в j -му періоді.

10. Моделювання методами динамічного програмування із використанням функції Р. Беллмана прогностичної економічної ефективності КЗТП.

11. Вибір кращого варіанта КЗТП за максимальною сумою інтегральних показників, що характеризують їх прогностичну економічну ефективність у j -му періоді.

У процесі оптимізації комерційних зв'язків торговельного підприємства необхідно взяти до уваги низку важливих ринкових ситуацій. Наприклад, ТП може купити товар за різною ціною залежно від цінового дисконту та товарного кредиту. Як правило, ціновий дисконт надається покупцю товару за умов суттєвого збільшення обсягів його закупівлі. А товарний кредит – за умов збільшення ціни закупівлі товару. Це потребує оцінки та порівняльного аналізу варіантів закупівлі товарів із використанням різних цінових дисконтів і товарних кредитів.

Використання цінового дисконту обумовить збільшення обсягу закупівлі товару. Тому сума витрат обігу та податків може перевищити приріст доходу від використання цінового дисконту. Зокрема, внаслідок збільшення обсягу закупівлі товару можуть збільшитися витрати на його доставку, зберігання, підготовку до продажу та продаж, витрати на заробітну плату та обслуговування банківського кредиту. Закупівля більшої кількості товару та продаж його за меншою ціною, порівняно з оптимальним рівнем ціни, може зменшити реальний чистий прибуток внаслідок зменшення доходу на одиницю товару.

Використання ТП товарного кредиту зменшить відсотки за банківські кредити, але зменшить і реальний чистий прибуток внаслідок підвищення рівня оптової ціни закупівлі товару. Отже, у процесі аналізу цієї ситуації необхідно оцінити економічну ефективність таких альтернатив оптової закупівлі товару:

- без використання цінового дисконту та товарного кредиту;
- із використанням цінового дисконту;
- із використанням товарного кредиту;
- із використанням цінового дисконту та товарного кредиту.

Торговельне підприємство може отримати банківський кредит для закупівлі товару, але джерелом покриття витрат обігу в наступні періоди може бути доход від продажу товарів у попередніх періодах. Отже, необхідно проаналізувати альтернативи комерційних угод у j -му періоді шляхом дослідження впливу на їх ефективність використання банківського кредиту за різних умов кредитування та невикористання кредиту. У цьому аналізі важливо врахувати умови отримання кредиту, які впливають на ефективність залучення ТП банківських позик. Основними є такі умови: порядок розрахунку платежів за позики – за відсотковою чи обліковою ставкою; час виплати відсотків (порядок виплати відсотків – авансовий платіж, або з певного строку, або при поверненні); вид відсоткової ставки (фіксована чи плаваюча; якщо плаваюча – то період її коригування); періодичність виплати відсотків (у конкретні строки або через певний інтервал часу); порядок погашення кредиту (частинами з певного періоду чи в кінці строку використання кредитних ресурсів); форма забезпеченості (гарантії) повернення кредиту.

Оптова ціна закупівлі товарів, цінові дисконти та товарні кредити впливають на можливість зміни цін продажу товарів ТП. Зміна цін продажу товару обумовить зміну товарообороту, доходу, витрат обігу, податків, реального чистого прибутку, рентабельності витрат обігу, рентабельності обороту із закупівлі товарів та рентабельності товарообороту. Саме тому у прогностичному оцінюванні економічної ефективності комерційної угоди необхідно змоделювати вплив зміни ціни товару на реальний чистий прибуток від закупівлі та продажу товару, рентабельність витрат обігу, пов'язаних із закупівлею, доставкою, зберіганням, підготовкою до продажу та продажем товарів, рентабельність обороту із реалізації товарів і рентабельність товарообороту.

У моделюванні економічної ефективності комерційної угоди необхідно врахувати і можливість надання товарного кредиту покупцю товару з метою збільшення попиту на нього. Однак це вилучить певну суму коштів ТП із обороту його капіталу. За цей час можна купити і продати один або декілька разів товари та отримати додатковий чистий

прибуток. У кожний наступний період збільшиться сума коштів, яка може бути використана для закупівлі та продажу товарів.

Торговельному підприємству необхідно враховувати можливі втрати реального чистого прибутку внаслідок варіації значень різних параметрів комерційних угод. Наприклад, чоловічі костюми для покупців будуть різними відносно виробника товару; моделі, новизни, відповідності моді, ексклюзивності товару; його розміру, росту та повноти; виду, якості та кольору тканини; ціни, цінових дисконтів, споживчих кредитів тощо.

Отже, можна зробити такі висновки:

по-перше, комерційні зв'язки необхідно оптимізувати на основі багатоцільового підходу з урахуванням прогнозів стану зовнішнього та внутрішнього середовища торговельного підприємства, можливостей гармонізації та синтезу елементів його комерційного потенціалу;

по-друге, комерційний потенціал ТП необхідно адаптувати до ринкових умов його діяльності, а також трансформувати у потенціал іншого кількісного та якісного рівня;

по-третє, прогностичну економічну ефективність КЗТП характеризують математичні сподівання, дисперсії та коефіцієнти варіації реального чистого прибутку, рентабельності витрат обігу, рентабельності обороту із закупівлі товарів, рентабельності товарообороту та інтегральні показники прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків;

по-четверте, у прогнозуванні економічної ефективності КЗТП необхідно враховувати різні можливі багатоальтернативні комерційні рішення стосовно цін, цінових дисконтів, товарних кредитів, базисних умов поставки товарів, асортименту, якості, розфасовки, обсягів закупівлі та поставки товарів тощо;

по-п'яте, для розрахунку інтегральних показників, що характеризують прогностичну економічну ефективність КЗТП, можна використовувати метод сумірності значень у багатовимірному просторі;

по-шосте, оптимізацію КЗТП доцільно здійснювати за допомогою запропонованих алгоритму та методів динамічного програмування.

Методичні підходи до оцінки прогностичної економічної ефективності комерційних зв'язків та їх оптимізації можуть бути застосовані у дослідженні ефективності ринкової діяльності торговельного підприємства, управлінні його товарним асортиментом, товарооборотом, витратами обігу, товарними запасами та прибутком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алькема В. Г. Логістика. Теорія та практика : навч. посіб. / В. Г. Алькема, О. М. Сумець. — К. : Вид. дім "Професіонал", 2008. — 272 с.

2. *Бланк И. А.* Торговый менеджмент / И. А. Бланк. — 2-е изд., перераб. и доп. — К. : Ника-Центр, 2004. — 780 с.
3. *Бузукова Е. А.* Закупки и поставщики. Курс управления ассортиментом в рознице / Е. А. Бузукова ; под ред. С. Сысоевой. — СПб. : Питер, 2009. — 432 с.
4. *Економіко-математичне* моделювання : навч. посіб. / В. В. Вітлінській та ін. — К. : КНЕУ, 2008. — 536 с.
5. *Івченко І. Ю.* Економічні ризики : навч. посіб. / І. Ю. Івченко. — К. : Центр навч. л-ри, 2004. — 304 с.
6. *Мазаракі А. А.* Економіка торговельного підприємства : підруч. для вузів / А. А. Мазаракі, Л. О. Лігоненко, Н. М. Ушакова. — К. : Хрещатик, 1999. — 800 с.
7. *Економічна безпека України в умовах глобалізаційних викликів* / А. А. Мазаракі, О. П. Корольчук, Т. М. Мельник та ін. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. — 718 с.
8. *Мазаракі А. А.* Торговельне підприємництво: стратегія, політика, конкурентоспроможність / А. А. Мазаракі, Д. М. Пшеслінський, І. В. Смолін. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. — 384 с.
9. *Москвітін Т. Д.* Торговельна логістика : навч. посіб. / Т. Д. Москвітін. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. — 161 с.
10. *Москвітін Т. Д.* Комерційні зв'язки торговельного підприємства : навч. посіб. / Т. Д. Москвітін, В. В. Черепов. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. — 126 с.
11. *Шрайбфедер Дж.* Эффективное управление запасами / Дж. Шрайбфедер ; пер. с англ. — 2-е изд. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. — 304 с.

ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА У РОЗДРІБНІЙ ТОРГІВЛІ

ЛАЗЕБНА І., асистент кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ

Конкурентне середовище сфери товарного обігу являє собою сукупність умов і чинників, які визначають і впливають на розвиток конкуренції в цьому секторі економіки. Основними елементами конкурентного середовища товарного обігу є: кількість та якість реальних і потенційних суб'єктів торговельної діяльності, їх фінансова, матеріально-технічна, технологічна та інформаційна база; кількість покупців, їх потреби та поведінка, особливості менталітету; характер взаємодії учасників ринкового процесу та інтенсивність конкуренції; цілі

© Лазебна І., 2011

та ефективність конкурентної стратегії, маркетингової політики; стан і особливості інституційної та ринкової інфраструктури, наявність та якість юридичних норм, що регламентують ринкову поведінку суб'єктів господарювання; розвиненість соціальних інститутів контролю тощо [1–3].

Загальнотеоретичні положення і методологічні підходи до дослідження конкуренції та конкурентного середовища окремих економічних систем, ринків і галузей викладені в працях відомих зарубіжних дослідників: М. Портера, Дж. Робінсон, Р. Фатхудинова, Ф. Хайека, І. Шумпетера, А. Юданова [4–9] та ін. Сутність конкуренції, окремі аспекти конкурентної політики в Україні, а також характер сучасних конкурентних стратегій у торгівлі розкриті в працях В. Апопія, І. Бланка, О. Костусева, В. Лагутіна, Л. Лігоненко, А. Мазаракі [1; 2; 10–12] та ін.

В економічній літературі немає чіткого визначення поняття "товарний обіг", незважаючи на значне його місце і роль у системі суспільного відтворення. Відсутнє також розмежування понять "обмін", "товарний обіг", "торгівля". Отже, щоб зрозуміти, що являє собою конкурентне середовище товарного обігу, необхідно розмежовувати суть наведених понять.

Метою статті є визначення економічного змісту конкурентного середовища у сфері товарного обігу, дослідження умов формування цього середовища, основних тенденцій розвитку й обґрунтування його перспективних напрямів у роздрібному товарообороті.

У багатьох джерелах класичної політичної економії обмін трактується як абстрактна форма товарно-вартісних відносин. Із остаточним закріпленням в економічній теорії визначальної ролі виробництва суть обміну стали розглядати, з одного боку, як складник суспільного виробництва, а з іншого – як стадію відтворювального процесу.

Товарний обіг визначається як рух товарів у системі кругообігу ресурсів, що здійснюється за допомогою грошей і на основі еквівалентного відшкодування витрат кожного з його учасників. Ключовий елемент товарного обігу – товар – є продуктом, що здатний через процес обміну на ринку задовольняти суспільні економічні потреби. Таким чином, функціональне значення товарного обігу полягає в налагодженні ефективного механізму руху товарів як у їх натурально-речовій, так і вартісній формі. Однак протиставлення виробництва та обігу є некоректним, оскільки виробництво товару має економічний сенс, якщо товар продається на ринку, тобто переходить у сферу кінцевого споживання на основі акта купівлі-продажу, а сфера товарного обігу, у свою чергу, має чітко окреслений товарно-грошовий характер [13, с. 171]. Формою розвитку сфери товарного обігу є внутрішній ринок, де за певного рівня цін відбувається розподіл обмежених

виробничих та інвестиційних ресурсів, споживчих товарів і послуг відповідно до попиту домогосподарств на них і на гроші у формі активів. Конкурентне середовище у сфері товарного обігу формується через механізм взаємодії намірів та дій виробників і споживачів на ринку, а формою організації ринку є торгівля, і лише на перший погляд може здатися, що торгівля є настільки простою справою, яку не слід корелювати з економічною теорією, зазначає А. Мазаракі [12, с. 30].

Фактори інтенсифікації формування конкурентного середовища в торгівлі можна визначити і згрупувати як посилюючі та послаблюючі. До посилюючих факторів, крім роздержавлення і приватизації, належать: утворення нових організаційних структур, диференціація товарів і послуг, застосування диверсифікації та інших інструментів конкурентної боротьби, бар'єри вступу в галузь і виходу з неї та ін. До послаблюючих інтенсивність конкуренції факторів можна віднести: скорочення кількості підприємств роздрібною торгівлі, низьку забезпеченість населення торговельною площею, несприятливу податкову політику та ін. Найбільше впливають на формування конкурентного середовища створення та розвиток нових організаційних структур у торгівлі, а також диверсифікація діяльності торговельних підприємств.

В Україні процес формування конкурентного середовища товарного обігу розпочався у середині 80-х років ХХ ст., коли ще не склалися ринкові відносини, а був лише проголошений курс на створення ринкової економіки за умов майже повної відсутності конкуренції на ринку й панування державної монополії. Першим законом, спрямованим на розвиток і підтримання конкурентного середовища товарного обігу в Україні, став Закон України "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності" від 18 лютого 1992 р., який заклав правові основи обмеження і попередження монополізму, недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності та здійснення державного контролю за додержанням норм антимонопольного законодавства. На першому етапі розвитку конкурентного середовища товарного обігу зусилля були спрямовані на демонополізацію економіки та подолання наслідків монополізації ринку, а також створення умов для розвитку конкуренції. Однак досить швидко стало зрозуміло, що забезпечити, наприклад, надійний захист від недобросовісної конкуренції лише за допомогою законодавчих норм, що містилися у ст. 7 названого Закону, неможливо. Саме тому, 7 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла Закон України "Про захист від недобросовісної конкуренції", яким було визначено правові засади захисту суб'єктів господарювання (підприємців) та споживачів від недобросовісної конкуренції.

Новий етап у розвитку та формуванні конкурентного середовища товарного обігу розпочався із введення у дію у 2002 р. Закону України "Про захист економічної конкуренції", який був спрямований на за-

безпечення ефективного функціонування економіки України на основі розвитку конкурентних відносин. Закон визначив правові засади підтримки та захисту конкуренції, обмеження монополізму в господарській діяльності. Вплив на підприємницькі відносини та конкурентне середовище товарного обігу, відповідно до Закону України "Про захист економічної конкуренції" відбувається також за умов наявності певного саморегулюючого (конкурентного) механізму ринку. Державне регулювання лише заповнює прогалини саморегулювання ринку і таким чином підвищує ефективність функціонування ринкових відносин у цілому. Можна стверджувати, що з 2002 р., в законодавстві України були створені належні засади для забезпечення всеохоплюючого захисту економічної конкуренції та формування конкурентного середовища товарного обігу від будь-яких порушень.

На розвиток і формування сфери товарного обігу впливають як виробник, формуючи пропозицію товарів, так і споживач, формуючи попит, а також правова та економічна ситуація в країні. Проблеми реалізації товару є проблемами економічного розвитку, узгодження інтересів усіх учасників економічного процесу [14, с. 59]. Із розвитком товарного обігу в Україні відбувається формування певної системи каналів товаропостачання та товароруку, що являють собою сталі зв'язки виробництва з кінцевим споживанням. За основу дослідження сфери товарного обігу та торгівлі береться саме система товароруку [15, с. 28–33].

Головними суб'єктами конкурентного середовища товарного обігу є підприємства, держава, домогосподарства. Кожний суб'єкт виходить на ринок або із грошима, або із товарами, що є їхньою власністю. На роздрібному ринку (у сфері роздрібної торгівлі) підприємства реалізують споживчі товари і послуги, якими користуються переважно домогосподарства. Держава має можливість поставляти на ринок природні, паливно-енергетичні ресурси, що є у її розпорядженні, а також надавати державні послуги і державне майно (під час аукціонів або тендерів у процесі приватизації). Головний товар, який пропонують на ринку домогосподарства, – це робоча сила. Водночас вони можуть торгувати будь-якими товарами. Усі суб'єкти при цьому користуються грошима як засобом оплати за куплені товари й отримують їх у вигляді платежу (готівкового чи безготівкового) за реалізований товар. Підприємства придбають на ринку в домогосподарств робочу силу для використання у процесі виробництва, самі продають державі замовлені нею товари і послуги для задоволення загальнодержавних потреб. Усі ці складні товарно-грошові процеси й формують конкурентне середовище товарного обігу.

Механізми та напрями розвитку конкурентного середовища сфери товарного обігу повинні базуватися на економічних принципах, наведених у *табл. 1*.

Економічні принципи розвитку конкурентного середовища товарного обігу і роздрібно́ї торгівлі

Принцип	Суть принципу
Єдності конкурентного середовища	Правила роботи на ринку повинні бути єдиними на всій території, провадження єдиної конкурентної політики держави
Вільної економічної діяльності	Рівність прав суб'єктів підприємницької діяльності, недоторканість прав власності
Державної підтримки добросовісної конкуренції	Держава виступає ініціатором створення ефективного конкурентного середовища товарного обігу
Захисту конкурентного середовища	Застосування нормативно-правового забезпечення щодо попередження, обмеження та припинення монополістичної діяльності та недобросовісної конкуренції у сфері товарного обігу

Конкурентне середовище є саморегульованим, воно розвивається самостійно як явище, але напрями його розвитку значною мірою можуть бути скореговані державою, функція якої полягає у створенні системи заходів щодо заохочення змагальності на ринку (отже, у стимулюванні ділової активності) та забезпеченні дотримання принципу рівних можливостей для всіх суб'єктів підприємницької діяльності.

Для розвитку сприятливого конкурентного середовища товарного обігу в Україні необхідно підтримувати такі умови: велика кількість продавців однорідної продукції, стабільний розвиток малого і середнього бізнесу; наявність ринку нерухомості та землі, чітких правових норм, стійких грошової та фінансової систем, стимулюючої податкової, кредитної, цінової та зовнішньоторговельної політики (вдалої протекціоністської політики держави щодо захисту сфери внутрішнього ринку); відсутність бар'єрів для входу на ринок нових суб'єктів господарювання; контроль запобігання монополістичної діяльності суб'єктів господарювання та припинення проявів недобросовісної конкуренції; забезпечення вільного доступу до інформації про товари та ціни та ін.

Одним із засобів набуття конкурентних переваг для підприємств у сфері товарного обігу є диверсифікація – система заходів, спрямованих на розширення та оновлення діяльності підприємства. Вона нині набуває широкого розповсюдження [16, с. 50–55].

Для підвищення ефективності конкурентної політики необхідна дієва система моніторингу товарних ринків і поведінки підприємств, у першу чергу регулярний розрахунок показників концентрації [17, с. 80–55].

Роздрібна торгівля – найважливіший вид економічної діяльності у сфері товарного обігу й основна ланка організації конкурентного середовища [18, с. 7]. Вона охоплює купівлю-продаж товарів кінцевим

споживачем та надавання йому торговельних послуг [19, с. 220; 20, с. 2]. Потрібно розглянути основні тенденції та напрями розвитку конкурентного середовища товарного обігу на прикладі роздрібної торгівлі, яка в ринкових умовах потребує кардинальних змін відповідно до сучасних вимог за різними напрямами діяльності.

Сучасний стан вітчизняної роздрібної торгівлі характеризується розвитком нових об'єднань торговельних підприємств – торговельних мереж, які виступають каталізаторами прогресивних інноваційних процесів у сфері товарного обігу, а також дають змогу швидкого розвитку регіонів і цивілізованій конкуренції. Географічно роздрібна торгівля України характеризується нерівномірністю розвитку (східний регіон акумулює більшу кількість торгових об'єктів мереж роздрібної торгівлі, ніж західний, що свідчить про його більшу насиченість і менший потенціал розширення), наявністю досить великої кількості регіональних ритейлерів зі своїми лідерами, тенденціями до виокремлення загальнонаціональних торговельних компаній.

Найбільшою регіональною мережею у східних областях України є "АТБ-маркет". Конкурують з нею "КС Трейдинг" (мережа "Пік") і "Rainford". Лідером за темпами розвитку торговельних мереж в Україні виступає м. Київ, що обумовлено вищим, порівняно з рештою міст України, рівнем доходів мешканців. Більша частина мереж м. Києва належить національним торговельним мережам ("Fozzy Group", "Квіза-Трейд", "Фуршет"). Найбільш відвідуваними є супермаркети "Сільпо", "Фуршет", "Велика кишеня". Мережа торгових об'єктів корпорації "Fozzy Group" у м. Києві складається з 28 супермаркетів "Сільпо", 22 дискаунтерів "Фора", 2 гіпермаркетів "Фоззі". "Велика кишеня" налічує більше 10 об'єктів у столиці. Крім вітчизняних ритейлерів, активно розвивають свої мережі й великі міжнародні компанії. Іноземні торговельні компанії представлені "Metro", "Рамстор", "Перекресток" та ін. Останніми роками намітилася тенденція до укрупнення торговельних мереж. Мережна організація бізнесу почала активно застосовуватися підприємствами різноманітних форматів торгівлі, особливо широко – у системі універмагів, торговельних центрів, торгівлі продовольчими товарами та побутовою технікою, аптеках. Про високу ефективність функціонування торговельних підприємств у рамках корпоративних мереж свідчить той факт, що ринок великоформатної роздрібної торгівлі за фінансовою потужністю посідає одне з провідних місць у світі: його річний товарооборот складає 1/6 частку світового ВВП [21].

Торговельні мережі забезпечують високу якість і краще обслуговування за рахунок наявності регулярних і тісних зв'язків із покупцями. Роздрібна торгівля в мережі невід'ємна від надання послуг, при цьому зменшується активність суто цінової гри, зростає значущість якості послуг і наявності нових продуктів, професіоналізм співробітників [22, с. 30–33]. При правильній організації торговельної мережі виникає тенденція до зниження обсягу капіталу, необхідного для постійного зростання продажів.

Крім тенденції до укрупнення торгових мереж, на формування конкурентного середовища у роздрібній торгівлі впливає зміна частки товарообороту цих мереж. Доцільно звернути увагу на значне зростання частки товарообороту найбільших торговельних мереж. Товарооборот шести найбільших корпоративних мереж роздрібної торгівлі у загальносвітовому обсязі роздрібного товарообороту проаналізовано у табл. 2

Таблиця 2

Частка роздрібного товарообороту найбільших торговельних мереж [23, с. 78]

2003		2008	
ТОП-6	частка, %	ТОП-6	частка, %
1. Wal-Mart	6.7	1. Wal-Mart	8.6
2. Carrefour	2.4	2. Carrefour	3.2
3. Ahold	2.1	3. METRO	2.7
4. METRO	1.6	4. Ahold	1.9
5. Kroger	1.3	5. Tesco	1.9
6. Tesco	1.3	6. Ito-Tokado	1.6
Разом	15.4	Разом	19.9

Традиційно важлива оцінка ринкової потужності роздрібних операторів за сумарною торговою площею. За результатами дослідження консалтингової компанії "GT Partners Ukraine", які покладені в основу рейтингу "Топ-30 продовольчих операторів України за сумарною торговою площею" у 2009 р., як і роком раніше, п'ятірка лідерів (рис. 1) не змінилася – ними залишилися "Fozzy Group", "Metro Cash&Carry – Україна", "АТБ-маркет", "Фуршет" і "Квіза Трейд". Найбільшим оператором у вітчизняній продовольчій роздрібній торгівлі залишається "Fozzy Group", що зуміла за рахунок розвитку декількох роздрібних брендів різних форматів (супермаркети "Сільпо", м'які дискаунтери "Фора", cash&carry "Фоззі" і магазини біля будинку "Бумі") досягти за підсумками 2009 р. позначки понад 260 тис. м². Найбільший приріст торгової площі своїх магазинів у порівнянні з 2008 р. показав "Ашан" (414 %), "Євротека" (214 %), "Rainford" (101 %). Лідером серед багатоформатів ритейлерів України, природно, є "Fozzy Group" (на другому місці – "Квіза Трейд" (розвиває гіпер- і супермаркети "Велика Кишеня" і супермаркети "Просто маркет"). Серед операторів формату cash&carry безперечним лідером вже впродовж декількох років залишається німецька "Metro Cash&Carry". У сегменті дискаунтерів лідирує найбільша в Україні за кількістю магазинів мережа "АТБ" [24].

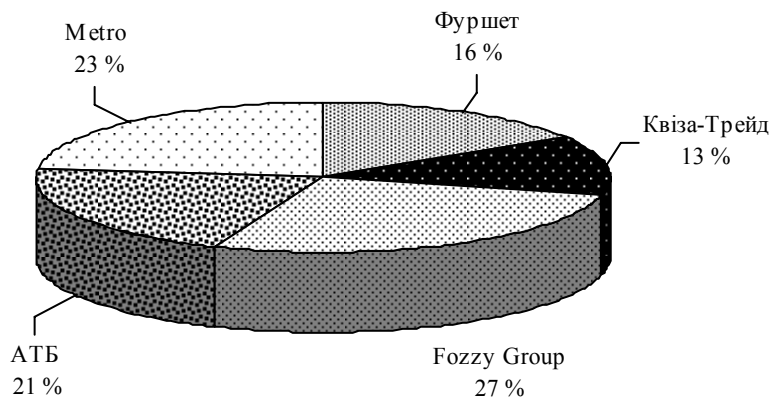

Рис. 1. ТОП-5 продовольчих ритейлерів України за сумарною торговою площею у 2009 р., % [24]

Очевидно, що конкурентне середовище роздрібної торгівлі в Україні потребує суттєвого вдосконалення. Вітчизняним ритейлерам доведеться докласти чималих зусиль, щоб відповідати західним торговельними стандартами якості. Зважаючи на зростання платоспроможного попиту українців, підвищення їх уваги до якості товарів і торговельного обслуговування під тиском вітчизняних та іноземних мережних структур скорочуватиметься неорганізований роздрібний ринок.

Частка цього сегмента сфери товарного обігу в Україні досить велика – майже 40 % споживчого ринку, що негативно позначається на стані конкурентного середовища. Подальше загострення конкурентної боротьби між торговельними операторами різного походження матиме позитивний ефект, стимулюватиме активізацію впровадження найсучасніших роздрібних технологій та інструментів організації торговельної справи та управління бізнесом.

Характер розвитку роздрібної торговельної мережі в Україні має тенденцію до вузлової територіальної акумуляції у великих містах і промислово розвинених регіонах, що свідчить про недостатній рівень виконання вітчизняною сферою товарного обігу регулюючої функції. Така ситуація типова для країн із трансформаційними економіками і відображає недостатнє виконання роздрібною торгівлею функції найповнішого забезпечення платоспроможного попиту споживачів, а оптовою – сприяння активізації випуску та реалізації на внутрішньому споживчому ринку товарів вітчизняного виробництва і синхронізації функціонування сфер виробництва і товарного обігу. Крім того, функціонування роздрібної торгівлі в Україні характеризується поступовим зменшенням його соціально значущих секторів і нарощуванням обсягів тіньової діяльності. Рівень розвитку оптової торгівлі визначається як недостатній для забезпечення гармонійної розбудови сфери товарного обігу в країні у цілому.

Щодо короткострокової перспективи, то можна спрогнозувати два можливих варіанти майбутньої зміни конкурентного середовища сфери товарного обігу і роздрібної торгівлі в Україні:

- протистояння експансії транснаціональних компаній за допомогою державних важелів і підтримки (Індія та Китай). Цей сценарій подій в умовах українських реалій видається нежиттєздатним: ідея державного захисту споживчого ринку від іноземної експансії не отримає активної державної підтримки;
- інтеграція українського та транснаціонального торговельного капіталу, поділ ринку між національними та іноземними операторами (Росія). Цей варіант видається найбільш ймовірним; він передбачає різні форми інтеграції українського ритейлу та закордонного капіталу.

Проаналізувавши статистичні дані, наведені на *рис. 2*, можна зробити висновок, що роздрібний товарооборот із 2001 р. набував все більших обсягів і не мав тенденції до зниження крім 2009 р., що було спричинено світовою фінансово-економічною кризою. Хоча темпи приросту у відсотках до ВВП обсягів роздрібногo товарообороту у 2009 р. не зменшилися, однак порівняно з 2008 р. збільшилися лише на 0.4 % й становили 48.4 %.

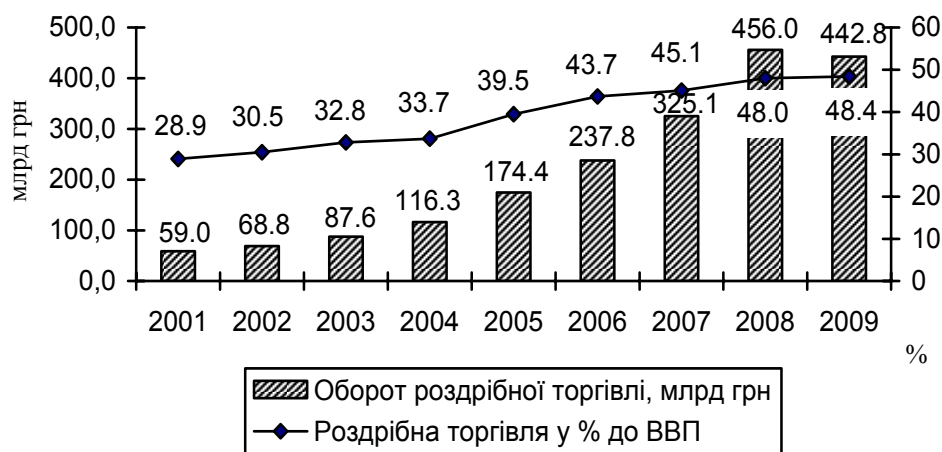

Рис. 2. Динаміка обороту роздрібної торгівлі України у 2001–2009 рр. [25, с. 278; 26]

За сучасних умов відбувається реструктуризація та диверсифікація споживчого ринку, тобто виокремлення і розвиток ринку споживчих товарів, ринку послуг і сфери ресторанного господарства [19, с. 222–227]. Структуру роздрібногo товарообороту з виділенням товарообороту ресторанного господарства наведено у *табл. 3*. У Статистичному щорічнику України за 2008 р. наведено таке визначення: до обороту роздрібної торгівлі виключено роздрібний товарооборот підприємств, які здійснюють діяльність з роздрібної торгівлі, а також розрахункові обсяги продажу товарів на ринках та фізичними особами-

підприємцями. Роздрібний товарооборот підприємств визначається як обсяг продажу споживчих товарів населенню через роздрібну торгову мережу і мережу ресторанного господарства всіма діючими підприємствами, а також промисловими, транспортними та іншими неторговими підприємствами безпосередньо населенню через касу підприємства [25, с. 278].

Таблиця 3

Роздрібний товарооборот підприємств України у 2005–2009 рр. [26]

Роки	Роздрібний товарооборот підприємств		Товарооборот роздрібної торгівлі		Товарооборот ресторанного господарства	
	млрд грн	%	млрд грн	%	млрд грн	%
2005	94.332	100.0	90.005	95.4	4.327	4.6
2006	129.952	100.0	124.747	96.0	5.205	4.0
2007	178.233	100.0	171.682	96.3	6.551	3.7
2008	246.903	100.0	238.523	96.6	8.380	3.4
2009	230.955	100.0	222.849	96.5	8.106	3.5

Частка товарообороту роздрібної торгівлі у 2005–2009 рр. зростала, а товарообороту ресторанного господарства знижувалася і становила у 2009 р. 3.5 % від загального роздрібною товарообороту. Це пояснюється впливом кризи – збільшенням цін на продукти і зменшенням платоспроможності населення, яке стало заощаджувати на цьому виді видатків.

Світова криза 2008–2009 рр. істотно вплинула на стан конкурентного середовища сфери товарного обігу. Крах банківської системи й атмосфера тотальної недовіри стимулювали бізнес піднімати ціни на свою продукцію. Найбільше дорожчали продукти харчування та житлово-комунальні послуги. Динаміка валютного курсу посилювала конкурентні позиції експортерів, але була не вигідна для споживачів. За таких умов ціла низка підприємств стала монополістами на споживчих ринках, і почала "диктувати" ціни, не "озираючись" на імпорт [27]. Споживачі у свою чергу почали менше купувати дорогі товари або взагалі менше споживати різних продуктів, рідше користуватися різноманітними послугами: адже реальна заробітна плата у 2009 р. порівняно з 2008 р. не зросла.

Сьогодні основними негативними чинниками, які гальмують розвиток конкурентного середовища товарного обігу є неефективність законодавства, корупція та політична нестабільність. Негативні тенденції у конкурентному середовищі пов'язані передусім зі сповільненням ринкових реформ, широким використанням адміністративних методів впливу на діяльність суб'єктів підприємництва. Тому невідкладним завданням економічної політики держави є виправлення деформацій ринкового механізму, здійснення комплексу заходів, які повинні сприяти формуванню ефективного конкурентного середовища. У зв'язку з цим Україні необхідна довгострокова стратегія розвитку та

регулювання конкурентного середовища товарного обігу і внутрішньої торгівлі, спрямована на подальшу модернізацію системи захисту конкуренції та антимонопольного регулювання. Крім того, ця стратегія повинна забезпечувати вільні умови входу підприємств роздрібною торгівлі на ринок та виходу з нього.

Як справедливо зазначає О. Пустовойт, в сучасних умовах продукція вітчизняних підприємств дістала цінові переваги над іноземними аналогами, а девальваційний резерв створив нові потужні стимули для збільшення обсягів виробництва на внутрішньому та зовнішньому ринках. Це дає Україні унікальний шанс змінити структуру товарного виробництва на користь продукції кінцевого споживання, що має велику додану вартість [28, с. 67].

Отже, розширення та вдосконалення товарного обігу є об'єктивною передумовою забезпечення стабільності та динамічного розвитку економіки і вирішення важливих соціально-економічних проблем країн із трансформаційною економікою. Нинішній рівень розвитку товарного обігу України хоч і характеризується позитивними рисами, проте не відповідає потребам динамічного економічного зростання – насамперед через відсутність ефективної державної торговельної політики та нехтування закономірностями розвитку національного ринку.

Конкурентне середовище у сфері товарного обігу в Україні розвивається повільно і фрагментарно, конкурентна боротьба суб'єктів ринку малоефективна, а конкурентні позиції переважної більшості вітчизняних торговельних підприємств є слабкими. Вітчизняні підприємства поступово витісняються з традиційних секторів роздрібною торгівлі зарубіжними суб'єктами господарювання, розширюється недобросовісна конкуренція, що проявляється у зростанні розмірів тіньових товарних і грошових потоків, збитково функціонує значна частина підприємств і організацій торгівлі.

Формування конкурентного середовища товарного обігу в Україні відбувається без урахування необхідної бази її функціонування: інституціональної структури, інструментів, фахівців, досвіду та ін. Все це зумовлює необхідність та актуальність подальшого дослідження досвіду організації та впровадження механізму конкуренції, накопиченого державами з розвиненою ринковою економікою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Конкурентна політика держави в умовах трансформації національної економіки* : монографія / за заг. ред. В. Д. Лагутіна. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. — С. 194.
2. *Споживчий ринок України: методологія дослідження та регулювання* : монографія / за заг. ред. Л. О. Лігоненко. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. — С. 316–337.
3. *Дідківська Л. І.* Сучасний розвиток конкурентного середовища ринку споживчих товарів України / Л. І. Дідківська // *Банківська справа*. — 2009. — № 2. — С. 48–66.

4. *Портер М.* Конкуренция / М. Портер ; пер. с англ. — СПб. : М. : К. : Вильямс, 2000.
5. *Робинсон Дж.* Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон. — М. : Прогресс, 1983.
6. *Фатхутдинов Р. А.* Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление / Р. А. Фатхутдинов. — М., 2000.
7. *Хайек Ф.* Познание, конкуренция и свобода: антология сочинений / Ф. А. Хайек. — М. : Пневма, 1999.
8. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития / Й. Шумпетер. — М. : Прогресс, 1982.
9. *Юданов А. Ю.* Конкуренция: теория и практика / А. Ю. Юданов. — М. : Ассоциация авторов и издат. "Тандем", "ГНОМ-ПРЕСС", 1999.
10. *Організація торгівлі* / В. В. Апопій, І. П. Міщук, В. М. Ребицький та ін. ; за ред. В. В. Апопія. — К. : Центр навч. л-ри, 2005.
11. *Бланк И. А.* Торговый менеджмент / И. А. Бланк. — К. : Ника-Центр : Эльга, 2004.
12. *Мазараки А. А.* Торговля. Деньги. Менталитет / А. А. Мазараки. — К. : Книга, 2006. — С. 30.
13. *Милль Дж. С.* Основы политической экономии / Дж. С. Милль. — М. : Прогресс, 1980. — С. 171.
14. *Лупей Н.* Внутренняя торговля в годы реформ / Н. Лупей // Экономист. — 2007. — № 3. — С. 59.
15. *Пустовойт О.* Удосконалення системи обігу споживчих товарів / О. Пустовойт // Економіка України. — 2003. — № 11. — С. 28–33.
16. *Апопій В. В.* Сучасні проблеми та стратегічні пріоритети розвитку внутрішньої торгівлі України / В. В. Апопій // Вісн. Дон. Держ. ун-ту економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. — 2005. — № 4. — С. 50–55.
17. *Костусев О. О.* Малий бізнес та формування конкурентного середовища / О. О. Костусев // Формування ринкових відносин в Україні : Зб. наук. пр. — К., 2004. — № 6 (37). — С. 80–85.
18. *Голошубова Н. О.* Організація торгівлі / Н. О. Голошубова. — К. : Книга, 2004. — С. 7.
19. *Апопій В. В.* Внутрішня торгівля та АПК України: ефективність взаємодії: монографія / В. В. Апопій. — Львів: Вид-во Льв. комерц. акад., 2007. — С. 220–227.
20. *Роздрібна та оптова торгівля. Терміни та визначення понять.* ДСТУ 4303:2004. — К. : Держспоживстандарт України, 2005. — С. 2.
21. *Мельник Д.* Звездные сети / Д. Мельник. — 26.08.2005 [Цит. 2010, 10 січ.]. — Доступний з : <http://www.companion.ua>.
22. *Матвеева А.* Купить – не купить / А. Матвеева // Эксперт. — 2003. — № 9–10. — С. 30–33.
23. *Хасис Л. А.* Розничные торговые сети в современной экономике / Л. А. Хасис. — СПб. : М., 2006. — С. 78.
24. *Food-ритейл* Украины: Топ-30 по торговой площади [Цит. 2010, 17 янв.]. — Доступний с : <http://www.liga.net/ligabusinessinform>.
25. *Статистичний щорічник України за 2008 рік.* — К. : Консультант, 2009. — С. 278.
26. *Державний комітет статистики України.* Офіційний сайт. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
27. *Чигир С.* Криза не остудила інфляцію / Сергій Чигир. — 28.10.2009. — Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/4ae820b5c47a9/>.
28. *Пустовойт О.* Ринок споживчих товарів України: тенденції розвитку і вплив на структуру економіки / О. Пустовойт // Економіка України. — 2011. — № 1. — С. 67.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

удк 336.009.6

СВІТОВИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ РОЗГЛЯДУ СПОРІВ У СФЕРІ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

ЄРМОШЕНКО А., к. е. н., доцент кафедри фінансів КНТЕУ
ЄРМОШЕНКО Л., к. е. н., доцент кафедри фінансів КНТЕУ

Одним із ключових компонентів стабільного розвитку фінансового сектору є довіра споживачів фінансових послуг. Формування і підтримка такої довіри потребують регулювання діяльності фінансових установ, що сприятиме забезпеченню їх фінансової стабільності й платоспроможності, адекватній поведінці на ринку, наданню компенсаційних виплат клієнтам у випадку неплатоспроможності, а також створенню механізмів вирішення спорів між споживачами фінансових послуг і фінансовими установами. Якщо перші дві норми певним чином впроваджені в Україні, то механізми вирішення спорів між компаніями і їх клієнтами практично нерозвинені.

Захист прав споживачів фінансових послуг в Україні – проблема не нова. Вона існує давно, а її розв'язання постійно відкладається. Підхід до захисту прав клієнтів фінансових установ є фрагментарним, хоча й відбуваються спроби створення органів із вирішення спорів у банківській і страховій сфері. Ліга страхових організацій України неодноразово виступала з ініціативою щодо створенню страхового омбудсмена. При Асоціації українських банків діє Третейський суд. Національний банк України веде роботу над законопроектом щодо захисту прав споживачів банківських послуг, паралельно розглядається варіант введення банківського омбудсмена.

Крім того, у 2009 р. Кабінетом Міністрів України ухвалено "Концепцію захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг в Україні" [1]. Одним із компонентів першого етапу її реалізації є утворення правового механізму досудового розгляду скарг споживачів і розв'язання спорів між небанківськими фінансовими установами і спожи-

© Єрмошенко А., Єрмошенко Л., 2011

вачами. Для вироблення рекомендацій щодо запровадження в Україні дієвого механізму захисту прав споживачів фінансових послуг необхідно дослідити світовий досвід функціонування органів вирішення спорів між споживачами фінансових послуг та фінансовими установами.

Особливості функціонування органів розв'язання спорів між споживачами фінансових послуг і фінансовими установами висвітлювали вітчизняні та зарубіжні науковці. Г. Браун, С. Бугаєва, Г. Жуковська, А. Ісічко, О. Мінін, Р. Олейнюк, Н. Ткаченко, М. Перегінєць, І. Шамір [2–7] та ін. Аналіз останніх досліджень і публікацій у сфері механізмів захисту прав споживачів фінансових послуг дозволяє констатувати недостатню розробку зазначеної проблематики.

Метою статті є дослідження ключових компонентів функціонування органів розгляду скарг споживачів фінансових послуг, зокрема Служби фінансового омбудсмена Великої Британії як інтегрованої та однієї з найбільш прогресивних організацій у цій сфері.

У світовій практиці існує два способи врегулювання спорів між фінансовими установами та їх клієнтами: за допомогою судової системи й позасудового (альтернативного) розв'язання конфліктів – фінансовим медіатором, колегією по розгляду скарг або фінансовим омбудсменом. При цьому останні механізми вважаються найбільш ефективними, адже врегулювання спорів через суд є витратним і тривалим у часі.

Термін "омбудсмен" має скандинавське походження й перекладається як представник будь-чийх інтересів. Сучасне вживання цього терміна пов'язане із утворенням Парламентського омбудсмена Швеції в 1809 р., метою якого став захист прав громадян через створення спостережного органу, незалежного від виконавчої влади. Враховуючи успішну практику функціонування інституту омбудсмена у Швеції, Маастрихтським договором від 7 лютого 1992 р. був заснований Європейський омбудсмен, уповноважений розглядати скарги від громадян на незадовільну якість діяльності інститутів або установ Європейського Союзу (ЄС). На сьогодні тільки в Європейському Співтоваристві налічується більше 750 схем із позасудового вирішення спорів, у тому числі й щодо фінансових послуг.

Слід зазначити, що одним із перших у сфері фінансових послуг став Страховий омбудсмен Великої Британії (1981 р.), метою функціонування якого визначений захист прав страхувальників. Після цього були створені банківський омбудсмен, омбудсмени у сфері управління інвестиціями, приватного інвестування й житлового будівництва. На сьогодні Служба фінансового омбудсмена (СФО) Великої Британії є незалежною державною структурою з позасудового врегулювання спорів у сфері фінансових послуг, що утворена Парламентом на основі положень Законів "Про фінансові послуги і ринки" (2000 р.) і "Про

споживче кредитування" (2006 р.) [8]. СФО є альтернативою судам із цивільних справ і займається врегулюванням спорів між фінансовими установами і споживачами фінансових послуг. Служба фінансового нагляду і регулювання (СФНР) призначає членів ради директорів СФО: законом вимагається призначення на строк, що забезпечує їхню незалежність. Бюджет і процедурні правила затверджуються СФНР. Подібно до суддів, омбудсмени повністю незалежні в ухваленні рішень за справами.

За законодавством Великої Британії, якщо клієнт незадоволений наданою фінансовою послугою, він спочатку повинен звернутись зі скаргою до фінансової установи, на що остання має дати письмову відповідь. Якщо споживач незадоволений рішенням надавача послуг, або якщо останній не надає письмову відповідь у 8-тижневий строк, споживач може подати скаргу до СФО. Скарга буде розглянута одним із арбітрів СФО, який вирішить, чи може ця справа бути вирішена в рамках медіації. У 2009–2010 фінансовому році СФО прийнято понад 925 тис. первинних заяв і скарг від споживачів фінансових послуг (табл. 1).

Таблиця 1

Обсяг первинних заяв і скарг від споживачів фінансових послуг до СФО у 2006–2010 рр.¹, кількість звернень [9]

Рік	Телефонні скарги	Письмові заяви (у т. ч. електронною поштою)	Усього
2006	359 131	313 842	672 973
2007	341 455	286 359	627 814
2008	425 942	368 706	794 648
2009	399 918	389 959	789 877
2010	448 140	476 955	925 095

За 2009–2010 фінансовий рік 60 % звернень до СФО ініційовано власне споживачами фінансових послуг; 28 % – компаніями з врегулювання претензій; по 3.5 % – родинами або друзями споживачів, а також адвокатами та іншими посередниками; 3 % – представниками малого бізнесу; 2 % – безкоштовними агентствами з надання дорадчих послуг споживачам від їх імені.

Якщо справа не підпадає під медіацію або медіація дає негативний результат, арбітр надає відповідну рекомендацію. Споживач і фінансова установа можуть прийняти рекомендацію (що вони зазвичай роблять) або звернутись за рішенням до омбудсмена, що ухвалює остаточне рішення. За погодженням споживача, рішення стає обов'язковим для обох сторін. У 2009–2010 фінансовому році підрозділом з контак-

¹ Фінансовий рік починається 1 квітня і завершується 31 березня.

тів зі споживачами арбітрам і омбудсменам СФО переадресовано понад 163 тис. нових справ – це рекордна кількість справ для СФО із моменту її утворення у 2000 р. У 2010 р. порівняно з попереднім роком обсяг нових справ зріс на 27.9 % (табл. 2).

Таблиця 2

**Обсяг нових справ, отриманих
від споживачів фінансових послуг СФО у 2001–2010 рр.,
кількість справ [8; 9]**

Рік	Обсяг нових справ	Темп приросту, %
2001	31 347	дані відсутні
2002	43 330	38.2
2003	62 170	43.5
2004	97 901	57.5
2005	110 963	13.3
2006	112 923	1.8
2007	94 392	-16.4
2008	123 089	30.4
2009	127 471	3.6
2010	163 012	27.9

До кожного звернення у СФО застосовується свій підхід, що визначається індивідуальними даними в кожному конкретному випадку. У вирішенні спорів перевага надається неформальному способу, тобто узгодженню позицій обох сторін щодо розгляду спору або неофіційному врегулюванню за допомогою арбітрів СФО. Однак складніші спори можуть вимагати більш детальних розслідувань і досліджень, у тому числі зі зверненням до одного із 56 омбудсменів СФО для ухвалення остаточного рішення (табл. 3).

Таблиця 3

**Кількість справ, за якими ухвалені рішення СФО Великої Британії,
у 2004–2010 рр. [8; 9]**

Рік	Кількість справ	Темп приросту, %
2004	76 704	дані відсутні
2005	90 908	18.5
2006	119 432	31.4
2007	111 673	-6.5
2008	99 699	-10.7
2009	113 949	14.3
2010	166 321	46.0

Фінансування СФО здійснюється на основі щорічних внесків фінансових установ, а також платежів від фінансових установ за розгляд спорів. Бюджет СФО розраховується з огляду на прогнозний обсяг роботи на наступний рік, що підлягає публічному обговоренню кожного року в січні та лютому.

У результаті публічних консультацій у січні-лютому 2009 р. Радою СФНР і СФО затверджено відповідний бюджет на 2009–2010 фінансовий рік: доходна частина – 92.9 млн фунтів стерлінгів; витратна частина – 92.6 млн фунтів стерлінгів; показник витрат на 1 справу – 559 фунтів стерлінгів [9]. За результатами року бюджет виконано з такими показниками: доходна частина – 98.4 млн фунтів стерлінгів; витратна частина – 92.4 млн фунтів стерлінгів; показник витрат на 1 справу – 555 фунтів стерлінгів (табл. 4). Таким чином, близько 20 % бюджету складають щорічні внески фінансових установ, 80 % – платежі фінансових установ за розгляд спорів. Щорічний внесок розраховується зважаючи на обсяги діяльності сектору і ринкової частки установи в ньому. Із фінансових установ не стягуються платежі за розгляд перших трьох спорів.

Таблиця 4

**Виконання бюджету СФО у 2008–2010 рр.,
млн фунтів стерлінгів [8; 9]**

Стаття бюджету	Запланований обсяг 2009–2010	Фактичний обсяг		
		2009–2010	2008–2009	2007–2008
Доходи				
Щорічні внески	19.5	20.6	19.3	19.6
Платежі за розгляд справ	72.9	77.6	46.1	35.5
Інші доходи	0.5	0.2	0.4	0.4
Доходи, всього	92.9	98.4	65.8	55.5
Витрати				
Витрати на персонал	78.1	78.3	47.8	41.2
Інші витрати	12.2	12.3	8.7	10.0
Фінансові затратаи	0.2	0.0	0.1	0.2
Витрати, всього	92.6	92.4	58.0	53.1
Профіцит (дефіцит)	0.3	6.0	7.8	(0.5)

Показник затрат на 1 справу, що виступає індикатором ефективності функціонування СФО, фактично виявився менше запланованого, однак вище значення минулого року (табл. 5). Це пояснюється залученням додатково 300 нових арбітрів, що допомогло скоротити час на врегулювання справ.

Як свідчить світовий досвід, ініціатива щодо створення фінансового омбудсмена може належати як державі й бізнесу окремо, так і бути спільною ініціативою держави й бізнесу й/або організацій із захисту прав споживачів. Фінансовий омбудсмен може бути єдиним для всього фінансового сектору (Вірменія, Австралія, Велика Британія, Малайзія, Нідерланди, Фінляндія), окремим для одного або більше сегментів фінансового ринку (Бельгія, Канада, Греція, Італія, Казахстан, Нова Зеландія, Польща, Швейцарія) або ж окремим у рамках одного або більше сегментів (Франція, Німеччина, США). Крім того, фінансові омбудсмени можуть приймати форму комітету зі справ захисту прав споживачів (Данія, Швеція), департаменту скарг у складі фінансового регулятора (Мальта, Іспанія) або функціонувати в рамках державного органу із захисту прав споживачів (Латвія, Литва).

Таблиця 5

Динаміка показника затрат на одну справу в СФО у 2005–2010 рр., фунтів стерлінгів [8; 9]

Рік	Показник затрат на одну справу
2005	496
2006	433
2007	484
2008	529
2009	508
2010	555

У цілому в ЄС успішно функціонують більше 50 схем із позасудового врегулювання спорів у сфері фінансових послуг. При цьому деякі з них розглядають скарги тільки в частині сегментів фінансового ринку (Банківський омбудсмен в Італії, Страховий омбудсмен у Німеччині) або ж у всіх галузях фінансової сфери (СФО Великої Британії, Інститут з розгляду скарг у сфері фінансових послуг Нідерландів).

На сьогодні у семи країнах-членах ЄС (Данія, Ірландія, Нідерланди, Словенія, Іспанія, Велика Британія, Норвегія) існує законодавчо закріплене зобов'язання фінансових компаній інформувати клієнтів про існування органу позасудового вирішення спорів у розрізі всіх сегментів фінансового ринку. В інших країнах таке зобов'язання або не закріплене в правовому полі, або є частковим.

Згідно зі статистикою ЄС, більшість органів із розв'язання спорів фінансується за рахунок фінансових установ, 10–15 % – із державних коштів, а інша частина припадає на змішані схеми фінансування [10, с. 55; 11]. Хоча існує тісний взаємозв'язок між характером самої схеми й фінансуванням (добровільні схеми фінансуються за рахунок галузі, а державні – з бюджету), фінансові омбудсмени, засновані на законодавчому рівні, фінансуються здебільшого фінансовими установами.

Типові процедурні етапи вирішення спорів наведені в *табл. 6*.

Процедурні етапи вирішення спорів між споживачами фінансових послуг і фінансовими установами *

Етап	Назва етапу	Коротка характеристика етапу
1	Поширення інформації про орган	Органи позасудового вирішення спорів надають інформацію про свою компетенцію й процедури на веб-сайтах. Крім того, серед споживачів фінансових послуг через наглядові органи або організації із захисту прав споживачів поширюються різноманітні друквані інформаційні матеріали, а також розміщується реклама в засобах масової інформації. Ефективним способом інформування споживачів є закріплення на законодавчому рівні зобов'язання фінансових установ про надання таких даних своїм клієнтам
2	Реєстрація скарги	Кожна із процедур фінансового омбудсмена може бути ініційована клієнтами фінансових установ. Заявки подаються в письмовій формі, однак у більшості випадків скарги приймаються і в електронній формі. Поширеною практикою є безкоштовність процедури для двох сторін конфлікту, але частіше всі витрати оплачує фінансова установа (у тому числі діяльність органу)
3	Рішення про відповідність скарги для розгляду і розв'язання	Типовою характеристикою органу з врегулювання спорів є обмеженість сфери його дії, оскільки більшість омбудсменів є секторальними. Від клієнта може знадобитися первинне звернення до фінансової установи й у випадку незгоди з рішенням останньої або в результаті відсутності розв'язання скарги в рамках конкретних часових обмежень, скарга споживача приймається службою омбудсмена
4	Обмін інформацією за справою й реакція фінансової установи	Як правило, фінансовим установам надається можливість висловити свою позицію щодо скарги. Однак омбудсмени не завжди наділені правом запиту повного комплекту документації в письмовій формі з метою проведення розслідування по справі. У деяких випадках, якщо фінансова установа не реагує на звернення омбудсмена, процедура триває, а рішення за скаргою ухвалюється на підставі доказів, представлених споживачем
5	Розгляд доказів	Органи з позасудового вирішення спорів покладаються на письмові докази. Слухання у справі вважаються досить витратними, вони займають багато часу, тому на практиці використовуються рідко. З метою розгляду скарг клієнтів, органи можуть покладатись на технічну експертизу (внутрішню або зовнішню), однак не мають права допитувати свідків
6	Спроба досягнення мирової угоди	Більшість служб омбудсмена намагаються розв'язати всі скарги за допомогою мирової угоди, як частини офіційної процедури, так і в неформальній формі на будь-якій стадії розгляду спору
7	Призначення органу з ухвалення рішення	Уповноваженими з ухвалення остаточного рішення може виступати омбудсмен, медіатор або група арбітрів залежно від специфіки схеми
8	Ухвалення остаточного рішення	Схеми позасудового вирішення спорів передбачають ухвалення рішення не тільки на підставі законодавства, а й беручи до уваги практичну сторону справи. Рішення можуть бути обов'язковими для виконання або необов'язковими
9–10	Виконання рішення й моніторинг результатів	Органи, рішення яких не є обов'язковими, здійснюють моніторинг їх виконання відповідно до рекомендацій. Іноді органи публікують інформацію про фінансові установи, що не виконують рекомендації органу розв'язання спорів, у засобах масової інформації

Примітка. * Складено на основі [7, с. 13; 10, с. 18–25; 11].

У зв'язку з необхідністю підвищення ефективності механізмів позасудового вирішення спорів, забезпечення прозорості їхньої роботи, Європейською Комісією розроблено Рекомендації (від 30 березня 1998 р. 98/257/ЄС) про принципи, що застосовуються до органів, відповідальних за позасудове врегулювання спорів щодо захисту прав споживачів [12]. Ці принципи (незалежності, прозорості, змагальності, ефективності, законності, свободи й представництва) виступають мінімальними критеріями, які регулюють створення й функціонування позасудових процедур для вирішення спорів:

- рішення по спору може ухвалюватися уповноваженою (компетентною) фізичною особою або незалежним колегіальним органом з рівним представництвом споживачів і професіоналів у сфері фінансових послуг;
- для забезпечення прозорості проведених процедур необхідно в обов'язковому порядку надавати відповідну інформацію за скаргою (у тому числі порядок ухвалення рішення, можливу вартість для сторін, юридичну силу ухвалених рішень); обов'язковою є публікація компетентним органом щорічного звіту;
- процедура повинна дозволяти всім зацікавленим сторонам представляти свою точку зору перед компетентним органом, а також заслуховувати аргументи іншої сторони й висновки експертів;
- споживачі повинні одержувати доступ до процедури без обов'язкової участі юридичного представника;
- забезпечення безкоштовності процедури для споживача або помірності відповідних витрат; нетривалість періоду часу між подачею скарги й ухваленням рішення;
- рішення, прийняті компетентним органом, можуть бути обов'язковими для сторін лише у випадку одержання відповідного повідомлення заздалегідь.

Отже, для України оптимальним рішенням має бути створення омбудсмена з добровільною участю фінансових установ (наприклад, страхового і/або банківського), а на наступному етапі формування відповідного законодавства й утворення інституту фінансового омбудсмена як незалежного органу з вирішення спорів між клієнтами і фінансовими установами. Це надасть можливість відновити довіру споживачів до вітчизняного ринку фінансових послуг, сприятиме його розвитку у довгостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Про схвалення Концепції захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг в Україні* [Електронний ресурс] : розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 верес. 2009 р. № 1026-р. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1026-2009-%F0>. — 01.10.2010. — Назва з екрану.

2. *Brown H.* Alternative Dispute Resolution and Mediation / Henry Brown, Arnold Simanowitz [Electronic Resource] // Quality in Health Care. — 1995. — No. 4. — P. 151–158. — Way of access : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1055304/pdf/qualhc00016-0079.pdf>. — 20.10.2010. — Назва з екрану.
3. *Бугаєва С. Ю.* Вопросы организации структуры для защиты прав страхователей на современном российском страховом рынке / С. Ю. Бугаева // Страховое дело. — 2008. — № 3. — С. 42–50.
4. *Жуковська Г.* Банківський Омбудсмен: потреба сьогодення / Г. Жуковська, Р. Олейнюк // Вісник НБУ. — 2005. — № 8. — С. 32–33.
5. *Правове регулювання сфери захисту прав споживачів у Європейському Союзі та Україні (комплексне порівняльно-правове дослідження)* / [Ісічко А., Мінін О., Перегінець М., Серьогін О.] ; за ред. І. А. Грицяка. — К. : ТОВ "АТІКА-Н". — 2005. — 656 с.
6. *Ткаченко Н. В.* Організації омбудсмена в забезпеченні фінансової стійкості страхового ринку / Н. В. Ткаченко // Економіка і регіон – ПолтНТУ. — № 1 (20). — 2009. — С. 195–199.
7. *Shamir Y.* Alternative Dispute Resolution Approaches and their Application / Yona Shamir [Electronic Resource] // UNESCO Publication No. SC-2003/WS/43. — 2003. — 51 p. — Way of access : http://www.unesco.org/uy/phi/pccp/Publicaciones/LibroLectura/capitulo-3/3-3-ury_et-al.pdf. — 20.10.2010. — Назва з екрану.
8. *Financial Ombudsman Service: Official Site* [Electronic Resource]. — Way of access : <http://www.financial-ombudsman.org.uk>. — 20.10.2010. — Назва з екрану.
9. *Annual Review on consumer complaints about insurance, credit, banking, savings, investments: Financial Ombudsman Service Publication* [Electronic Resource]. — 2010. — 143 p. — Way of access : <http://www.financial-ombudsman.org.uk/publications/ar10/ar10.pdf>. — 01.10.2010. — Назва з екрану.
10. *Диагностическое исследование защиты потребителей в сфере финансовых услуг: Российская Федерация* [Отчет]. — Вашингтон : Всемирный банк, Департамент по развитию частного и финансового сектора региона Европы и Центральной Азии. — 2009. — 190 с.
11. *Study on the Use of Alternative Dispute Resolution in the European Union: Final Report Submitted by Civic Consulting of the Consumer Policy Evaluation Consortium* [Electronic Resource]. — 16 October 2009. — 586 p. — Way of access : http://ec.europa.eu/consumers/redress_cons/adr_study.pdf. — 01.10.2010. — Назва з екрану.
12. *On the principles applicable to the bodies responsible for out-of-court settlement of consumer disputes: Commission Recommendation of 30 March 1998 No. 98/257/EC* [Electronic Resource]. — Way of access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31998H0257:EN:NOT>. — 01.10.2010. — Назва з екрану.

УДК 347.4/.5(477)

РОЗВИТОК РИНКУ ВНУТРІШНІХ ДЕРЖАВНИХ БОРГОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ УКРАЇНИ

КУЧЕР Г., к. е. н., доцент кафедри фінансів КНТЕУ

Внутрішній ринок державних боргових паперів надзвичайно вразливий до впливу як внутрішніх, так зовнішніх ризиків, адже саме рівень його розвитку та стабільність функціонування визначають ефективність державних запозичень і можливість використання фінансового потенціалу внутрішнього ринку для забезпечення економічного розвитку держави.

Питання державного боргу, розвитку внутрішнього ринку боргових паперів, зокрема облігацій внутрішньої державної позики досліджували такі українські вчені: Т. Вахненко, В. Козюк, С. Омельчук, О. Охріменко, Р. Рак, В. Федосов, О. Шаповалов та ін. [1–7]. Динаміка ж державної політики запозичень і розвитку фінансового ринку потребує подальшого вивчення особливостей розвитку внутрішнього ринку боргових паперів.

Дослідження з цих питань, що проводилися науковцями, обмежувалися розкриттям окремих аспектів. Однак в умовах фінансової кризи вивчення специфіки розвитку внутрішнього ринку державних боргових зобов'язань із застосуванням комплексного підходу дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки у виникненні позитивних і негативних явищ і процесів з метою забезпечення зростання фінансового потенціалу внутрішнього ринку.

Метою статті є розкриття особливостей розвитку внутрішнього ринку державних боргових зобов'язань в Україні під впливом внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз.

Ринки державних боргових зобов'язань розвиваються у контексті загальносвітових тенденцій і процесів. Глобалізація відкриває значні можливості для акумулювання фінансових ресурсів у розпорядженні держав через систему боргових ринків, про що свідчить значне зростання значення ринку цінних паперів та збільшення обсягів глобальних фінансових активів, які у 2007 р. сягнули 197 трлн доларів США (табл. 1) [4; 8]. Наведені дані свідчать про тенденцію до зростання кількості боргових цінних паперів, у тому числі державних боргових паперів, обсяги яких у зазначений період щорічно зростали на 2 трлн доларів США.

**Показники глобальних світових фінансових активів
у 1980–2007 рр., трлн доларів США**

Показники фінансових активів	1980	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Цінні папери, усього	12	43	94	92	96	117	134	142	167	197
У тому числі: приватні боргові цінні папери	2	10	22	23	26	30	34	36	43	51
державні боргові цінні папери	2	8	14	14	17	20	24	24	26	28

Світова фінансова криза негативно вплинула на ситуацію на фінансових ринках. Це призвело до скасування оптового фінансування і припинення функціонування ринків зовнішнього боргу, неупорядкованого скорочення частки позикових ресурсів у глобальній фінансовій системі. Головне навантаження з підтримки країн, які найбільше постраждали від фінансової кризи, взяв на себе МВФ, який застосовував різні механізми надання фінансової допомоги. Зростання обсягів надання з боку МВФ суверенних позик для країн у кризовий період, у тому числі й Україні, сприяло збільшенню розмірів суверенних боргів. Тобто тенденції до зростання розмірів державних боргових паперів посилювалися в умовах світової фінансової кризи, що характерно і для нашої держави. Тенденції зростання державної заборгованості в Україні є нестійкими, вони визначаються поточною політикою держави у сфері запозичень, а також ситуацією у фінансовій сфері. Боргові показники України за 2004–2009 рр. відображено на *рис. 1*.

Рис. 1. Показники державної заборгованості України у 2004–2009 рр. [9]

Показник державного боргу до ВВП за 2007–2009 рр. зріс у 3.6 раза, а абсолютний розмір державного боргу України збільшився на 229.2 млрд грн, що відповідно вплинуло на розміри державних запозичень на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Значний вплив на боргове навантаження країни відіграє валюта запозичення. До 2007 р. формувалася тенденція до накопичення значної частини державного боргу України в іноземній валюті (гривнева частка становила 13.82 % боргу), але починаючи з 2007 р. почала провадитися активна політика щодо державних запозичень на внутрішньому ринку (табл. 2).

Таблиця 2

**Державний та гарантований державою борг України
у 2005–2009 рр.* у розрізі валют погашення, % [9]**

Валюта	2005	2006	2007	2008	2009
Євро	11.67	12.35	11.48	7.76	5.46
Долар США	62.70	62.25	64.67	47.70	29.39
СПЗ**	7.67	5.21	2.45	19.14	29.06
Українська гривня	17.23	13.82	15.31	20.57	34.81
Швейцарський франк	–	3.95	3.87	2.94	–
Японська єна	0.73	2.43	2.22	1.88	1.28

Примітки: * Станом на 31 грудня відповідного року.

** СПЗ (Special Drawing Rights – SDR) – спеціальні права запозичення – різновид світових грошей, що використовує МВФ.

Таким чином, навіть незначні коливання української гривні до іноземної валюти (особливо долара США) призводять до великих проблем із обслуговуванням державного боргу. Про негативні наслідки впливу коливань валютного курсу на обслуговування державного боргу та ефективність управління державним боргом свідчить ситуація 2008–2009 рр., коли держава витратила додатково мільярди гривень для виконання валютних зобов'язань. Активні заходи уряду з управління державним боргом забезпечили зростання частки боргу, номінованого в українській гривні: з 13.8 % у 2006 р. до 34.8 % у 2009 р.

У 2009 р. розмір державного та гарантованого державою боргу України у національній валюті збільшився на 90.2 млрд грн, в основному, за рахунок отримання другого та третього траншів кредитної лінії МВФ у рамках спільної програми "stand-by" в обсязі 4 млрд СПЗ, перевищення випуску облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) над їх погашенням і наданням державних гарантій за звітний період. Суттєвий вплив на зростання державного боргу в гривневому еквіваленті справила девальвація національної валюти [9; 10].

Важливими умовами ефективного функціонування ринку державних цінних паперів, що забезпечує значні надходження коштів від

державного запозичення, виступають: виважена політика держави у сфері запозичення коштів на фінансовому ринку; нормативно-правове забезпечення функціонування фінансового ринку та ринку державних боргових паперів, обов'язкове дотримання всіма учасниками правил і процедур роботи на ринку цінних паперів, партнерські взаємовідносини держави й інших учасників фінансового ринку, формування сучасного механізму взаємодії адміністративних і ринкових структур із метою удосконалення і зміцнення цього ринку.

Сучасний український внутрішній ринок державних цінних паперів має такі особливості:

- законодавче регламентування специфіки випуску, обігу та погашення державних боргових цінних паперів;
- державні боргові цінні папери можуть бути ринковими та неринковими, іменними або на пред'явника;
- обіг документарних і бездокументарних (безбланкових) державних боргових цінних паперів;
- незначні обсяги емісії державних внутрішніх боргових цінних паперів;
- обмеженість інструментів державних позик;
- низький рівень ліквідності державних боргових паперів;
- обмеженість вторинного ринку боргових паперів.

Внутрішній ринок державних боргових цінних паперів України представлений облігаціями внутрішніх державних позик різних років, казначейськими зобов'язаннями, облігаціями місцевих позик (останні відповідно до норм національного права не формують державний борг, що суперечить нормам міжнародного права, оскільки їх потрібно враховувати у складі державного боргу і досліджувати як складову внутрішнього ринку боргових паперів держави).

Обсяги розміщення ОВДП у 2005–2009 рр. були обумовлені політикою уряду щодо державного запозичення взагалі та ринку ОВДП зокрема. Протягом зазначеного періоду запозичення здійснювалося для фінансування виплат за облігаціями попередніх років, фінансування бюджетного дефіциту з урахуванням фінансових тенденцій і специфіки національних процесів.

Показники розвитку первинного ринку ОВДП України наведено у *табл. 3*. Середньозважена дохідність на первинному ринку ОВДП за цей період значно не змінювалася (суттєва зміна відбулася у межах 5.15 % лише у 2008 р.). Значні обсяги коштів у 2008 р. вдалося залучити, у тому числі, за рахунок підвищення дохідності ОВДП при їх розміщенні. Таке підвищення відповідало загальній тенденції до зростання процентних ставок в Україні за цей період.

Частка середньострокових ОВДП у загальній кількості всіх ОВДП становила 87.83 % у 2008 р. та 23.69 % у 2009 р. Різке зниження цього показника у 2009 р. на противагу зростанню короткострокових

ОВДП, підтверджувало нестабільні явища на ринку та великі ризики з обслуговування внутрішнього боргу країни. Середньозважені строки погашення за цей період скоротилися, що відчула економіка країни.

Таблиця 3

Основні показники первинного ринку ОВДП України у 2005–2009 рр.*

Рік	Обсяг залучення коштів до бюджету, млн грн	Середньозважена дохідність, %	Середньозважений строк до погашення, днів
2005	7153	7.25	1039
2006	1598	9.26	985
2007	3623	6.71	866
2008	23542	11.86	1047
2009	18841	12.21	–

Примітка. * Складено за даними Міністерства фінансів України [9] та річних звітів Національного банку України [10].

Основним стимулюючим фактором купівлі середньострокових облігацій комерційними банками була і залишається можливість отримання під них рефінансування в НБУ. Заборгованість уряду України за державними облігаціями у 2005–2006 рр. мала тенденцію до зниження (табл. 4), а у 2007–2009 рр. – до зростання.

Таблиця 4

**Показники обсягів ОВДП в обігу у 2005–2009 рр.
за номінальною вартістю, млрд грн**

Рік**	Заборгованість уряду України за державними облігаціями	Зміна до попереднього року
2005	10	–1.2
2006	7.7	–2.3
2007	9.1	1.4
2008	29.2	20.1
2009	69.7	40.5

Примітка. * Складено за даними Міністерства фінансів України [9] та Національного банку України [10].

** Станом на 31 грудня відповідного року.

Зростання державної заборгованості пов'язане зі збільшенням потреб уряду в додаткових фінансових ресурсах для виконання державних програм та орієнтацією пріоритетів у запозиченні на розвиток внутрішнього ринку. У 2008 р. заборгованість збільшилась майже у 13 разів, а у 2009 р. ця тенденція не змінилась.

У 2007 р. основними покупцями ОВДП на ринку були банки: вони скупили 60 % від загального обсягу ОВДП на суму 5.6 млрд грн. Частка ОВДП в активах консолідованого балансу банків України на 1 січня 2008 р. становила 0.93 %. Активність банків на ринку ОВДП визначається тим, що основне регулятивне правило щодо інвестицій комерційних банків у внутрішні держоблігації (норматив адекватності регулятивного капіталу) є максимально сприятливим для таких інвестицій, а вкладання банками коштів у ОВДП є найменш ризиковими вкладеннями і законодавчо не обмежується.

У 2008 р. банки України залишались основними власниками ОВДП, які перебували в обігу, їх частка в активах консолідованого балансу банків України на 1 січня 2009 р. уже становила 1.7 %. У портфелі цінних паперів банків станом на 1 січня 2009 р. спостерігався найбільший обсяг ОВДП (17 млрд грн або 58.2 %), які перебували в обігу за сумою основного боргу.

Нестабільний розвиток внутрішнього ринку державних боргових паперів визначається низьким попитом з боку банків на ОВДП, що підтвердило невідповідність доходності на первинному та вторинному ринках (30–40 %), а також низьку ліквідність боргових паперів. Це призвело до того, що на кінець 2009 р. частка ОВДП, власниками яких є банки, знизилась до 24.6 % у загальному обсязі боргу.

У портфелі українських інвестиційних фондів і страхових компаній частка ОВДП є незначною. Станом на 1 січня 2009 р. загальна сума активів інститутів спільного інвестування (крім венчурних фондів) становила 5.25 млрд грн, а внутрішні державні облігації склали лише близько 1.21 % цього обсягу (63525 млн грн).

Частка фізичних осіб і нерезидентів на ринку ОВДП залишається незначною. За 2008 р. обсяг ОВДП у власності нерезидентів зменшився на 1.6 млрд грн і на 1 січня 2009 р. становив 467.3 млн грн, що відповідало 1.6 % від загальної суми ОВДП, які знаходилися в обігу. У 2009 р. тенденції щодо скорочення обсягів ОВДП, які знаходяться у власності нерезидентів, тривали надалі.

Станом на 28 грудня 2009 р. в обігу на ринку перебували ОВДП за сумою основного боргу 71.05 млрд грн, з яких 59.7 % – у власності НБУ, 27.0 % – банків, 12.56 % – інших суб'єктів і лише 0.7 % – у власності нерезидентів [10]. Це підтвердило негативні тенденції не тільки у фінансовому секторі та на ринку ОВДП, а й факт інвестиційної непривабливості для нерезидентів країни у цілому.

У 2010 р. ситуація покращилася: станом на 1 березня 2010 р. в обігу перебувало ОВДП у розмірі 90.71 млрд грн, при цьому дещо скоротилися частка НБУ – до 70.0 % та банків – до 21.5 %, а частка нерезидентів зросла до 1.14 %.

На функціонування ринку внутрішніх державних боргових зобов'язань, як і на всю економічну систему країни, значно вплинула світова фінансова криза. Відповідно до Закону України "Про першо-

чергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" у 2008 р. здійснено випуск ОВДП з кінцевим строком погашення 3 роки з рівнем доходності 15.6 % на суму 5902.4 млн грн (кошти спрямовано на поповнення Стабілізаційного фонду), а також проведено капіталізацію державних банків через випуск 7-річних ОВДП. Міністерство фінансів України упродовж листопада-грудня 2008 р. випустило ОВДП на загальну суму 13.8 млрд грн, що становило 58.5 % від загального обсягу ОВДП, розміщених у 2008 р. Найбільші обсяги коштів для збільшення статутного капіталу банків залучені у грудні 2008 р. за середньозваженої процентної ставки 9.78 %, яка надалі знизилася до 9.5 % (рис. 2).

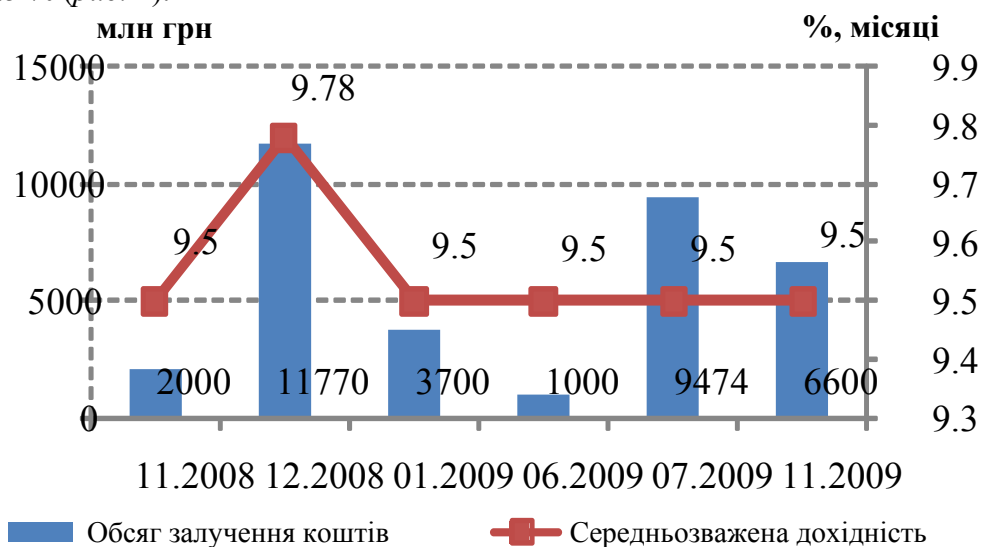

Рис. 2. Первинне розміщення ОВДП для збільшення формування статутного капіталу банків України [9; 10]

У грудні 2008 р. строки обігу ОВДП збільшено до 8 років, проте у 2009 р. вони випускалися лише 5-річні.

У 2010 р. уряд проводить активну політику запозичень на первинному ринку ОВДП. Основний акцент робиться на випуск середньострокових (2-х та 3-річних) боргових паперів. Середньозважений рівень доходності за випущеними у 2010 р. ОВДП становить 22.61 %. Практику випусків ОВДП для формування статутного капіталу банків продовжено, і лише у лютому 2010 р. на такі цілі було їх випущено на суму 1.8 млрд грн, із середньозваженою доходністю 9.5 % [10].

Розміщення ОВДП на первинному ринку відбувалося нестабільно, про що свідчать дані табл. 5. Показник чистого залучення коштів дозволяє оцінити ефективність державних запозичень за рахунок розміщення ОВДП і рівень фактичного навантаження на Державний бюджет України (табл. 6).

Таблиця 5

Показники кількості аукціонів, проведених Національним банком України, з первинного розміщення ОВДП у 2005–2009 рр.*

Рік	Призначено аукціонів	Відбулися	Не відбулися
2005	37	25	12
2006	78	37	41
2007	165	28	137
2008	212	50	162
2009	222	90	132

Примітка. *Складено за даними Міністерства фінансів України [9] та річних звітів Національного банку України [10].

Таблиця 6

Показники чистого залучення коштів від первинного розміщення ОВДП у 2005–2008 рр., млрд грн*

Рік	Залучення коштів до Державного бюджету України	Сплата за ОВДП (основна сума + %)	Чисте залучення коштів (сальдо)
2005	7.2	9.3	-2.1
2006	1.6	4.8	-3.2
2007	3.6	2.9	0.7
2008	9.8	4.4	5.4

Примітка. *Складено за даними Міністерства фінансів України [9] та річних звітів Національного банку України [10].

Упродовж 2005–2006 рр. сукупні виплати за ОВДП значно перевищували надходження, що свідчить про неефективність функціонування ринку ОВДП у цей період. У 2007–2008 рр. чисте залучення коштів від ОВДП набуло позитивного значення, що підтвердило ефективність первинного ринку ОВДП у цей період. Показник чистого залучення коштів свідчить про спроможність уряду в повному обсязі виконувати фінансові зобов'язання (обслуговувати та погашати державний борг), отже, він є одним із основних показників фінансової стабільності країни та результативності управління державним боргом.

Ефективне функціонування первинного ринку державних боргових паперів позитивно впливає не лише на реалізацію державних програм соціально-економічного розвитку, а й на кредитний рейтинг держави, закріплює за державою імідж надійного позичальника і формує позитивні тенденції щодо подальшого залучення позик на більш вигідних умовах. Низька активність населення на ринку ОВДП та значні розміри депозитів населення у банках свідчать про потенціал цього інвестора та необхідність використання його ресурсів у забезпеченні фінансування державних програм (*табл. 7*).

Таблиця 7

Депозити резидентів України у розрізі секторів економіки, млн грн*

Рік	Усього	У тому числі			
		інші фінансові корпорації	сектор загального державного управління	нефінансові корпорації	домашні господарства
2005	134754	6129	2010	50976	74778
2006	185917	8741	1682	65614	108860
2007	283875	15343	4136	95583	167239
2008	359740	19305	2536	118188	217860
2009**	334953	15621	8586	94796	214098

Примітки: * Складено за даними Національного банку України [10].

** Станом на грудень 2009 р.

Наведені дані свідчать про перспективність використання ресурсів домогосподарств. З одного боку, цьому сектору належить найбільша частка в обсягах депозитів резидентів України. Наприклад, частка сектору загального державного управління становить 0.03 %, інших фінансових корпорацій – 0.05 %, а нефінансових корпорацій – 0.28 % обсягу депозитів резидентів України за даними грудня 2009 р.

У 2009 р. уряд випустив державні казначейські зобов'язання з метою вилучення надлишкової ліквідності та фінансування дефіциту держбюджету за рахунок гривневих заощаджень населення [11]. Тричі розміщені у 2009 р. казначейські зобов'язання збільшили розмір державного внутрішнього боргу України на 2517.5 тис. грн. Враховуючи розміри депозитів домогосподарств і запозичення їхніх ресурсів за допомогою казначейських зобов'язань, можна зробити висновок, що залучені кошти становлять лише 1.18 % розмірів депозитних ресурсів домогосподарств.

Вторинний ринок ОВДП в Україні розвивається нестабільно (табл. 8), зрісши з 20.33 млрд грн у 2006 р. до 54.27 млрд грн у 2007 р., він значно активізувався у 2008 р., оскільки в цей час було випущено значну кількість ОВДП для підтримки банківського сектору економіки, а також зросла середньозважена дохідність ОВДП. Банки виступають дієвим покупцем як на первинному, так і на вторинному ринку ОВДП. Незважаючи на те, що у 2009 р. обсяг операцій із ОВДП на вторинному ринку зменшився в порівнянні з 2008 р. на 25 %, ситуація на вторинному ринку стабілізувалася.

Відповідно до закону України "Про Національний банк України", НБУ здійснює операції з державними цінними паперами України тільки на вторинному ринку. Боргові цінні папери до погашення в національній валюті, які на 30 листопада 2009 р. перебували у власності Національного банку, – це прості векселі Державного казначейства України, отримані у вересні 2000 р. від Міністерства фінансів України під час реструктуризації нарахованих доходів за облігаціями

внутрішніх державних позик, що підлягали отриманню в 2000–2004 рр. (табл. 9). Загальна номінальна вартість цих векселів становила 395 млн грн і впродовж усього часу є незмінною. Нарахування процентів за векселями Державного казначейства України не передбачено.

Таблиця 8

Показники торгівлі державними борговими цінними паперами на відкритому ринку України у 2005–2009 рр., млн грн*

Рік	Усього	Національний банк України				Суб'єкти господарювання		
		купівля-продаж		рефінансування банків, у тому числі угоди прямого репо**	угоди зворотного репо	купівля-продаж		надані кредити, у тому числі за угодами репо
		на торгах організаторів торгівлі	без посередництва організаторів торгівлі			на торгах організаторів торгівлі	без посередництва організаторів торгівлі	
2005	20336	-	-	517	2300	3862	13222	435
2006	34818	-	-	1528	-	8500	21798	3002
2007	54279	-	-	607	-	2632	48297	2743
2008	85281	6568	2000	39412	-	3982	33232	87
2009	73056	3862	33266	4206	-	4018	27575	129

Примітки: * Складено за даними Національного банку України [10].

** Операція репо – одна зі форм короткострокового кредитування, що має відношення до цінних паперів або інших ресурсів, які залучають на умовах зворотного викупу.

Таблиця 9

Державні цінні папери України на балансі НБУ у 2005–2009 рр., млн грн *

Державні боргові цінні папери в національній валюті	2005	2006	2007	2008	2009**
Векселі Державного казначейства України	395	395	395	395	395
Облігації внутрішньої державної позики	-	-	-	8632	33229
Усього	395	395	395	9027	33624

Примітки: * Складено за даними Міністерства фінансів України [9], Національного банку України [10] та річних звітів Першої фондової торговельної системи [12].

** Станом на 30 листопада 2009 р.

Боргові цінні папери у національній валюті, що віднесені до категорії "кредити та дебіторська заборгованість" – це ОВДП, які емітовані Міністерством фінансів України та придбані Національним банком на відкритому ринку в українських банків у 2008 та 2009 роках із метою регулювання їх ліквідності.

Частка ОВДП, власником яких є Національний банк України, у загальному обсязі боргу підвищилась до 51.7 % у вересні 2009 р., що визначило провідне місце Національного банку України серед власників ОВДП.

Вторинний ринок ОВДП поширюється на діяльність українських фондових бірж і торговельно-інформаційних систем, інформаційних систем, що пропонуються міжнародними фірмами, працюючими у сфері фінансового інформаційного бізнесу (Reuters, Bloomberg та ін.), а також системи SWIFT.

Провідну позицію серед організаторів торгівлі посідає Перша фондова торговельна система (ПФТС). Її частка становить 90.52 % від загального обсягу укладених угод на вторинному організованому ринку. За останні 5 років торгівля ОВДП на організованому вторинному ринку була зосереджена лише на ПФТС. У 2005 р. частка ОВДП на торгах ПФТС становила 26.76 % від загального обсягу торгів, у 2006 р. – 30.56 %, у 2007 р. – 9.03 %, а у 2008 р. – 23.39 % (табл. 10).

Таблиця 10

**Показники операцій з цінними паперами на торгах ПФТС
у 2005–2008 рр., млрд грн [9; 12]**

Рік	Корпоративні цінні папери	Державні цінні папери (ОВДП)	Муніципальні цінні папери	Загальний обсяг торгів
2005	9.95	3.88	0.67	14.49
2006	18.19	8.44	0.99	27.62
2007	27.46	2.8	0.73	30.99
2008	34.78	10.8	0.59	46.17

Наведений матеріал свідчить про нестабільність продажу ОВДП на вторинному ринку, про активізацію ринку у 2006 та 2008 роках та негативні тенденції у 2007 р., коли обсяги торгів ОВДП впали майже у 4 рази у порівнянні із 2006 р. За підсумками 2008 р. державні облігації посіли третє місце в загальному обсязі торгів ПФТС, при тому, що обсяг торгів ОВДП збільшився більше ніж у 3.85 рази порівняно з 2007 р.

Розміщення ОВДП на ринкових умовах є одним із першочергових заходів розвитку ринку державних цінних паперів, а також необхідною передумовою запровадження та функціонування на ньому інституту первинних дилерів.

Інститут первинних дилерів на ринку державних цінних паперів [13; 14], що активно запроваджується на вітчизняному ринку, має сприяти спрощенню процесу залучення урядом коштів до державного бюджету, збільшенню обсягів торгівлі ОВДП на первинному та вторинному ринках, стабільності ринку державних боргових паперів, зменшенню вартості внутрішніх запозичень і розширенню кола інвесторів у державні цінні папери. Це означає, що уряд може отримати надійне джерело фінансування державних програм розвитку та скоротити витрати з обслуговування державного боргу, у тому числі ті, які виникали внаслідок валютних коливань.

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що в умовах обмеженості ресурсів державних органів влади для фінансування державних програм і заходів щодо виходу із фінансової кризи, фінансовий

потенціал внутрішнього ринку використовується недостатньо. Національні інвестори мають значні обсяги фінансових активів, які не задіяні державою. Ринок державних боргових інструментів розвивається хаотично. Розвиток внутрішнього ринку державних цінних паперів України повинен позитивно вплинути на зростання фінансового потенціалу і потребує запровадження виваженої та активної політики державних запозичень на внутрішньому ринку за умов передбачуваності та прозорості державного запозичення. Для успішного втілення цієї політики необхідно: вдосконалити та диверсифікувати інструменти внутрішніх державних позик; забезпечити довіру інвесторів до ринку внутрішніх державних позик, що створить передумови для збільшення ліквідності і потужності ринку, зниження вартості фінансових інструментів та забезпечить стабільність функціонування самого ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вахненко Т. П.* Державний борг України та його економічні наслідки / Т. П. Вахненко. — К. : Альтепрес, 2000. — 152 с.
2. *Козюк В. В.* Державний борг в умовах ринкової трансформації економіки України : монографія / В. В. Козюк. — Тернопіль : Карт-бланш, 2002. — 238 с.
3. *Омельчук С.* Стан ринку боргових зобов'язань в Україні / С. Омельчук // Економіст. — К., 2007. — № 10. — С. 32–49.
4. *Охріменко О.* Функціонування ринку державних цінних паперів у контексті думок Дж. Кейнса / О. Охріменко // Ринок цінних паперів України. — 2004. — № 5–6. — С. 17–19.
5. *Рак Р.* Ринок державних цінних паперів та його ліквідність / Р. Рак // Фінанси України. — 2005. — № 9. — С. 116–121.
6. *Федосов В. М.* Управління державним боргом у контексті ризик-менеджменту / В. М. Федосов, О. А. Колот // Фінанси України. — 2008. — № 3. — С. 3–33.
7. *Шаповалов О.* Депозитні сертифікати національного банку України та державні облигації / О. Шаповалов // Фінанси України. — 2005. — № 1. — С. 82–87.
8. *McKinsey Global Institute.* Mapping Global Capital Markets. Fifth. Annual Report. — October 2008. — P. 9. — Way of access : http://www.mckinsey.com/mgireportspdfs/fifth_annual_report/fifth_annual_report.pdf.
9. *Офіційний сайт* Міністерства фінансів України. — Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua>.
10. *Офіційний сайт* Національного банку України. — Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.
11. *Про випуск* казначейських зобов'язань : постанова Кабінету Міністрів України від 14 трав. 2009 р. № 362.
12. *Річні звіти* Фондової біржі ПФТС. — Режим доступу : <http://www.pfts.com>.
13. *Про запровадження* інституту первинних дилерів на ринку державних цінних паперів : постанова Кабінету Міністрів України від 14 квіт. 2009 р. № 363.
14. *Про схвалення* Концепції розвитку внутрішнього ринку державних цінних паперів України на 2009–2013 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 берез. 2009 р. № 316-р.

Таким чином, Україна витрачає на пенсії більше будь-якої країни у світі, але грошей усе одно не вистачає для виплати всіх пенсій.

Виправити цю ситуацію повинне створення другого рівня пенсійної системи, яке означатиме запровадження в нашій країні загально-обов'язкового накопичувального пенсійного страхування. Суть його у тому, що частина обов'язкових внесків до пенсійної системи (загальний рівень пенсійних відрахувань залишається незмінним) накопичується у єдиному Накопичувальному фонді й обліковується на індивідуальних пенсійних рахунках громадян, які (та на користь яких) сплачуватимуть такі внески. Ці кошти інвестуватимуться в економіку країни з метою отримання інвестиційного доходу і захисту їх від інфляційних процесів. Управління пенсійними коштами мають здійснювати профільні компанії з управління активами, обрані на конкурсній (тендерній) основі. При розміщенні пенсійних активів компанії діятимуть за відповідними нормативними вимогами щодо напрямів інвестування, ринків, на яких можна буде здійснювати інвестиції та диверсифікації (вкладення коштів у різні напрями) інвестиційних вкладень. Безпосереднє зберігання пенсійних активів буде здійснювати банківська установа – зберігач, яка буде нести відповідальність за цільове використання цих активів. Кошти, що обліковуватимуться на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, будуть власністю цих громадян, і вони зможуть скористатися ними при досягненні пенсійного віку (або, у випадках передбачених законом, раніше, наприклад у випадку інвалідності). Виплати з Накопичувального фонду будуть здійснюватись додатково до виплат із солідарної системи.

Введення другого рівня пенсійного страхування дозволить:

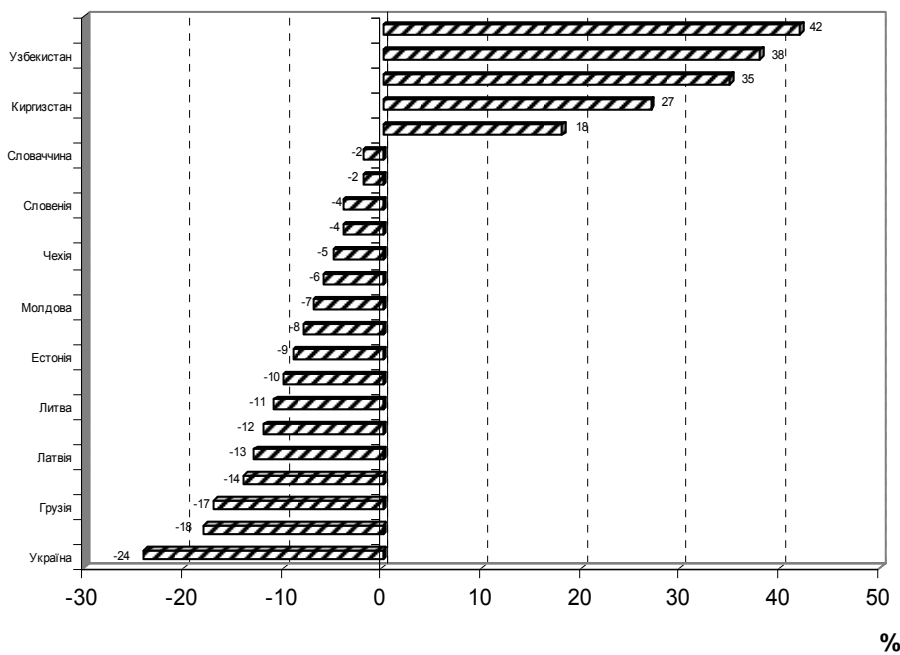
- збільшити загальний розмір пенсійних виплат завдяки отриманню інвестиційного доходу (сукупний середній розмір пенсійних виплат із солідарної та обов'язкової накопичувальної системи очікується на рівні 55–60 % середньої заробітної плати в Україні, нині такі виплати в межах 35 %);
- посилити залежність розміру пенсії від трудового вкладу особи, отже, й зацікавленість громадян та їх роботодавців щодо сплати пенсійних внесків;
- зменшити навантаження на фонд оплати праці роботодавців за рахунок перерахування частини обов'язкових пенсійних внесків до Накопичувального фонду – із заробітків працівника;
- передавати обліковані на персональному пенсійному накопичувальному рахунку кошти у спадок;
- створити потужне джерело інвестиційних ресурсів для зростання національної економіки;
- розподілити ризики виплати низьких розмірів пенсій між першим і другим рівнем пенсійної системи і таким чином застрахувати майбутніх пенсіонерів від негативних демографічних тенденцій та коливань в економічному розвитку держави;

- підвищити ефективність управління системою пенсійного забезпечення через передачу функції управління пенсійними активами недержавним компаніям.

Впроваджуватись другий рівень буде лише після формування необхідних економічних передумов і створення налагодженої та ефективної системи державного нагляду й регулювання у цій сфері, а також необхідної інфраструктури.

На жаль, дієва накопичувальна система пенсійного страхування в Україні відсутня, що значно стримує розвиток пенсійної реформи. Серед факторів, що спричинили це, найчастіше називають вплив фінансової кризи.

Невизначеності у процес реформування пенсійного страхування додають прогнозні дані щодо співвідношення кількості працюючих та кількості пенсіонерів на найближчі десятиріччя [9], з огляду на які система пенсійного забезпечення потребує термінових змін, в іншому випадку на пенсійне страхування чекає глибока криза. Адже добре відомо, що населення України стрімко скорочується й старіє: у 1991 р. в Україні проживало 51.8 млн осіб, у 1999 р. – 49.9, а станом на 1 січня 2010 р. – 45.96 млн осіб. І ці негативні демографічні процеси будуть лише поглиблюватися: за даними Світового банку, Україна матиме найбільше відносне зменшення населення серед усіх пострадянських країн (рисунок). Щороку населення України скорочується приблизно на 200 тисяч осіб.

Прогноз зміни чисельності населення до 2025 р. [9]

Зменшення кількості населення в Україні супроводжується його старінням, тобто частка людей літнього віку у віковій структурі населення зростає. У 2009 р. частка населення старше чинної межі пенсійного віку становила 26 %. До 2021-го року вона збільшиться до 29 %, а в 2050-му році – до 38 % населення. Співвідношення групи населення старше 65 років та населення у віці 15–65 років зросте з 23 % у 2010 р. до 38 % у 2050-му році [9]. Тобто, відповідно зростатиме навантаження на Державний бюджет України.

Світова економічна криза змусила більшість країн переглянути свої пенсійні системи. І ці зміни доволі часто стосувалися саме підвищення пенсійного віку. Наприклад, у країнах Центральної Європи середній вік виходу на пенсію для чоловіків становить 62 роки (найвищим він є в Польщі та Грузії – 65 років). Для жінок – близько 60 років (найвищий в Естонії – 63 роки) [7]. Отже, тенденція до збільшення віку виходу на пенсію очевидна.

Українські урядові аналітики схиляються до такого ж рішення. Ставлення ж до цього у суспільстві неоднозначне, але здебільшого негативне, адже середня тривалість життя в Україні значно нижча, ніж в інших країнах: за даними Центру Разумкова, тривалість життя чоловіків в Україні нині становить 63 роки, жінок – 72 (для порівняння у країнах Європейського Союзу: чоловіки – 75.3 р., жінки – 81.8 р.) [10].

Таким чином, як альтернативу можна запропонувати поступовий перехід до недержавного пенсійного страхування з вільним вибором страховика. Однак існує низка чинників, які стримують розвиток недержавного пенсійного страхування, зокрема: недостатність інформації про діяльність недержавних пенсійних фондів; недотримання строків впровадження накопичувальної системи пенсійного страхування; недовіра населення до діяльності недержавних пенсійних фондів; значне податкове навантаження фондів соціального страхування на роботодавців.

Отже реалізація пенсійної реформи потребує низки першочергових заходів: завершення розробки та затвердження національної концепції розвитку пенсійної системи; внесення змін до податкового законодавства щодо виведення внесків на додаткове пенсійне страхування з-під оподаткування податком на доходи фізичних осіб; зниження відрахувань до розподільчої пенсійної системи; створення єдиного регулятора як страхового ринку, так і державного та недержавного пенсійного страхування.

Здійснення цих заходів дозволить громадянам України стати повноцінними учасниками системи пенсійного забезпечення в Україні та отримувати пенсійні виплати одночасно з різних її рівнів. Тобто повна пенсійна реформа буде здійснена тоді, коли будуть запроваджені персоналізовані накопичувальні рахунки й запрацює другий рівень пенсійної системи.

Обов'язковість участі або обмеження щодо участі громадян у відповідних рівнях системи пенсійного забезпечення в Україні та отримання пенсійних виплат установлюються законами з питань пенсій-

ного забезпечення. Для окремих категорій громадян законами України можуть встановлюватися умови, норми і порядок їх пенсійного забезпечення, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і недержавного пенсійного забезпечення. Питання участі іноземців і осіб без громадянства в системі пенсійного забезпечення в Україні та участі громадян України в іноземних пенсійних системах регулюються Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", іншими законами з питань пенсійного забезпечення та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У ході реалізації пенсійної реформи очікується, що кількість пільгових пенсій зменшиться, виникне зацікавленість зайнятого населення у власному матеріальному забезпеченні на старість чи у випадку непрацездатності, з'являться стимули до праці в легальному, а не в тіньовому секторі економіки: чим більше людей буде зайнято в цьому секторі, тим вищими будуть пенсійні та інші соціальні виплати. Крім того, кошти з фондів обов'язкового пенсійного страхування, інвестовані у виробництво, сприятимуть його розвитку, поступово виникатимуть нові робочі місця, працівники сплачуватимуть більше внесків до пенсійних фондів. Завдяки цьому буде надходити достатня кількість коштів на потреби соціальної сфери, отже, зростатимуть надходження до солідарної пенсійної системи. Розмір пенсії збільшиться і стане адекватним доходам, втраченим унаслідок виходу на пенсію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Науково-практичний коментар до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"*: інтегров. навч.-атестац. комплекс / Б. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, С. Б. Березина. — К.: АВТ, 2005. — 1024 с.
2. *Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування*: навч. посіб. / Б. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, С. Б. Березина. — К.: АВТ, 2005. — 256 с.
3. *Бойко М. Д.* Право пенсійного забезпечення в Україні" (навчальний посібник) / М. Д. Бойко. — К.: Олан, 2005.
4. *Пенсійна система України*: навч. посіб. / В. І. Грушко, Н. В. Грушко, О. В. Бевзенко. — К., 2006.
5. *Про недержавне пенсійне забезпечення*: Закон України (зі змін. та допов.) // Відом. Верховної Ради. — 2003. — № 47–48. — Ст. 372.
6. *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування*: Закон України (зі змін. та допов.) // Відом. Верховної Ради. — 2003. — № 49–51. — Ст. 376.
7. *Почему в Украине нужно повышать пенсионный возраст? Аргументы из международного опыта* // Українська правда. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2010/12/30/5731865>.
8. *Про державний бюджет України на 2011 рік*: Закон України № 2857-VI. — Режим доступу: <http://www.profiwins.com.ua/uk/legislation/laws/1435.html>.
9. *From red to Grey: The "Third Transition" of Aging Populations in Eastern Europe and the Former Soviet Union.* — World Bank, 2007. — P. 7.
10. *Піднімати пенсійний вік аморально через низьку тривалість життя в Україні* – Центр Разумкова. — Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/expert.php?news_id=1277.

УДК 331.25 (477)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

ЗИМОВСЬКА Л., ст. викладач кафедри фінансів КНТЕУ

Необхідність реформування системи пенсійного забезпечення обумовлена низкою факторів: економічних, демографічних, соціально-політичних. Ця проблема нині актуальна в багатьох країнах світу, незалежно від рівня економічного розвитку, що обумовлено як демографічними факторами (старіння населення, зміна його вікової структури), так і економічними, пов'язаними з глобальною кризою. Однак розв'язувати її потрібно, ретельно зважуючи всі фактори та можливості як держави, так і її громадян, враховуючи при цьому національні традиції та особливості менталітету.

Різноманітні аспекти пенсійного забезпечення досліджували Б. Зайчук, О. Зарудний, С. Березина, М. Бойко, В. Грушко, Н. Грушко, О. Бевзенко [1–4] та інші вчені, однак, незважаючи на значну кількість фундаментальних досліджень, це питання залишається актуальним і потребує подальшого висвітлення.

Метою статті є розкриття окремих проблем пенсійного забезпечення в умовах економічних перетворень.

Процес реформування пенсійної системи в Україні вже розпочато – прийнято низку законів, спрямованих на підвищення ефективності такого забезпечення, проведено реорганізацію органів, що його здійснюють. Важливого значення у процесі реформування пенсійної системи, отже, і соціального забезпечення в цілому, набуло прийняття 9 липня 2003 р. Верховною Радою України законів України "Про недержавне пенсійне забезпечення" [5] і "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" [6] та інших законів, спрямованих на вдосконалення існуючої солідарної пенсійної системи. Процес реформування триває. Зокрема презентована в Україні нова пенсійна система, особливо її накопичувальна частина, спрямована на виховання економічної самостійності та відповідальності громадян за стан особистого матеріального добробуту після виходу на пенсію.

Відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" (набув чинності 1 січня 2004 р.) передбачена трирівнева пенсійна система, що складається із солідарної системи (першого рівня), обов'язкової накопичувальної системи (другого рівня) та недержавного добровільного пенсійного забезпечення (третього рівня) [6]. Така система має за мету розподілити між трьома її скла-

довими ризики, пов'язані зі змінами в демографічній ситуації (до чого більш чутлива солідарна система) та з коливанням в економіці і на ринку капіталів (що більше відчувається у накопичувальній системі). Передбачається, що такий розподіл ризиків зробить пенсійну систему більш фінансово збалансованою та стійкою, тим самим застрахує працівників від зниження загального рівня доходів після виходу на пенсію, що є принципово важливим і вигідним. Законом передбачено охоплення системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування всіх працюючих громадян, у тому числі й тих, що забезпечують себе роботою самостійно, а також найманих працівників у приватному секторі економіки.

Також запроваджено нову формулу обрахування пенсій, що передбачає розширення періоду врахування заробітку при визначенні розмірів пенсій (на підставі даних системи персоніфікованого обліку внесків), зарахування до страхового стажу періодів, за які сплачено страхові внески, при цьому майбутній розмір пенсії поставлено у залежність від величини заробітку, з якого сплачувались пенсійні внески, та страхового стажу, протягом якого вони нараховувались/сплачувались. Причому, нинішнім пенсіонерам буде надано право на перерахунок призначеної їм пенсії.

При цьому збережено право виходу на пенсію в 55 і 60 років з одночасним наданням можливості більш пізнього виходу на пенсію з підвищенням розмірів пенсій від 3 % за один рік відстрочки до 85.32 % за десять років більш пізнього виходу на пенсію [6, ст. 29]. Крім того, у разі відстрочки часу виходу на пенсію збільшиться період, протягом якого особа сплачуватиме внески до Пенсійного фонду, отже, і розмір її пенсії буде вищим. Таке рішення буде особистою справою кожного громадянина і залежатиме лише від його готовності "працювати на самого себе". Таким чином, у законі закладено економічно стимулюючий підхід до більш пізнього виходу на пенсію.

Однак для його ефективного втілення необхідно вирішити низку питань: *по-перше*, забезпечити економічне стимулювання громадян до виходу на пенсію у більш пізньому віці без законодавчого підвищення діючого пенсійного віку; *по-друге*, забезпечити зменшення дефіциту Пенсійного фонду України (ПФУ); *по-третє*, поступово запроваджувати управління Пенсійним фондом на основі паритетного представництва сторін соціального партнерства (представників держави, роботодавців і працівників).

Перший рівень – солідарна система пенсійних виплат, внески до якої сплачуватимуться всіма працюючими громадянами країни та їх роботодавцями. За рахунок цих коштів і виплачуватимуться страхові пенсії та встановлюватиметься мінімальний рівень пенсійних виплат пенсіонерам. Особам, які матимуть малий страховий стаж та/або розмір заробітку, з якого сплачувались пенсійні страхові внески, отже, низькі розміри пенсій, передбачається надання цільової соціальної до-

помоги, що дозволить забезпечити їм доходи на рівні мінімальних соціальних стандартів в Україні, які будуть встановлені, спираючись на реальні фінансові можливості Державного бюджету та Пенсійного фонду. У реформованій солідарній системі розмір пенсії залежатиме від розміру заробітної плати, з якої сплачувались пенсійні внески, та страхового стажу, протягом якого вони сплачувались, що досягатиметься шляхом звільнення Пенсійного фонду від здійснення невластивих йому виплат (тобто розмежування джерел фінансування виплати пенсій, призначених за різними пенсійними програмами) та впровадження системи персоніфікованого обліку відомостей про заробіток і сплату пенсійних внесків, на основі даних якої призначаються і виплачуються пенсії. Ведення та обслуговування такої системи здійснює Пенсійний фонд України.

Із солідарної системи пенсійного страхування в Україні призначатимуться: пенсії за віком, при досягненні пенсійного віку для чоловіків – 60 років та для жінок – 55 років та за наявності страхового стажу не менше п'яти років; пенсії за інвалідністю – за наявності необхідного страхового стажу залежно від віку визнання застрахованої особи інвалідом. Розміри пенсій обчислюватимуться у відсотках до розмірів пенсій за віком та з урахуванням дострахового стажу періоду від дня визнання застрахованої особи інвалідом до дня досягнення нею загальноновстановленого пенсійного віку; пенсії у разі втрати годувальника, за наявності необхідного страхового стажу на момент смерті застрахованої особи, тривалість якого визначатиметься залежно від віку, у якому застрахована особа померла.

Разом із тим у період фінансової кризи загострилися проблеми, пов'язані з розвитком соціального та пенсійного страхування. Зокрема дуже гостро стоїть питання наповнення ПФУ. Україна витрачає на пенсії надзвичайно високу частку ВВП, у 2003 р. пенсійні видатки становили 9.2 % ВВП, 2004 р. – 11.4 %, 2005 р. – 15.3 %, у 2007 р. – 13.9 %, у 2008 р. – 15.8 %, а в 2009 р. – понад 18 % ВВП. У 2010-му році пенсійні видатки перевищать 17 % ВВП. Тоді, як по країнах ЄС-27 пенсійні видатки становлять 11.7 % ВВП, а у деяких країнах, зокрема у Румунії, Литві, Словаччині, Естонії, Болгарії, Латвії від 7.5 до 6 % [7].

Різке зростання видатків призвело до того, що ПФУ не має достатньо коштів для виплати пенсій. І цей дефіцит щороку зростає. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність постійних трансферів із держбюджету для покриття дефіциту. У 2007 р. ПФУ отримав із Державного бюджету 18.7 млрд грн, у 2008 р. – 33.7, у 2009 р. – 40.2, у 2010 р. – 60 млрд грн. [7]. Державним бюджетом 2011 р. на дотації Пенсійному фонду закладено 54.8 млрд грн, з яких 37 млрд – дотація на виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, і 17.8 млрд грн – покриття дефіциту коштів ПФУ для виплати пенсій [8].

Таким чином, Україна витрачає на пенсії більше будь-якої країни у світі, але грошей усе одно не вистачає для виплати всіх пенсій.

Виправити цю ситуацію повинне створення другого рівня пенсійної системи, яке означатиме запровадження в нашій країні загально-обов'язкового накопичувального пенсійного страхування. Суть його у тому, що частина обов'язкових внесків до пенсійної системи (загальний рівень пенсійних відрахувань залишається незмінним) накопичується у єдиному Накопичувальному фонді й обліковується на індивідуальних пенсійних рахунках громадян, які (та на користь яких) сплачуватимуть такі внески. Ці кошти інвестуватимуться в економіку країни з метою отримання інвестиційного доходу і захисту їх від інфляційних процесів. Управління пенсійними коштами мають здійснювати профільні компанії з управління активами, обрані на конкурсній (тендерній) основі. При розміщенні пенсійних активів компанії діятимуть за відповідними нормативними вимогами щодо напрямів інвестування, ринків, на яких можна буде здійснювати інвестиції та диверсифікації (вкладення коштів у різні напрями) інвестиційних вкладень. Безпосереднє зберігання пенсійних активів буде здійснювати банківська установа – зберігач, яка буде нести відповідальність за цільове використання цих активів. Кошти, що обліковуватимуться на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, будуть власністю цих громадян, і вони зможуть скористатися ними при досягненні пенсійного віку (або, у випадках передбачених законом, раніше, наприклад у випадку інвалідності). Виплати з Накопичувального фонду будуть здійснюватись додатково до виплат із солідарної системи.

Введення другого рівня пенсійного страхування дозволить:

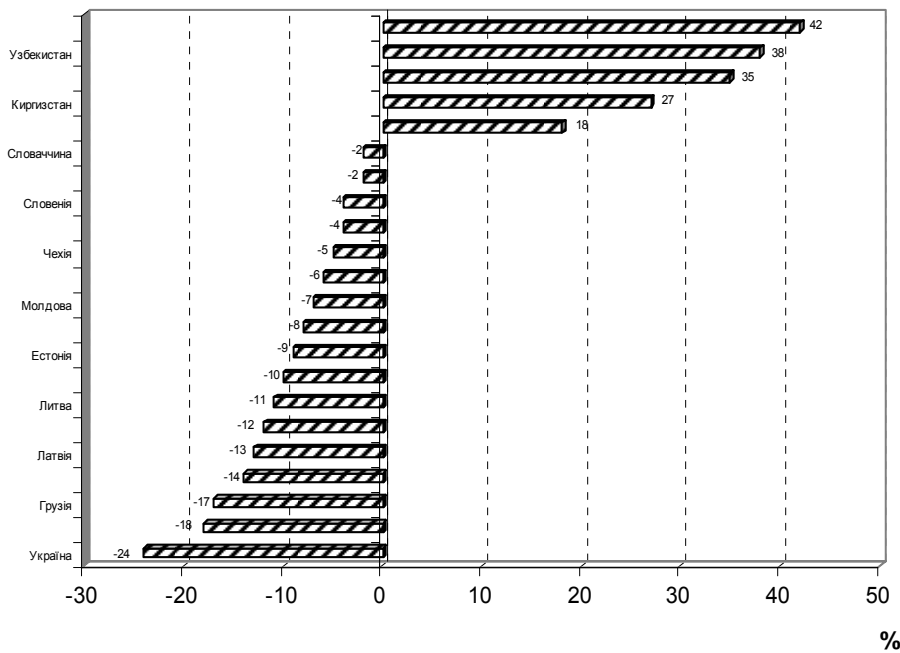
- збільшити загальний розмір пенсійних виплат завдяки отриманню інвестиційного доходу (сукупний середній розмір пенсійних виплат із солідарної та обов'язкової накопичувальної системи очікується на рівні 55–60 % середньої заробітної плати в Україні, нині такі виплати в межах 35 %);
- посилити залежність розміру пенсії від трудового вкладу особи, отже, й зацікавленість громадян та їх роботодавців щодо сплати пенсійних внесків;
- зменшити навантаження на фонд оплати праці роботодавців за рахунок перерахування частини обов'язкових пенсійних внесків до Накопичувального фонду – із заробітків працівника;
- передавати обліковані на персональному пенсійному накопичувальному рахунку кошти у спадок;
- створити потужне джерело інвестиційних ресурсів для зростання національної економіки;
- розподілити ризики виплати низьких розмірів пенсій між першим і другим рівнем пенсійної системи і таким чином застрахувати майбутніх пенсіонерів від негативних демографічних тенденцій та коливань в економічному розвитку держави;

- підвищити ефективність управління системою пенсійного забезпечення через передачу функції управління пенсійними активами недержавним компаніям.

Впроваджуватись другий рівень буде лише після формування необхідних економічних передумов і створення налагодженої та ефективної системи державного нагляду й регулювання у цій сфері, а також необхідної інфраструктури.

На жаль, дієва накопичувальна система пенсійного страхування в Україні відсутня, що значно стримує розвиток пенсійної реформи. Серед факторів, що спричинили це, найчастіше називають вплив фінансової кризи.

Невизначеності у процес реформування пенсійного страхування додають прогнозні дані щодо співвідношення кількості працюючих та кількості пенсіонерів на найближчі десятиріччя [9], з огляду на які система пенсійного забезпечення потребує термінових змін, в іншому випадку на пенсійне страхування чекає глибока криза. Адже добре відомо, що населення України стрімко скорочується й старіє: у 1991 р. в Україні проживало 51.8 млн осіб, у 1999 р. – 49.9, а станом на 1 січня 2010 р. – 45.96 млн осіб. І ці негативні демографічні процеси будуть лише поглиблюватися: за даними Світового банку, Україна матиме найбільше відносне зменшення населення серед усіх пострадянських країн (рисунки). Щороку населення України скорочується приблизно на 200 тисяч осіб.

Прогноз зміни чисельності населення до 2025 р. [9]

Зменшення кількості населення в Україні супроводжується його старінням, тобто частка людей літнього віку у віковій структурі населення зростає. У 2009 р. частка населення старше чинної межі пенсійного віку становила 26 %. До 2021-го року вона збільшиться до 29 %, а в 2050-му році – до 38 % населення. Співвідношення групи населення старше 65 років та населення у віці 15–65 років зросте з 23 % у 2010 р. до 38 % у 2050-му році [9]. Тобто, відповідно зростатиме навантаження на Державний бюджет України.

Світова економічна криза змусила більшість країн переглянути свої пенсійні системи. І ці зміни доволі часто стосувалися саме підвищення пенсійного віку. Наприклад, у країнах Центральної Європи середній вік виходу на пенсію для чоловіків становить 62 роки (найвищим він є в Польщі та Грузії – 65 років). Для жінок – близько 60 років (найвищий в Естонії – 63 роки) [7]. Отже, тенденція до збільшення віку виходу на пенсію очевидна.

Українські урядові аналітики схиляються до такого ж рішення. Ставлення ж до цього у суспільстві неоднозначне, але здебільшого негативне, адже середня тривалість життя в Україні значно нижча, ніж в інших країнах: за даними Центру Разумкова, тривалість життя чоловіків в Україні нині становить 63 роки, жінок – 72 (для порівняння у країнах Європейського Союзу: чоловіки – 75.3 р., жінки – 81.8 р.) [10].

Таким чином, як альтернативу можна запропонувати поступовий перехід до недержавного пенсійного страхування з вільним вибором страховика. Однак існує низка чинників, які стримують розвиток недержавного пенсійного страхування, зокрема: недостатність інформації про діяльність недержавних пенсійних фондів; недотримання строків впровадження накопичувальної системи пенсійного страхування; недовіра населення до діяльності недержавних пенсійних фондів; значне податкове навантаження фондів соціального страхування на роботодавців.

Отже реалізація пенсійної реформи потребує низки першочергових заходів: завершення розробки та затвердження національної концепції розвитку пенсійної системи; внесення змін до податкового законодавства щодо виведення внесків на додаткове пенсійне страхування з-під оподаткування податком на доходи фізичних осіб; зниження відрахувань до розподільчої пенсійної системи; створення єдиного регулятора як страхового ринку, так і державного та недержавного пенсійного страхування.

Здійснення цих заходів дозволить громадянам України стати повноцінними учасниками системи пенсійного забезпечення в Україні та отримувати пенсійні виплати одночасно з різних її рівнів. Тобто повна пенсійна реформа буде здійснена тоді, коли будуть запроваджені персоналізовані накопичувальні рахунки й запрацює другий рівень пенсійної системи.

Обов'язковість участі або обмеження щодо участі громадян у відповідних рівнях системи пенсійного забезпечення в Україні та отримання пенсійних виплат установлюються законами з питань пенсій-

ного забезпечення. Для окремих категорій громадян законами України можуть встановлюватися умови, норми і порядок їх пенсійного забезпечення, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і недержавного пенсійного забезпечення. Питання участі іноземців і осіб без громадянства в системі пенсійного забезпечення в Україні та участі громадян України в іноземних пенсійних системах регулюються Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", іншими законами з питань пенсійного забезпечення та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У ході реалізації пенсійної реформи очікується, що кількість пільгових пенсій зменшиться, виникне зацікавленість зайнятого населення у власному матеріальному забезпеченні на старість чи у випадку непрацездатності, з'являться стимули до праці в легальному, а не в тіньовому секторі економіки: чим більше людей буде зайнято в цьому секторі, тим вищими будуть пенсійні та інші соціальні виплати. Крім того, кошти з фондів обов'язкового пенсійного страхування, інвестовані у виробництво, сприятимуть його розвитку, поступово виникатимуть нові робочі місця, працівники сплачуватимуть більше внесків до пенсійних фондів. Завдяки цьому буде надходити достатня кількість коштів на потреби соціальної сфери, отже, зростатимуть надходження до солідарної пенсійної системи. Розмір пенсії збільшиться і стане адекватним доходам, втраченим унаслідок виходу на пенсію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Науково-практичний коментар до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"*: інтегров. навч.-атестац. комплекс / Б. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, С. Б. Березина. — К.: АВТ, 2005. — 1024 с.
2. *Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування*: навч. посіб. / Б. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, С. Б. Березина. — К.: АВТ, 2005. — 256 с.
3. *Бойко М. Д.* Право пенсійного забезпечення в Україні" (навчальний посібник) / М. Д. Бойко. — К.: Олан, 2005.
4. *Пенсійна система України*: навч. посіб. / В. І. Грушко, Н. В. Грушко, О. В. Бевзенко. — К., 2006.
5. *Про недержавне пенсійне забезпечення*: Закон України (зі змін. та допов.) // Відом. Верховної Ради. — 2003. — № 47–48. — Ст. 372.
6. *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування*: Закон України (зі змін. та допов.) // Відом. Верховної Ради. — 2003. — № 49–51. — Ст. 376.
7. *Почему в Украине нужно повышать пенсионный возраст? Аргументы из международного опыта* // Українська правда. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2010/12/30/5731865>.
8. *Про державний бюджет України на 2011 рік*: Закон України № 2857-VI. — Режим доступу: <http://www.profiwins.com.ua/uk/legislation/laws/1435.html>.
9. *From red to Grey: The "Third Transition" of Aging Populations in Eastern Europe and the Former Soviet Union.* — World Bank, 2007. — P. 7.
10. *Піднімати пенсійний вік аморально через низьку тривалість життя в Україні* – Центр Разумкова. — Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/expert.php?news_id=1277.

УДК 347.77.043:624

ЛІЦЕНЗУВАННЯ БУДІВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

МАРЧУК В., д. юрид. н., професор кафедри комерційного права
КНТЕУ

МИРОНЕЦЬ І., аспірант кафедри комерційного права КНТЕУ

Питання ліцензування будівельної діяльності актуальні для багатьох підприємців та підприємств. Незалежно від того, чи будівництво є основним видом діяльності, чи будівельні роботи виконуються як допоміжні або навіть одноразово, ліцензування лишається обов'язковою вимогою законодавства. У процесі оформлення документів, необхідних для отримання ліцензії, виникає багато запитань юридичного характеру. Крім практичної значимості, ліцензування – важлива частина адміністративно-правового регулювання будівельних відносин, воно становить інтерес також у теоретичному аспекті, як форма легітимації будівельної діяльності.

Правові аспекти ліцензування досліджували такі вчені, як Д. Бахрах [1], Ж. Іонова [2], Л. Шестак [3] та ін. Разом із тим динамічні зміни у сфері ліцензування постійно відкривають нові питання для дослідження.

Метою статті є аналіз практичних моментів правозастосування та дослідження теоретичних основ інституту ліцензування господарської діяльності у будівництві.

Згідно з чинним законодавством України юридичні та фізичні особи – підприємці мають право на проведення будівельної діяльності лише за наявності відповідної ліцензії. Ліцензування проводиться відповідно до "Порядку ліцензування певних видів господарської діяльності у будівництві", затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1396 [4]. Під будівельною діяльністю в Постанові розуміється господарська діяльність у будівництві, пов'язана зі створенням об'єктів архітектури на території України. Ліцен-

зується саме господарська, а не підприємницька діяльність, тобто ознака отримання прибутку не є обов'язковою. Це означає, що будівництво господарським способом (як діяльність з виконання робіт) є господарською діяльністю і, відповідно, також підлягає ліцензуванню. Роботи, що підлягають ліцензуванню, наведено у "Переліку робіт провадження господарської діяльності у будівництві, пов'язаної зі створенням об'єктів архітектури" (далі – Перелік) [5], документ охоплює майже всі роботи, здійснювані у будівництві.

Зокрема можливе виконання визначених видів робіт у містобудівній сфері без отримання будівельної ліцензії за умови отримання кваліфікаційного сертифіката архітектора [6].

Органом ліцензування виступає Державна архітектурно-будівельна інспекція, при ній утворюється ліцензійна комісія. Для отримання ліцензії суб'єкт, який має намір займатись будівельною діяльністю, подає або надсилає поштою заяву про видачу ліцензії. До заяви додаються:

- перелік будівельних робіт, які має намір виконувати заявник. Ці роботи повинні відповідати Переліку [5];
- копія свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності та копія довідки про внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчені нотаріально або органом, який їх видав (за наявності у заявника відокремленого структурного підрозділу, який має намір провадити будівельну діяльність, додаються копія довідки про внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчена нотаріально або органом, який видав оригінал документа);
- відомості про виробничо-технічну базу, склад працівників по професійному та кваліфікаційному рівню, технології виробництва, інформаційно-правове, нормативно-технічне забезпечення, наявну систему контролю якості виконуваних робіт;
- висновок установи, організації, уповноваженої органом ліцензування на проведення експертизи.

Найцікавіше у практичному та теоретичному аспекті нововведення у новому Порядку в тому, що до пакету документів, які подаються до органу ліцензування, має додаватися висновок установи чи організації, уповноваженої органом ліцензування на проведення експертизи. Для проведення експертизи суб'єкт господарювання укладає договір з експертною організацією. Суб'єкт господарювання має право обрати, з якою саме експертною організацією укласти договір [7]. Експерти проводять експертизу суб'єкта будівельної діяльності з виїздом на місце. Строк підготовки експертного висновку не може перевищувати 25 робочих днів, у тому числі перевірка суб'єкта

господарської діяльності не може перевищувати 5 робочих днів. За результатами проведення експертизи оформлюється експертний висновок за встановленою формою.

Експертний висновок може бути: *позитивний* – рекомендація щодо надання ліцензії суб'єкту будівельної діяльності з наведеним переліком видів робіт, які може виконувати заявник; *негативний* – зауваження щодо доопрацювання або обґрунтування щодо неможливості видачі ліцензії.

Якщо результат експертизи негативний або виникли розбіжності чи зауваження щодо проведення ліцензійної експертизи, суб'єкт господарської діяльності має право звернутись із заявою у двох примірниках до ліцензійної комісії для розгляду спірних питань.

Порядок проведення експертизи регулюється "Методичними вказівками з підготовки експертного висновку щодо визначення спроможності суб'єктів здійснювати господарську діяльність, пов'язану зі створенням об'єктів архітектури" [8]. Таким чином, законодавчо затверджено право профільних організацій, які отримують відповідні повноваження від Державної архітектурно-будівельної інспекції, проводити перевірку суб'єктів будівельної діяльності й надавати висновки щодо дотримання необхідних вимог і можливості отримання ліцензії. Аналогічна практика застосовується в інших сферах, наприклад, у сфері регулювання діяльності учасників фондового ринку, ринку фінансових послуг, оціночної діяльності. До Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку для отримання ліцензії серед інших документів подають рекомендації професійної саморегулювальної організації у сфері інвестиційного бізнесу [9]. Такий підхід дозволяє шляхом надання професійним організаціям повноважень з перевірки суб'єктів, що бажають отримати ліцензію, впровадити принцип взаємоконтролю, взаємної відповідальності. Однак потрібно зазначити, що в нормативних актах щодо ліцензування будівельної діяльності не йдеться про саморегулювальні організації, а лише про установи, організації, уповноважені органом ліцензування на проведення експертизи. Це можуть бути як саморегулювальні організації, створені учасниками ринку, так і комерційні експертні установи, основним видом діяльності яких буде проведення експертиз. І якщо саморегулювальні організації не мають основною метою отримання прибутку, то комерційні експертні установи створюватимуться саме для цього. Тому механізми ринкового саморегулювання, покладені в основу діяльності саморегулювальних організацій, не будуть спрацьовувати для комерційних експертних установ. Немає жодних гарантій об'єктивності, надані ж повноваження можуть використовуватись для недопущення нових гравців на ринок. Держава у своїй управлінській діяльності повинна виконувати функції незалежної оцінки суб'єктів. Делегування права проведення перевірок і надання висновків щодо можливості отримання ліцензії повинно прово-

дитись дуже обережно і виважено, адже з одного боку це передбачає перехід до ринкових саморегульованих принципів, а з іншого обмежує повноваження державних органів і може призвести до ухвалення необ'єктивних, упереджених рішень. За проведення експертної перевірки та надання висновку стягується плата, розмір якої встановлюватиметься на розсуд уповноваженої установи або організації. Оскільки це комерційні установи, державний бюджет недоотримає значні суми, при цьому збагачуватимуться окремі підприємці. Тому потрібно в законодавчому порядку передбачити надання висновків як державними органами експертизи, так і саморегульованими організаціями на вибір заявника, а не лише комерційними структурами.

Певний крок у цьому напрямі було зроблено Державною архітектурно-будівельною інспекцією. У своєму листі, виданому у відповідь на численні запити, Держархбудінспекція зауважила, що "вартість ліцензійної експертизи визначається на підставі Методичних рекомендацій з визначення вартості послуг з проведення ліцензійної експертизи суб'єктів будівельної діяльності щодо їх спроможності здійснювати господарську діяльність, пов'язану із створенням об'єктів архітектури, схвалених науково-технічною радою Міністерства регіонального розвитку та будівництва. При цьому максимальна вартість підготовки експертного висновку, у разі, коли суб'єкт господарювання подає заяву на виконання вишукувальних, проектних, будівельних, монтажних та інжинірингових робіт, не може перевищувати дев'яти тисяч гривень (без ПДВ)" [10].

Змінено також і строк дії ліцензії. Тепер він становить п'ять років для суб'єктів, які вже мали таку ліцензію, а для тих, які отримують її вперше, – три роки. Такі зміни посилять контроль за новоствореними будівельними підприємствами.

Разом із тим, відповідно до Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо спрощення умов ведення бізнесу в Україні" [11] ліцензія на провадження певного виду господарської діяльності видається на необмежений строк. Кабінет Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого органу з питань ліцензування може обмежити строк дії ліцензії на провадження певного виду господарської діяльності, але цей строк не може бути меншим, ніж п'ять років. Ліцензії видаються Держархбудінспекцією та її територіальними органами і надають право вести будівельні роботи на всій території України. Таким чином, видача ліцензій на будівельну діяльність стала більш централізованою та уніфікованою, що сприяє поліпшенню процесу ліцензування.

До 1 січня 2008 р. діяльність генпідрядника, який сам не виконував будівельні роботи, не підлягала ліцензуванню. Якщо підприємство не виконувало будівельні роботи власними силами, ліцензія на будівельну діяльність не була потрібна. За чинним "Переліком робіт

провадження господарської діяльності у будівництві, пов'язаної зі створенням об'єктів архітектури" на діяльність генпідрядника необхідно отримати ліцензію. Діяльність генпідрядної організації охоплюється поняттям "інжиніринг". Під інжиніринговою діяльністю у будівництві розуміється діяльність з надання послуг інженерного та технічного характеру, до яких належать проведення попередніх техніко-економічних обґрунтувань і досліджень, експертизи проекту, розробка програм фінансування будівництва, організація виготовлення проектної документації, проведення конкурсів і торгів, укладання договорів підряду, координація діяльності всіх учасників будівництва, а також здійснення технічного нагляду за будівництвом об'єкта архітектури та консультації економічного, фінансового або іншого характеру [6]. Серед інжинірингових послуг діяльність генерального підрядника окремо виділена в новому Переліку. Цей крок у розвитку законодавства можна оцінити як позитивний, оскільки більш детальне регулювання усуває багато практичних питань щодо віднесення або не віднесення певних видів діяльності до таких, що підлягають ліцензуванню.

Цікавим питанням у сфері ліцензування є отримання ліцензій іноземними суб'єктами господарської діяльності – нерезидентами.

Відповідно до положень чинного законодавства будівельну діяльність можливо проводити тільки за наявності ліцензії. Право на отримання ліцензії мають лише підприємства та організації, які пройшли процедуру державної реєстрації. Отже для проведення будівельних робіт на території України нерезиденту потрібно спочатку зареєструвати в Україні або своє представництво, або окреме підприємство. Таким чином, нерезидент матиме можливість подати до відповідних державних органів всі необхідні документи для отримання ліцензії.

Відповідно до листа Державного комітету з питань регуляторної політики та підприємництва від 8 серпня 2002 р. № 3-451-1468/4349 "Щодо ліцензування будівельної діяльності, здійснюваної іноземним суб'єктом господарювання" [12] для отримання ліцензії на будівельну діяльність (вишукувальні та проектні роботи для будівництва, зведення несучих та огорожуючих конструкцій, будівництво та монтаж інженерних і транспортних мереж) іноземний суб'єкт господарювання повинен в установленому законодавством порядку зареєструвати представництво іноземного суб'єкта господарської діяльності в Україні, через яке повністю або частково буде провадитись зазначена господарська діяльність, стати на облік у податковій інспекції за місцезнаходженням та в органах статистики, після чого подати до уповноваженого органу заяву на отримання ліцензії на зазначений вид господарської діяльності, копію довідки про внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України та інші документи, передбачені законодавством.

Слід звернути увагу на винятки із наведених вище правил щодо обов'язкового отримання ліцензій, що поширюються на підприємства, зареєстровані в країнах СНД. Відповідно до ст. 2 Угоди про взаємне визнання ліцензій на проведення будівельної діяльності, які видаються ліцензійними органами держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав [13] державні органи держав-учасниць, які ратифікували цю Угоду, взаємно визнають видані ними ліцензії на окремі види будівельної діяльності (за якими порядок видачі ліцензій є еквівалентним) шляхом оформлення та видачі ліцензіату відповідної національної ліцензії. Вартість оформлення такої ліцензії становить 25 доларів США. Однак порядок видачі національної ліцензії Угодою чітко не встановлений. Зокрема не зазначено перелік документів, які нерезидент країни – учасниці СНД повинен подати до державного органу у сфері будівництва для отримання національної ліцензії [14].

Ще одним моментом, який заслуговує на увагу, є анулювання та зупинення дії ліцензій на будівельну діяльність. Згідно з п. 20 "Порядку ліцензування певних видів господарської діяльності у будівництві", затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1396 "Про ліцензування певних видів господарської діяльності у будівництві", орган ліцензування має право: анулювати видану ліцензію; зупинити дію ліцензії; прийняти рішення про усунення суб'єктом будівельної діяльності порушень, пов'язаних із додержанням ліцензійних умов провадження будівельної діяльності [4].

Підстави для анулювання ліцензії:

- заява суб'єкта будівельної діяльності про анулювання ліцензії;
- рішення про скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання;
- нотаріально засвідчена копія свідоцтва про смерть фізичної особи (підприємця);
- акт про виявлення недостовірних відомостей у документах, поданих суб'єктом будівельної діяльності для отримання ліцензії;
- акт про невиконання рішення органу ліцензування про усунення порушень, пов'язаних із додержанням ліцензійних умов провадження будівельної діяльності, вимог нормативно-правових актів, що були підставою для прийняття рішення про усунення таких порушень;
- акт про повторне протягом року порушення суб'єктом будівельної діяльності ліцензійних умов провадження будівельної діяльності або вимог нормативно-правових актів;
- акт про встановлення факту передачі ліцензії або її копії іншій юридичній або фізичній особі для провадження господарської діяльності;
- акт про встановлення факту неподання в установленний строк повідомлення про зміну даних, зазначених у документах, що додавалися до заяви про видачу ліцензії;

- акт комісії з розслідування причин аварії на будівництві об'єкта, що призвела до загибелі людей або тяжких екологічних наслідків;
- неможливість суб'єкта будівельної діяльності забезпечити виконання ліцензійних умов;
- акт про відмову суб'єкта будівельної діяльності від проведення органом ліцензування перевірки.

Підстави для зупинення дії ліцензії:

- акт перевірки суб'єкта будівельної діяльності щодо порушення ліцензійних умов, якщо виявлені порушення неможливо усунути у процесі провадження будівельної діяльності;
- акт комісії з розслідування причин аварії на будівництві об'єкта, що не призвела до загибелі людей або тяжких екологічних наслідків.

Рішення про зупинення та анулювання ліцензії ухвалюються за результатами розгляду зазначених питань на засіданні ліцензійної комісії. У разі анулювання ліцензії суб'єкт будівельної діяльності має право звернутись із письмовою заявою про отримання нової ліцензії для продовження будівельної діяльності не раніше ніж через рік з дати прийняття органом ліцензування рішення про анулювання попередньої ліцензії.

Отже, введення в дію "Порядку ліцензування певних видів господарської діяльності у будівництві" [4] поліпшило ситуацію у сфері ліцензування будівельної діяльності, сприяло більш детальному та прозорому регулюванню. До позитивних новацій слід віднести прийняття нового, більш деталізованого кодифікатора робіт, що підлягають ліцензуванню [5]; запровадження єдиної системи видачі ліцензій, які дають право на ведення будівельних робіт на всій території України. Однак все ще залишається багато дискусійних, нерегульованих і проблемних моментів. Про це свідчить зокрема діяльність експертно-апеляційної ради, яка розглядає справи щодо відмови у видачі ліцензій або позбавлення ліцензій, створеної при Державному комітеті України з питань регуляторної політики та підприємництва.

Також слід відзначити, що діяльність експертних установ, які надають експертні висновки, обов'язкові для отримання ліцензії, може призводити до отримання прибутку комерційними організаціями, монополізації на ринку надання таких послуг та інших зловживань. Розв'язати цю проблему можна через надання саморегульвним організаціям повноважень з видачі експертних висновків. При цьому детально мають бути визначені критерії щодо відбору таких саморегульвних організацій. Таким чином може бути використаний світовий досвід у сфері ринкового саморегулювання.

Одним із актуальних питань залишається визнання в Україні ліцензій на окремі види будівельної діяльності, отримані підпри-

ємствами держав СНД. Оскільки можливість такого визнання закріплена на рівні міждержавної угоди, слід прийняти нормативно-правовий акт, який врегулює порядок визнання ліцензій, процедуру, строки, перелік документів, які необхідно надати.

У цілому розвиток нормативної бази у сфері регулювання відносини з ліцензування будівельної діяльності є поступальним, але деякі моменти залишаються неврегульованими та потребують уваги з боку законодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бахрах Д. Н.* Административное право России : учебник для вузов / Д. Н. Бахрах. — М. : НОРМА, 2002. — 444 с.
2. *Ионова Ж. А.* Правовые проблемы легитимации предпринимательства / Ж. А. Ионова // Государство и право. — 1997. — № 1. — С. 46.
3. *Шестак Л. В.* Ліцензування як адміністративно-правовий інститут : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Л. В. Шестак ; Нац. акад. держ. податкової служби України. — Ірпінь, 2005.
4. *Порядок ліцензування певних видів господарської діяльності у будівництві*, затв. Постановою Кабінету Міністрів України, "Про ліцензування певних видів господарської діяльності у будівництві" від 5 груд 2007 р. № 1396.
5. *Ліцензійні умови провадження господарської діяльності у будівництві*, пов'язаної із створенням об'єктів архітектури, затв. наказом М-ва регіон. розвитку та будівництва України від 27 січ. 2009 р. № 47.
6. *Про архітектурну діяльність* : Закон України від 20 трав. 1999 р. № 687-XIV.
7. *Бойченко Я.* Ліцензування будівельної діяльності в 2008 році / Ярослава Бойченко // Строительный учет. — 2008. — № 7 (18). — С. 69.
8. *Методичні вказівки з підготовки експертного висновку щодо визначення спроможності суб'єктів здійснювати господарську діяльність, пов'язану зі створенням об'єктів архітектури* : затв. Рішенням Державної архітектурно-будівельної інспекції від 14 груд. 2007 р. № 7.
9. *Суслова В.* Саморегулівні організації: питання удосконалення законодавчого регулювання / В. Суслова // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 2. — С. 35–38.
10. *Стосовно визначення вартості підготовки експертного висновку* : лист Державної архітектурно-будівельної інспекції від 31 берез. 2008 р. № 24/7-742.
11. *Про внесення змін до деяких законів України щодо спрощення умов ведення бізнесу в Україні* : Закон України від 15 груд. 2009 р. № 1759-VI.
12. *Щодо ліцензування будівельної діяльності, здійснюваної іноземним суб'єктом господарювання* : лист Державного комітету з питань регуляторної політики та підприємництва від 8 серпня 2002 № 3-451-1468/4349.
13. *Угода про взаємне визнання ліцензій на провадження будівельної діяльності, які видаються ліцензійними органами держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав від 27 берез. 1997 р.*
14. *Григоровський В.* Виконання нерезидентом будівельно-монтажних робіт на українському об'єкті / Григоровський Віктор, Бойко Юрій, Дудка Сергій ; ТОВ "Аудиторська група "ПРОСТІР" // Ліга Бізнес Інформ. — 2007. — 3 трав.

УДК 347.728.21.3

ПОРЯДОК ВІДНОВЛЕННЯ АКЦІЙ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

РЕГУРЕЦЬКА О., к. юрид. н., доцент кафедри комерційного права
КНТЕУ

Питання створення надійної системи захисту прав акціонерів довгий час не втрачає актуальності. Неефективність чинного законодавства та неможливість у більшості випадків забезпечити зазначені права заходами державного примусу змушує науковців і практиків постійно повертатися до нього. Це можна пояснити складністю правової конструкції акції. Досягнення мети створення системи захисту прав акціонерів неможливе без оптимального розподілу ризиків за акцією між учасниками відносин (емітентом, реєстроутримувачем, зберігачем, власником) і забезпечення захисту добросовісного набувача акції.

Порядок відновлення акцій висвітлено у працях М. Агаркова, О. Онуфрієнко, Ю Смирницького, І. Тарасова, Г. Шершневича [1–5] та ін. Доцільно дослідити поняття "мортифікація", "амортизація", які вживалися наприкінці ХІХ ст., та сучасний термін "відновлення" акцій, а також порядок відновлення акцій відповідно до чинного законодавства України, що і є метою статті.

На думку М. Агаркова, сутність інституту цінних паперів полягає у тому, що ним створюється інший розподіл ризику між учасниками відповідних правовідносин, ніж той, який має місце на підставі загальних правил цивільного законодавства [1, с. 36]. Фактично це реалізується через відновлення цінних паперів, у тому числі й акцій. Чимало науковців зверталось до проблеми захисту прав власників цінних паперів у випадку втрати цінного папера, тобто розглядали відновлення прав на цінні папери та відновлення цінних паперів як спосіб захисту права.

У ст. 6 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV "Про цінні папери та фондовий ринок" передбачені спеціальні норми щодо форми випуску та існування акцій. Зокрема визначено, що акції є іменними, а відповідно до ст. 20 Закону України "Про акціонерні товариства" від 17 вересня 2008 р. № 514-VI вони можуть бути тільки іменними та існують лише у бездокументарній формі. При цьому, норма Закону України "Про акціонерні товариства" щодо існування акцій у бездокументарній формі набуває чинності через два роки з дня опублікування зазначеного закону. Отже, акціонерні товариства постають перед необхідністю переведення акцій у бездокументарну форму.

© Регурецька О., 2011

У чинному законодавстві не надається визначення втрати акції або загального визначення втрати цінного папера, хоча така категорія застосовується:

- у Цивільно-правовому кодексі (ЦПК) України – щодо цінних паперів на пред'явника та векселів (ст. 206 ЦПК України);
- у Положенні про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затвердженому рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 1000 від 17 жовтня 2006 р., – щодо втрати сертифікатів іменних цінних паперів;
- у Інструкції про порядок видачі, обліку, зберігання та знищення бланків сертифікатів цінних паперів, затвердженій рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 156 від 30 липня 1999 р., – щодо втрати сертифікатів цінних паперів.

У Положенні про депозитарну діяльність, затвердженому рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 2006 р. № 999, розглядається втрата інформації, яка обліковується депозитарною установою (підтвердження права власності на цінний папір, що існує у бездокументарній формі, є здійснення зберігачем відповідного облікового запису).

У постанові Пленуму Верховного Суду РСФСР "Про порядок розгляду судами заяв про відновлення прав за втраченими документами на пред'явника (визивне провадження)" визначається, що під втраченим цінним папером на пред'явника згідно зі ст. 274 ЦПК РСФСР слід розуміти також будь-яке пошкодження документа у результаті неналежного зберігання та з інших причин, за якими він втратив ознаки платоспроможності.

Таким чином, аналіз законодавства і практики дозволяє визначити втрату акції як пошкодження, внаслідок чого вона втрачає ознаки документа (необхідні реквізити), за яким можливе здійснення та виконання; знищення акцій, тобто фізичне припинення її існування; загублення акції власником; знищення акції внаслідок будь-якої стихійної події, протиправних дій інших осіб або внаслідок недбалих дій самого власника; вилучення акцій із законного володіння власника.

Для того, щоб власник після втрати акції, яка існує у документарній формі, мав можливість реалізувати права акціонера, йому необхідно здійснити низку заходів. У ЦПК України визначено, що особа, яка втратила цінний папір на пред'явника або вексель, може звернутися до суду із заявою про визнання їх недійсними і про відновлення її прав на втрачений цінний папір. Щодо іменних цінних паперів, які існують у документарній формі, законодавством передбачено порядок їх відновлення реєстроутримувачем.

Розглядаючи юридичні праці минулого, слід зазначити, що в дореволюційний період науковцями досліджувалося поняття "мортифікації" акцій. І. Тарасов визначав мортифікацію як "оголошення акції нікчемною, загубленою, вкраденою або втраченою та заміна її новим

документом – новою акцією" [4, с. 385]. У 1890 р. в енциклопедичному словнику російського бібліографічного інституту "Гранат" поняття мортіфікації ототожнюється з поняттям амортизації. Під амортизацією розуміється визнання недійсним певного документа у випадку його втрати внаслідок загублення, викрадення, пожежі, паводку тощо [6, с. 491]. У 1890 р. в енциклопедичному словнику І. Андрєєвського надається дещо інше тлумачення амортизації, яка також ототожнюється з мортіфікацією: амортизація або мортіфікація – офіційне оголошення, що будь-ким втрачені і засвідчені законним порядком акти, кредитні папери, як вексель перекази, боргові розписки, акції, кредитні папери та інші подібні документи, позбавляються своєї сили [7, с. 631].

Розглядаючи питання втрати акції, Г. Шершеневич зазначав, що оскільки здійснення прав, пов'язаних із акцією, знаходиться у нерозривному зв'язку з володінням документом, то виникає небезпека лишитися прав участі під впливом випадку. Необхідність усунути ці наслідки, відновити права акціонера поза документом, попередити зіткнення інтересів особи, яка заявила про втрату акції, та особи, що пред'являє її як законно набуту, призводить до особливого процесу, який звично називається мортіфікацією, тобто позбавлення втраченої акції юридичної сили з метою відновлення у правах її останнього власника [5, с. 400–401].

До внесення змін до ЦПК України, коло цінних паперів, права за якими могли бути відновлені, було досить вузьким, зокрема у ст. 276 ЦПК України визначалося, що про визнання цінного папера недійсним і про відновлення прав особи на втрачений цінний папір може просити лише особа, яка втратила цінний папір на пред'явника, виданий установою ощадного банку: про вклад грошових сум чи про прийняття на зберігання цінностей або цінних паперів. Необхідно звернути увагу, що таке формулювання свідчить не про відновлення саме документа, а про відновлення прав на цінний папір. Із змінами, що були внесені до ЦПК України (ст. 260), право звернення до суду було надано власнику цінного папера на пред'явника або векселя.

Із моменту набуття чинності Законом України "Про цінні папери і фондовий ринок" відповідно до ст. 6 акціонерне товариство може розміщувати тільки іменні акції. Таку норму містить і ст. 20 Закону України "Про акціонерні товариства". Таким чином, іменні акції не належать до кола цінних паперів, права за якими дозволяють відновлювати відповідні статті ЦПК України. Розглядаючи питання відновлення акцій, слід звернутися до поняття "акції" та "сертифікати акцій". Відповідно до Закону України "Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні" документарна форма цінного папера визначається як сертифікат цінних паперів, що містить реквізити відповідного виду цінних паперів певної емісії, дані про кількість цінних паперів і засвідчує сукупність прав, наданих цими цінними паперами.

При цьому, в законодавстві існувала певна нечіткість визначення статусу сертифіката акцій, і науковцями висловлювались різні погляди на це питання [2, с. 43; 3, с. 12]. Стаття 4 Закону України від 18 червня 1991 р. № 1201-ХІІ "Про цінні папери і фондову біржу" передбачала, що акціонерам може видаватися сертифікат на сумарну номінальну вартість акцій. Стаття 27 Закону України від 19 вересня 1991 р. № 1576-ХІІ "Про господарські товариства" визначає, що не пізніше, ніж через 6 місяців після реєстрації випуску акцій акціонерне товариство зобов'язане видати акціонерам акції (сертифікати акцій). Отже, якщо у першому випадку сертифікат визначався як похідний цінний папір, що видається замість акцій, то в другому – ці поняття ототожнюються. У Законі України "Про цінні папери та фондовий ринок" не передбачається наявність в обігу акцій, а лише встановлено, які відомості повинен містити сертифікат акцій. Зокрема у сертифікаті акцій зазначаються вид цінного папера, найменування та місцезнаходження акціонерного товариства, серія та номер сертифіката, номер і дата випуску, міжнародний ідентифікаційний номер цінного папера, тип і номінальна вартість акцій, ім'я власника, кількість акцій, що випускаються.

Закон України "Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні" визначає сертифікат як бланк цінного папера, який містить визначені законодавством реквізити та назву виду цінного папера або найменування "сертифіката цінного папера" і засвідчує право власності на цінний папір. Випуск цінних паперів у документарній формі здійснюється емітентом шляхом виготовлення сертифікатів, які випускаються з урахуванням вимог, визначених Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Отже, норми Закону України "Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні" розглядають документарну форму цінного папера як сертифікат цінного папера. Ці норми дублюються і в Положенні про вимоги до сертифікатів цінних паперів документарної форми існування, затверджені рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 31 липня 1998 р. № 95. Характерно, що Положення про порядок ведення реєстрів власників цінних паперів, затверджені рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 2006 р. № 1000, яке регулює облік власників іменних цінних паперів, що випущені в документарній формі, взагалі не застосовує поняття "цінний папір", проте визначає, що після здійснення певних операцій реєстратором відповідній особі видається сертифікат цінних паперів. Таким чином, є підстави говорити про ототожнення в чинному законодавстві поняття "цінний папір" та "сертифікат цінного папера" щодо документарної форми існування цінного папера.

Необхідно зазначити, що в чинному законодавстві майже відсутні норми, які регулюють відновлення прав на втрачені іменні акції.

Стаття 1 Закону України "Про цінні папери і фондову біржу" (втратив чинність) містила положення, відповідно до якого відновлення втрачених іменних цінних паперів здійснюється державними органами, підприємствами, установами і організаціями, що випустили ці папери. При цьому в чинному Законі України "Про цінні папери і фондовий ринок", а також у спеціальному Законі України "Про акціонерні товариства" така норма відсутня.

Деякі правові наслідки втрати іменної акції містить Положення про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 2006 р. № 1000, та Інструкція про порядок видачі, обліку, зберігання та знищення бланків сертифікатів цінних паперів, затверджена рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 156 від 30 липня 1999 р. Це пояснюється тим, що права за іменною акцією може реалізувати лише особа, яка нею легітимується. При цьому виникає проблема охорони прав осіб, які безповоротно втратили цінний папір, а також емітентів цих цінних паперів від недобросовісних кредиторів. Останні можуть заявити про втрату цінного папера в той час, коли це насправді не відбулося, або після його передачі добросовісному набувачу, отримати інше зобов'язання боржника та, таким чином, вимагати виконання двічі. Отже, розпорядження іменним цінним папером іншою особою ускладнене, але можливе. Схожі проблеми можуть виникати і при застосуванні п. 16 Положення про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затвердженого рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 2006 р. № 1000, в якому зазначено, що при внесенні реєстроутримувачем до системи реєстру записів про перехід права власності на іменні цінні папери внаслідок успадкування, сертифікат надається реєстроутримувачу в разі наявності. У разі відсутності сертифіката спадкодавця реєстроутримувач на підставі заяви, наданої спадкоємцем, робить відповідний запис про втрату цього сертифіката ("втрачений") у журналі обліку сертифікатів іменних цінних паперів.

У випадку втрати іменної акції акціонеру видається новий сертифікат акцій відповідно до поданої ним заяви. Таким чином, відновлюється акція як документ. Записи про видані, втрачені, погашені та знищені сертифікати акцій здійснюються реєстратором у журналі обліку сертифікатів іменних цінних паперів. Законодавство не містить чітко визначеного переліку випадків втрати сертифіката акцій, за яких акціонеру повинен бути виданий новий сертифікат. У пункті 10.1. Положення про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затвердженого рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 2006 р. № 1000, визначається, що в журналі зазначається інформація про втрату сертифіката цінних паперів, зокрема: дата реєстрації втрати сертифіката, прізвище, ім'я та

по батькові особи, що зареєструвала втрату; спосіб втрати (зіпсовано, загублено та ін.); реквізити документа про втрату. Отже, аналізуючи зміст журналу обліку сертифікатів іменних цінних паперів, можна виділити: сертифікати, втрачені внаслідок їх зіпсування власником або реєстроутримувачем; сертифікати, загублені власником. У Положенні про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затвердженому рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 2006 р. № 1000, варто б було визначити перелік випадків заміни сертифікатів іменних цінних паперів у разі їх втрати більш детально.

Порядок дій власника акції у разі втрати сертифіката передбачається Інструкцією про порядок видачі, обліку, зберігання та знищення бланків сертифікатів цінних паперів, затвердженою рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 156 від 30 липня 1999 р. У разі втрати сертифіката акцій власник акцій повинен надати реєстроутримувачу письмову заяву про втрату сертифіката іменних цінних паперів. На підставі заяви про втрату сертифіката реєстроутримувач повинен перевірити, чи сертифікат, зазначений у заяві, має статус виданого з відповідною позначкою в журналі обліку виданих, погашених та втрачених сертифікатів іменних цінних паперів; надати сертифікату статус втраченого у зазначеному вище журналі; оформити новий сертифікат на ім'я власника відповідно до заяви про втрату сертифіката та видати його власнику; здійснити у журналі запис про видачу нового сертифіката та надати йому статус "видано".

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що встановлення законодавцем такого порядку відновлення акцій створює незахищеність прав добросовісного набувача акцій. Крім того, у разі, коли відновлення акцій здійснюється емітентом, на боржника за цінним папером покладається ризик недобросовісності заявника, який може заявити про втрату цінного папера після того, як він його передав, а набувач цінного папера ще не подав документи для внесення реєстроутримувачем запису до реєстру власників іменних цінних паперів про нього як про власника цінного папера. Визначеності цьому порядку можна надати шляхом більш детального визначення переліку випадків заміни сертифікатів іменних цінних паперів у разі їх втрати, що може бути визначено у Положенні про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затвердженому рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 2006 р. № 1000. Крім того, зазначена мета може бути досягнута і шляхом встановлення обов'язку власника цінних паперів щодо оприлюднення інформації про втрату акції та встановлення строку, наприклад, один місяць, протягом якого реєстроутримувач не має права видати новий сертифікат акцій замість втраченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Агарков М. М.* Учение о ценных бумагах / М. М. Агарков. — М. : Финстатинформ, 1993. — 140 с.
2. *Онуфрієнко О. І.* Правове регулювання випуску та обігу емісійних цінних паперів в Україні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Онуфрієнко О. І. — К., 2000. — 199 с.
3. *Смирницький Ю.* Цінний папір як terra incognita в українському праві, або про що свідчить сертифікат акцій? / Ю. Смирницький // Юридичний вісник України. — 2005. — № 1–2. — С. 12–14.
4. *Тарасов И. Т.* Учение об акционерных компаниях / И.Т. Тарасов. — М. : Статут, 2000. — 666 с.
5. *Шершеневич Г. Ф.* Курс торгового права. Т 1: Введение. Торговые деятели / Г. Ф. Шершеневич. — М. : Статут, 2003. — 480 с.
6. *Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат.* 13-е стереотип. изд. Т. 2 / под ред. Ю. С. Железнова, М. М. Ковалевского, С. А. Муромцева, К. А. Тимирязева. — М.: Ред. "Русского Библиографического Института Гранат". — 687 с.
7. *Энциклопедический словарь.* Т. 1А / под ред И. Е. Андреевского. — М. : Семеновская Типо Литография (И. А. Ефрона), 1890. — 954 с.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ІНОЗЕМЦІВ В УКРАЇНІ

ЛАТА Н., к. юрид. н., доцент кафедри комерційного права КНТЕУ

У роботі будь-якого юриста найбільше часу відводиться на складання документів, адже від того, як вони підготовлені та оформлені, залежить вирішення багатьох правових питань. Особливого значення правильне та юридично грамотне оформлення документів набуває при зміні законодавства. Новітнє законодавство у сфері зайнятості та працевлаштування, зокрема зміни, внесені до Закону України "Про зайнятість населення" від 1 березня 1991 р. № 803-ХІІ [1] Законом України "Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення" від 25 грудня 2008 р. № 799-VІ [2], суттєво вплинуло на порядок працевлаштування в Україні іноземців та осіб без громадянства. Адже, намагаючись захистити від безробіття громадян Укра-

© Лата Н., 2011

їни, законодавець ускладнює роботу іноземців в Україні, відповідно змінює вимоги до документів, що подаються для отримання дозволу на працевлаштування іноземців. У зв'язку зі зміною законодавства втратив чинність Порядок оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 листопада 1999 р. № 2028. На його заміну Кабінетом Міністрів України була ухвалена постанова від 8 квітня 2009 р. № 322, якою затверджено Порядок видачі, продовження терміну дії та анулювання дозволів на використання праці іноземців та осіб без громадянства (далі – Порядок) [3].

Однак зазначений Порядок та Закон України "Про зайнятість населення" вирішує деякі питання по-різному, що значно ускладнює правозастосовну діяльність. У зв'язку з цим дослідження питання щодо використання праці іноземців та осіб без громадянства лишається актуальним.

Метою статті є дослідження порядку отримання роботодавцями дозволів на працевлаштування при використанні праці іноземців та осіб без громадянства на умовах трудового договору з урахуванням новітніх змін у чинному трудовому законодавстві.

На даний момент в Україні достатня кількість кваліфікованих кадрів, які не мають роботи. Саме тому стаття 8 Закону України "Про зайнятість населення" встановила вимогу щодо отримання дозволу на працевлаштування абсолютно всім іноземцям і особам без громадянства, тоді як до 13 січня 2009 р. (Закон набув чинності) вона була актуальна тільки для осіб, які тимчасово перебувають на території України.

Водночас дещо суперечливими можна вважати ст. 8 Закону України "Про зайнятість населення" і п. 13 Порядку (набув чинності з 14 травня 2009 р.). Відповідно до п. 13 Порядку "роботодавці мають право на використання праці іноземців, які постійно проживають в Україні, та інших іноземців у випадках, передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, без оформлення дозволу на використання праці іноземця".

У зв'язку зі змінами, внесеними до Закону України "Про зайнятість населення" роботодавцям необхідно отримувати дозвіл на працевлаштування й для тих іноземців, які постійно проживають в Україні, хоча відповідні положення не внесені до Порядку видачі, продовження терміну дії та анулювання дозволів на використання праці іноземців та осіб без громадянства (не дивлячись на те, що п. 6 Заключних положень Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення" зобов'язав Кабінет Міністрів України привести свої нормативно-правові акти у відповідність з цим Законом). Зазначена колізія у законодавстві дає певні підстави приймати на роботу іноземців, які постійно проживають в Україні, без отримання дозволу на використання праці іноземця. Хоча "обережним" роботодавцям

слід звернути увагу на те, що Порядок, прийнятий на виконання приписів закону, має меншу юридичну силу. Водночас Порядок визначає умови, порядок та процедуру видачі, продовження строку дії та анулювання дозволів на використання праці іноземців та осіб без громадянства в Україні.

Перш за все потрібно з'ясувати, хто підпадає під дію цього Порядку. Відповідно до ст. 1 Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" від 4 лютого 1994 р. № 3929-ХІІ іноземцем визнається особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. Особою без громадянства визнається особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Дозвіл на використання праці іноземця та особи без громадянства (далі – іноземець), що надає право роботодавцю тимчасово використовувати працю іноземця на конкретному робочому місці або певній посаді, видається роботодавцю у разі відсутності в країні (регіоні) працівників, спроможних виконувати відповідні роботи, або за наявності достатніх обґрунтувань доцільності використання праці іноземця, якщо інше не передбачене міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Важливо, що дозвіл на використання праці іноземця є підставою для отримання іноземцем візи відповідного типу, реєстрації місця тимчасового проживання в Україні та оформлення посвідки на тимчасове проживання на строк дії дозволу, а продовження строку дії дозволу на використання праці іноземця є підставою для звернення роботодавця та іноземця до органу внутрішніх справ стосовно продовження строку перебування іноземця на території України та оформлення нової посвідки на тимчасове проживання в Україні.

Дозвіл на використання праці іноземця видається роботодавцю Державним центром зайнятості або за його дорученням центром зайнятості Автономної Республіки Крим, обласними, Київським та Севастопольським міськими центрами зайнятості (далі – центр зайнятості).

Дозвіл на використання праці іноземця видається роботодавцю за умови, що він: зареєстрований у центрі зайнятості як платник страхових внесків до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття (далі – Фонд); не має заборгованості перед ним.

Для розгляду поданих роботодавцем документів і надання відповідних рекомендацій при центрі зайнятості утворюється комісія, до складу якої входять представники органів внутрішніх справ, служби безпеки, державної прикордонної та державної податкової служби, а також інших зацікавлених органів.

Потрібно зауважити, що Порядок встановлює і досить широкий перелік документів, які роботодавець за загальним правилом подає до цент-

ру зайнятості для отримання дозволу на використання праці іноземця (п. 5):

- заява;
- дві кольорові фотокартки розміром 3.5 x 4.5 см;
- обґрунтування доцільності використання праці іноземця і можливості створення для нього відповідних умов для перебування і роботи;
- документ (наказ, витяг із протоколу, доручення тощо), оформлений у встановленому порядку, який посвідчує право особи представляти інтереси роботодавця у центрі зайнятості;
- довідка органу державної податкової служби про сплату роботодавцем податків та зборів (обов'язкових платежів);
- довідка центру зайнятості про відсутність у роботодавця заборгованості перед Фондом;
- квитанція про внесення плати за розгляд заяви;
- копія проекту трудового договору (контракту), засвідчена роботодавцем;
- довідка, скріплена печаткою та завірена підписом роботодавця (у разі наявності на підприємстві режимно-секретного органу – також підписана його керівником), про те, що робоче місце або посада, на яких використовуватиметься праця іноземця, відповідно до законодавства не пов'язані з належністю до громадянства України і не потребують надання допуску до державної таємниці;
- довідка органу внутрішніх справ про відсутність (наявність) судимості у іноземця, який на момент оформлення дозволу перебуває на території України;
- довідка уповноваженого органу країни походження (перебування) про те, що іноземець, який на момент оформлення дозволу перебуває за межами України, не відбуває покарання за скоєння злочину та не перебуває під слідством;
- копії статуту та свідоцтва про державну реєстрацію роботодавця, засвідчені в установленому порядку;
- копії документів про освіту або кваліфікацію іноземця;
- копії сторінок паспортного документа іноземця, що містять основні ідентифікаційні дані.

Для іноземців, що направлені іноземними суб'єктами господарювання в Україну для виконання певного обсягу робіт або надання послуг на основі договорів (контрактів), укладених між українськими та іноземними суб'єктами господарювання, внутрішньокорпоративних цесіонаріїв і осіб, що надають послуги без комерційної присутності в Україні, подається дещо інший перелік документів (п. 6, 7 Порядку).

При підготовці зазначених вище документів найважчим може стати складання листа-обґрунтування доцільності використання праці іноземця, оскільки саме в ньому необхідно навести аргументи, які

пояснюють, чому на цю посаду неможливо прийняти громадянина України і необхідно залучати до роботи іноземця. Як правило, таким аргументом є необхідність знання іноземних мов та/чи наявність у кандидата певної освіти чи спеціального досвіду та необхідних комерційних зв'язків.

Усі видані зарубіжною країною та складені іноземною мовою документи повинні бути перекладені на українську мову, засвідчені згідно із законодавством країни, де їх видано, та легалізовані в Міністерстві закордонних справ України, якщо міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не передбачено інше.

Крім того, особливу увагу необхідно приділити викладенню всіх документів, що подаються, українською мовою. Наприклад, якщо іноземець розуміє російську мову, то контракт із ним необхідно викласти як російською, так і українською мовою (з метою дотримання вимог законодавства).

Дозвіл на використання праці іноземця видається на строк до одного року. Для продовження строку дії зазначеного дозволу роботодавець подає вищезазначені документи до центру зайнятості не пізніше ніж за місяць до закінчення строку дії дозволу. Дозвіл на використання праці іноземця, який належить до категорії "внутрішньокорпоративні цесіонарії" або "особи, що надають послуги без комерційної присутності в Україні", видається на строк не більше ніж три роки і може бути продовжений ще на два роки, для чого роботодавець подає до центру зайнятості необхідні для цього документи не пізніше ніж за місяць до закінчення строку дії дозволу. Дозвіл на використання праці іноземця є бланком суворого обліку, тому після закінчення строку його дії дозвіл на використання праці іноземця повинен бути повернений роботодавцем до центру зайнятості.

Засвідчені в установленому порядку копії дозволу на використання праці іноземця роботодавець подає іноземцеві, надсилає консульській установі України за місцем постійного проживання іноземця з метою оформлення візи відповідного типу для в'їзду його в Україну, а також до органу внутрішніх справ для реєстрації місця тимчасового проживання іноземця в Україні.

За певних умов, незалежно від стану ринку праці та тенденцій його розвитку, дозвіл на використання праці іноземця не видається, та строк його дії не продовжується, а саме, якщо:

- у документах, поданих для оформлення дозволу, містяться відомості, що суперечать вимогам законодавства та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- трудовим договором (контрактом) передбачено умови праці іноземця гірші, а розмір заробітної плати менший, ніж для громадян України, які виконують аналогічну роботу;

- роботодавець має намір найняти іноземця на роботу, яка відповідно до законодавства пов'язана з належністю до громадянства України та/або потребує надання допуску до державної таємниці;
- виявлено факти подання роботодавцем свідомо неправдивих відомостей або підроблених документів;
- є рішення відповідних органів про видворення іноземця за межі України;
- минуло менше одного року від дати попередньої відмови іноземцю в оформленні візи ІМ-1 (імміграційна віза) чи анулювання попереднього дозволу;
- роботодавець має заборгованість перед Фондом;
- іноземець на момент оформлення дозволу відбуває покарання за скоєння злочину або перебуває під слідством;
- роботодавець порушив строки подання документів на продовження строку дії дозволу;
- внаслідок змін на ринку праці у країні (регіоні) відпадає необхідність використання роботодавцем праці іноземця.

За розгляд заяви про надання дозволу на використання праці іноземця та продовження строку його дії з роботодавця стягується плата у розмірі чотирьох мінімальних заробітних плат, кошти спрямовуються до Фонду. Відповідно до статті 53 Закону України "Про Державний бюджет України на 2010 рік" від 27 квітня 2010 р. № 2154-VI встановлені такі розміри мінімальної заробітної плати: з 1 липня 2010 р. – 888 грн., з 1 жовтня 2010 р. – 907 грн, з 1 грудня 2010 р. – 922 грн на місяць. У платіжному дорученні можна порадити зазначити таке призначення платежу: "За розгляд заяви на працевлаштування (прізвище, ім'я іноземця) на підприємство (назва підприємства)". Реквізити рахунку, на який необхідно провести оплату, отримуються в центрі зайнятості за місцем знаходження підприємства.

Дозвіл на використання праці іноземця анулюється у разі:

- дострокового розірвання з роботодавцем трудового договору (контракту);
- встановлення факту підробки документів чи надання роботодавцем неправдивих відомостей у документах, на підставі яких видано дозвіл (продовжено строк його дії);
- скорочення строку тимчасового перебування іноземця в Україні в установленому законодавством порядку або його видворення за межі України;
- встановлення факту використання праці іноземця на інших умовах, ніж ті, що зазначені у дозволі на використання праці іноземця, або іншим роботодавцем.

Про анулювання дозволу на використання праці іноземця центр зайнятості протягом трьох робочих днів повідомляє органи внутрішніх

справ і державної прикордонної служби з використанням міжвідомчої інтегрованої інформаційно-телекомунікаційної системи або надсилає їм письмове повідомлення.

Роботодавець протягом трьох робочих днів із дати початку та припинення роботи іноземця письмово повідомляє центр зайнятості про дату початку та припинення роботи, забезпечує реєстрацію паспортного документа іноземця у відповідному органі внутрішніх справ, про що протягом п'яти робочих днів інформує центр зайнятості.

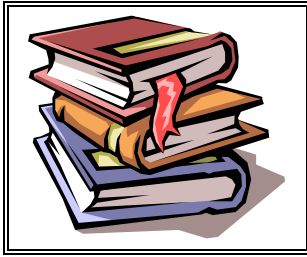
Якщо іноземець без поважних причин не став до роботи у передбачений трудовим договором (контрактом) строк, роботодавець протягом трьох робочих днів повинен письмово повідомити про це відповідні органи внутрішніх справ, державної прикордонної служби і центр зайнятості. У разі анулювання дозволу на використання праці іноземця або у випадку, коли іноземець без поважних причин не приступив до роботи в передбачений трудовим договором (контрактом) строк, іноземця може бути видворено за межі України. Роботодавець, який запросив до себе на роботу такого іноземця, відшкодовує державі витрати, пов'язані з його видворенням, в порядку, встановленому законом.

Розмір покарання у разі використання роботодавцем праці іноземців без дозволу на використання праці іноземця суттєво збільшився. Державна служба зайнятості стягує з роботодавця штраф за кожен таку особу у двадцятикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом. У разі несплати (відмови від сплати) зазначеного штрафу протягом місяця, його стягнення провадиться в установленому законом порядку.

Таким чином, зазначеним Порядком розроблено низку правових механізмів, завдяки яким можна забезпечити роботою висококваліфікованих українських працівників і залучити до роботи на вітчизняних підприємствах найкращих іноземних спеціалістів. Водночас, ускладнилася процедура отримання дозволу на працевлаштування іноземців – потрібно подавати значно більшу кількість документів і дотримуватися вимог, що висуваються до їх оформлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Про зайнятість населення* : Закон України від 1 берез. 1991 р. № 803-ХІІ // Відом. Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 14. — Ст. 170.
2. *Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення*: Закон України від 25 груд. 2008 р. № 799-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2009. — № 18. — Ст. 247.
3. *Порядок видачі, продовження терміну дії та анулювання дозволів на використання праці іноземців та осіб без громадянства* : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квіт. 2009 р. № 322 // Офіційний вісник України. — 2009. — № 26. — Ст. 871.

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

УДК 17.018.22

ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ЧАСОПРОСТОРУ В КЛАСИЧНОМУ СТАНОВЛЕННІ ОСНОВИ ІСТОРІЇ

ШКЕПУ М., д. філос. н., професор кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Феномен суспільного часопростору наполегливо вривається у сучасну філософську думку, однак площина його етнічних особливостей перебуває на початковому етапі рефлексії. Окремі аспекти означеної проблеми представлені у дослідженнях О. Босенка, М. Вільчинського, М. Гефтера, С. Кримського, Ю. Павленка, К. М'яло [1–5] та ін., але цілісну картину "русла" й культурно-категоріального та культурно-естетичного змісту етнічного часопростору вони не формують. Метою статті є означення стрижневих моментів утворення етнічного часопростору в контексті фундаментальної основи всесвітньої історії.

Самовизначення часопростору в становленні світової культури проявляється емпірично у вигляді практичного освоєння ареалу проживання тієї або іншої спільноти. На рівні існування час підпорядковується первинним потребам і засвоюється як фізичний у вигляді циклів природи і пов'язаних із ними циклів виробничої життєдіяльності. У субстанційному ж алгоритмі людської життєдіяльності культурні параметри часопростору історії присутні як тотожність безпосереднього й історичного руху життєвих потреб і обертаються абстрагуванням у логічні схеми та естетичні образи руху безпосередності міри людини. І якщо генезис логічних схем і загальних образів естетичного народжується в генезисі форм виробництва матеріальних потреб, то і час "зосереджується" і розпредметнюється в ритміці знаряддевості людської життєдіяльності. Таким чином, історичні алгоритми знаряддевої діяльності суспільства здобувають дискретне різноманіття інтерциклів.

© Шкепу М., 2011

Максимально повно такі "стрижневі лінії" у вигляді певних інтерциклів були виведені Ф. Броделем [6]. Вчений зобразив також їх (близько 36) одночасну присутність, згортання та синхронізацію в капіталістичному виробництві як першої універсальної форми матеріальної діяльності людства. Отже, емпіричне засвоєння історичного простору є практичним оволодінням і підпорядкуванням географічного середовища і залежить від знаряддевої розвиненості виробничої життєдіяльності тієї або іншої спільноти. Цей зріз представляє наукову проблему, оскільки спроби теоретичних побудов чи у стилі "географічного детермінізму", чи то ізольованих "цивілізаційних підходів", чи відверто суб'єктивістських концепцій простору історії дотепер претендують на власну самостійність. Інша справа, що освоєння географічного простору в кожному конкретному випадку породжує особливу ідеальну протилежність, яку Л. Гумільов називав перетворенням історичної географії на етнічну психологію. І якщо феномен суб'єктивності висувається сьогодні на передній план, то саме логіка й зміст опосередкування такого роду перетворень вимагають пильного вивчення.

Отже, культура є субстанційною атрибутивністю історії, і розвиток її категоріальної міри не обумовлюється кількісними параметрами життєвого простору – у всезагальній значимості простір культури не тотожний населеному просторові. Останній, переймаючи властиву еволюційній історії екстенсивність, спроможний якщо не цілком зруйнувати, то, щонайменше, загальмувати можливість тієї або іншої спільноти інтенсивно самовизначатися в логічні схеми культури. Чим аморфніше зовнішні межі окремих етнічних і цивілізаційних просторів (що характерно для всіх типів цивілізацій до і включаючи феодальний спосіб виробництва), як і безпосередні контакти із сусідніми державами, тим аморфнішою в логічному самовираженні постає їхня культура.

Цей факт не говорить про те, що культура як внутрішня визначеність народності чи цивілізації залежить тільки від сукупності оточуючих реалій, від відображення зовнішнього типу зв'язків у власному, об'єктивно детермінованому способі життєдіяльності. Такий феномен виявляє у мисленні народів періоду становлення *несумісність простору як їх естетичної цілісності і культурного часу як їх сутнісної самовизначеності*. Простір і час у цьому вимірі ніби заважають один одному, причому таким чином, що перш за все "страждає" підпорядкований "територіальним інтересам" культурний простір, оскільки у становленні історії реальністю виступає поширення окремих державних кордонів. Народи, які навчалися використовувати таку несумісність, здійснювали історичні прориви, намагалися стати такими, яких копіюють, або, щонайменше, імітують. Незважаючи на свій агресивний характер, такі прориви забезпечували певне поширення або утвердження культури цих народів за межами їх державного ареалу. Народи, які залишалися у полоні несумісності власного життєвого

простору і світового культурного часу, були змушені (у кращому випадку) дбати "про збереження" своїх культурних здобутків і, незважаючи на інтенсивне засвоєння інших культур, ставали із часом державами-"аутсайдерами", розташовувалися і жили у "тіні" історії. Ще попереду осмислення феномену країн-"аутсайдерів" відповідно до їх драматичного, а нерідко – трагічного місця і ролі в "грі" суб'єктів "шахової дошки" світової політики при наявності в їх культурному ареалі невинувато проігнорованих досягнень філософського духу і, як наслідок, розламу останнього в особливих формах скептицизму. Внутрішній зв'язок "аутсайдерської" історії і розламу філософського духу не міг не "знаходити" себе в реакційних соціофеноменологічних установах. У цілому, еkleктичний культурний простір історії збільшувався за рахунок великих спустошень історичного життя і саме у цьому сенсі вся історія культури може бути зрозумілою як безперервний бенкет під час чуми.

Незавершеність сутнісної визначеності атрибутивно-культурних меж історії приводила до збереження теоретичної та естетичної наївності слабкорозвинених спільнот і цивілізацій. Тільки у випадку давніх греків така наївність стала тимчасовою передумовою для інтенсивного розвитку пізнання і "відчуття" всезагального. Сполучення замкненої цілісності й часової сповільненості азіатських цивілізацій породжувало феномен стійкого самозахисту саме за рахунок "традиційності" зведених у ранг абсолюту і міфологізованих у цьому ранзі правил. Однак і така незалежність була відносною – вона не врятувала азіатські цивілізації від особливої форми поневолення західними країнами, законсервувавши їх при цьому у старих логічних схемах світорозуміння. Помітивши парадоксальність протиріччя "захисності-беззахисності" деяких цивілізацій і етносів, Ф. Бродель знаходив таке спостереження у І. Валлерстайна: "матриця світу-економіки в її соціальному вираженні показує, що було в наявності існування декількох способів виробництва, від рабовласницького до капіталізму, що останній не міг жити інакше, як в оточенні інших, їм на шкоду" [6, с. 59]. Але, якщо *логіка буття* не ставала *атрибутивною формою логіки*, то вона позбавляла себе суттєвого самоопосередкування становленням всезагального, застигала у просторі незмінності безпосереднього буття, яке переставало бути розвитком і трансформувалося у ницість чуттєвого. У цьому, очевидно, полягає причина деградації естетичного до обмеженого простору сумарної "різноманітності" відчуттів азіатського світу, а також поверховості ідеальності (в образі східної філософії) до повторюваних кіл емпіричності. Звідси, очевидно, розтягнутість у часі суб'єктивного життя, де час продовжує (суб'єктивно *подовжується*) мислитися різними астрономічними циклами, екстенсивно розтягується і являє собою повторюваність бажання безсмертя, яке мучило не тільки Заратустру [7, с. 21].

Якщо грецька цивілізація мислила себе у сфері ("сфера є формою всіх форм"), центр і периферія якої були визначені логічною й чуттєвою космогонією людини, то у випадку давніх азіатських цивілізацій замикання кола не відбувається. "Збіг початку й кінця" тут не поданий ані як принцип мислення, ані як логіка життя. А цикли життя розтягнуті в площині, настаючи, один за одним, у послідовності лінійної нескінченності, кількісно слідуючи один за одним, але не впливаючи один з одного і не відбуваючись один через інший. Будучи зосередженою у *собі*, ця спільність *на себе* не зосереджується. Або ж вона зосереджується так, що лише описує форми існування і можливі форми насолоди ними, або форми заспокоєння в них. Єдине самозаглиблення східної людини в себе припускає такий відхід від себе і від світу, що є зникненням, самовтрапою з часу. Протяжність часу трансформується на відсутність часу. Основою світу постає простір, а рух як ритміка часу свідомо підмінюється спокоєм: "Не будемо рухатися, віддамо себе захопленню цього і лише цього" [8, с. 88–89], заявить у свій час Чжуан-Цзи.

Однак тотожність сутнісної насолоди й екстракції з реальності для давнього грека була неможливою, тому що йому абсолютно необхідно було осмислити себе у дійсному часі як процес співпадання сутності та існування в "акме". Отже, культурний простір становлення історії є суттєвим лише там і тоді, де і коли логіка отримує загальну, не зосереджену лише на одиничному суб'єкті форму мислення, тобто, отримує статус *онто*-логії. А в такому статусі логіка прагне рефлексувати себе через пошук основи речей – того, з чого, за Аристотелем, все народжується і в що все повертається. Повернення в "основу речей" як намагання пізнати те, що *за ними*, визначення Логосу взагалі (як пізнання, воно абстрагується від необхідності його "тут" і "тепер") не є переходом із реального буття в "надреальне" небуття (переміщення такого плану відбудеться лише в епоху середньовіччя), а виступає зняттям і подоланням недоступної дотепер форми пізнання, отже – подоланням буття в теоретичних ступенях його самопізнання. Оскільки "повернення" Логосу мислення в абсолютну основу класичної історії не може бути, то такого роду його "неповерненість", "дезертирство з основи" трансформується на особливу форму безпомічності ідеального і породжує ілюзію самоцінності його власної міри.

Позитивним "виворотом" негативності становлення всезагального виступає реальний прогрес "онтологічних" форм матеріальної практики. Такі форми являють собою протилежність формам теорії пізнання. Онтологічний прогрес не розкриває для себе сутність речей, а привласнює її в обмеженій формі утилітарного споживання. Тут зовнішня паралельність культури переноситься "усередину" становлення як паралельність її ідеальних і матеріальних форм. Для такого усвідомлення необхідний вихід мотивації людської діяльності й сенсу життя за межі "усвідомленого інстинкту", що виступає первинним сут-

тевим явищем культури як певного ступеня досягнення всезагальності та є народженням історичної самосвідомості людства у формі теоретичного пізнання і теоретичної саморефлексії. У цьому контексті, вторинною за видимістю, але первинною за значущістю реактуалізується проблема ролі й природи суспільного поділу праці в історії світових цивілізацій і в логіці становлення всесвітньої культури, а, в остаточному підсумку, у логіці категорійного самовизначення світової культури.

Доля цієї проблеми сумна. Її "важкодоступність" є причиною, критерієм і наслідком нерозуміння фундаментального протиріччя, яке повинно розв'язати людство для того, аби стати олюдненою цивілізацією і вийти за межі основи класичних антагонізмів. У власній конкретній суттєвості це протиріччя було сформульовано ще Д. Дідро: "Хочете знати коротку історію майже всієї нашої убогості? Ось вона: існувала природна людина, усередині якої виникла людина штучна. Із цього моменту між ними виникла громадянська війна, і вона продовжується до їх смерті" [9, с. 5]. Йдеться про таке подвоєння людини, яке було одночасно і причиною, і наслідком відчуження, коли природне і соціальне в ній стали антагонізмом ідеального й матеріального. Носієм і базисом цього антагонізму в економічних і політичних відносинах виступав суспільний поділ праці зі своїми похідними: виокремлення економічного базису та ідеологічної надбудови (які в субстанціальному вимірі поставали одночасно як профанацією культури, так і умовою її понятійного конституювання), виникнення класів, приватної власності на засоби виробництва та держави.

Отже, "діалогічність" культури виникає як певна компенсація неістинності розриву простору й часу міри людини, дуалізму сутності субстанціальної основи історії у виокремленні культури на "матеріальну" й "ідеальну". І всі цивілізації (спільноти) у їх поліхронічній одночасності включалися в цей псевдодіалог. Однак субстанційний вимір такого діалогу не усвідомлювався ані європейським, ані азійським типами цивілізацій. Він не ставав фактом рефлексії ані в його трансцендентальності (оскільки логіка світових взаємоопосередкувань становлення не представлена емпірично), ані пропорційно того ступеня, в якому логіка становлення окремих цивілізацій була уплетена в матеріально-ідеальну суперечливість основи суспільного поділу праці в історії взагалі.

Таким чином, цей невидимий "діалог" мав одну фундаментальну "лінію", яка включала в генезис ідеальних форм всезагального земну цивілізацію в цілому і яка "розкривалася" як послідовність (поступовість) *окультуреного часу історії*. В антиномічності становлення час залишається прихованим, що обумовлює як твердження Хайдеггера про те, що "сфера історичного дослідження охоплює лише те, що доступно історичному тлумаченню" [10, с. 98], так і жах екзистен-

ціалізму в цілому перед непідвладністю часу. Однак єдиний час розкривається через вузлові моменти взаємотрансформацій всезагального й особливого, тотожного й відмінного. Намагаючись виявити предметність "даності світового часу", Л. Гумільов представляв його як "процес рівняння енергетичних потенціалів, що іноді порушується вибухами (поштовхами), відтворюючих нерівність енергетичних потенціалів, тобто розмаїтість" [11, с. 358]. Цілком справедливим є питання-твердження: "якщо Західний Ренесанс асоціюється з пробудженням молоді буржуазії, тоді як бути зі Східним Ренесансом? Очевидно, через усі соціальні структури і системи пробивається й реалізує себе щось, відмінне від них, але єдине в собі, що затверджує свою універсальну природу" [12, с. 83]. Ритміка цього "єдиного" часу не може бути виявленою за допомогою звичних механічних відрахувань. Такі відрахування можуть виводитися на рівні ритміки залежного від технологічного розвитку матеріального виробництва – час стає тим "спресованіше", чим більш розвиненими є технології. У просторі ж співпадання "єдиного й відмінного" він залишається "прихованим".

Однак поступовість всезагального часу в культурі виявляє себе через "біографію" поступовості форм суспільної свідомості і насамперед – філософії. Час культури персоніфікується, з'являючись естафетою епігонів. Особистісний час історії та персоніфікація всезагального часу (часу-Логосу) стає історичним критерієм виходу давніх цивілізацій із простору доісторії й входження в простір *початку* історії. Природа конфлікту, названого Дідро "громадянською війною усередині людини", представляє у своїй фундаментальності антагонізм матеріальних та ідеальних форм культурного становлення історії, тотожний життєвій втраті людиною універсальній власній міри. Але саме за рахунок такої втрати досягалося конституювання всезагального в ідеальних формах. Інша справа, що ці форми ставали не тільки байдужими, а й антагоністичними стосовно реального світу. В етичному самообмеженні становлення полягала, зокрема, консервативна суть форм суспільної свідомості доти, поки окремі представники цих форм діяльності не розривали через себе і власне життя конфлікт двох позірних вимірів історії. За словами румунського філософа ХХ ст. К. Нойки, це була проблема можливості розв'язання протиріч недосконалої реальності доскональними засобами. У просторі й часі неістинної онтології становлення Сократ, наприклад, був приречений контрастом негативності логіки історичного розвитку й істини індивідуальної самосвідомості. А Діоген відобразив не тільки конфлікт протиріч логічних форм і реальних відносин сучасного йому періоду розвитку пізнання, а й феномена "одночасності" і розламу деградуючих об'єктивних умов прогресуючої логіки суб'єктивного мислення. Отже, "ритміка" часу всезагального розкривається в його особистісному втіленні і може виводитися через феноменологічний час історії. У цьому співпаданні розкривається культурний код історії в його людській дійсності.

Якщо освоєння географічного простору виявляє згодом "невідповідність продуктивних сил виробничим відносинам", то освоєння внутрішнього простору, а саме культурного самовизначення суспільства, виявляє невідповідність почуттєвого буття логічному самовизначенню людини й суспільства. Бентежний дух динамічніше ніж прагнуча насолоди чуттєвість. У цьому, виникаючому в самій людині та поділяючому її на дві позірні істоти конфлікті логічне не тільки нехтує почуттєве, а й анонімізує його у власних інтересах. У такому процесі породжується обмеженість логічного, котра одночасно є умовою його можливості в цих соціо-культурно-практичних параметрах. У перехідні форми культурних просторів породжується феномен бунту почуттєвого (Рабле, Данте та ін). У контексті генезису ідеальної логіки всезагального християнство, приміром, усвідомлює себе як передумову знищення "земної" і звеличання абстрактної сутності саме через протиставлення почуттєвого й логічного. Для суспільств, що виникли безпосередньо після первісного ладу, таке було неможливе. Так само був необхідний період скептичного і стоїчного відношення до почуттєвих насолод і їх негативного розкладання на фрагменти моральних імперативів. Останні були досить умовними. Моральні листи Сенеки до Луцилія писалися не просто філософом, а радником Нерона. Мораль цієї несумісності полягає у трансформації конфлікту почуттєвого й логічного на феномен подвійної моралі. Остання актуальна не тільки у зрізі проблеми "мораль-моральність", а й як похідна прориву чуттєвого пізнання.

Однак і логічні форми не можна вважати завершеними засобами, оскільки до такої досконалості їм необхідно дорозвинутися, й у ній вони знаходять свою смерть. Таким чином, суб'єктивація культурного самовизначення часу і простору історії не є тотожною соціальному визначенню часу і простору, хоча і містить останнє у собі як кількісний фактор. Чим вищу логічну визначеність отримує історія, тим передчаснішою, і навіть несвоечасною для неї виступає культура. Таким само необумовленим "наявним буттям" є простір культури. Адже у власному становленні культура не затверджується – становлення є єдністю буття й небуття сутності і як таке воно є нереалізованістю культури. Отже, становлення позбавляє культуру безпосередньої реальності, а реальність – культури. Тому безкультур'я є одночасністю і реальним образом становлення. Культура зрідка відкриває для себе самої власні джерела і саме в ці миті, коли вона виявляється *в іншому і для іншого*, визнає їх, аби знову від них абстрагуватися.

У становленні культура нехтує власною нереалізованістю, яка трансформується на персональний надрив епігонів і на їх феноменологічне прагнення подолати її нереалізованість. Тут, очевидно, варто шукати ключ до розуміння феномена "естетичної позбавленості" (Шеллінг) трансцендентальності культури. Такий феномен є об'єктивною притаманністю класичного становлення і в цьому сенсі не

придуманий Кантом, а виведений логічно. Все "інше" – випадкові, незавершені й трагічні прояви феноменології духу й феноменології почуттів стихії становлення. У цьому причина того, що Кант не міг обґрунтувати "чистоту" розуму як збіг "початку" і "всезагального" поза естетикою, як і без того, аби представити у "Критиці чистого розуму" естетику як безпосередню визначеність простору.

Феноменальність простору й часу культури у становленні обумовлює оперування сутністю, яка не володіє "для себе-буттям", або ж, будучи "сутністю в собі", володіє собою тільки в понятті. Але якщо так, то і культурного самовизначення становлення як конкретності не існує. І ця проста істина має більш глибокий контекст: там, де логічне самовизначення здійснюється у "чистих" формах, культура не має поширеного значення – вона відсутня як принцип свідомого упредметнення розвитку. А якщо вона і може претендувати на аргументованість, то лише в "останній інстанції", тобто в момент виходу зі становлення. Тому *ре-еволюція* людства в систему координат передісторії трансформується на фантазмагорію постмодерністської сучасності. У ній не відбувається подолання антиномічності класичного становлення, а має місце повернення у його вичерпані параметри, що не може не обернутися самоанігіляцією світового розвитку й самозапереченням європейської культури як носія ідеальних форм загального. Тому "Захід торжествує ціною самознищення" [13, с. 27].

Культурне самовизначення простору і часу історії потребує виведення фундаментальної траєкторії часу розвитку світу, коли ті або інші соціальні простори відіграють роль її загально категоріальних, діалектично взаємопов'язаних і взаємоперехідних "циклів". Фундаментальним атрибутом траєкторії окремих культурних просторів може бути одночасне сходження "матеріальної" культури історичних форм виробництва до категоріальності культури мислення через протилежне сходження мислення до субстанції часу в змісті "часової субстанціальності" людської життєдіяльності. Тут єдність часу і простору культури з'являється феноменологією часу через подолання метафізичної чуттєвості (емпіричності) простору. З цієї причини, у просторово-цивілізаційній і ритмічній розрізненості часу становлення культури варто утримувати єдиний час як принцип розуміння культури, як єдиної сутності. Отже, «"історичний час", що здається прірвою між цивілізаціями, знаходиться на протилежних полюсах часової осі й насправді збігається з часом, який пройшов з моменту виникнення першого представника виду дотепер», – констатував А.-Дж. Тойнбі [14, с. 86]. Цю ж ідею, але у зрізі "трансцендентальної невидимості" всесвітньо-історичної міри часу обґрунтував Ф. Бродель: "...час світу ніби включав у гру свого роду надбудову глобальної історії: вона була завершенням, немов створеним і піднесеним силами, що діяли нижче її рівня, хоча її вагомість у свою чергу відгукувалася у базисі" [15, с. 8].

Однак обмеженість розуміння часу і простору Логосу в становленні всесвітньої історії обумовлена і поляризацією західноєвропейського становлення ідеальних універсалій і східної міри культури. Таким чином, логіка всесвітньої історії зводиться до дуалістичного, але позбавленого світових опосередкувань схематизму. У такому разі, антиномії часу і простору Логосу історії закріплюються в їхній протилежності, а їх передумова залишається поза увагою. Питання в тім, якою мірою всесвітньо заданий дуалізм сутності усвідомлює себе в різних типах культури, котрі формально співіснують у цьому ж просторі. Адже субстанціальна міра історії повинна приймати форми наявного буття, тому що "єдине" отримує свою дійсну конкретність у вираженні "одне". Ці наявні форми "всесвітнього" можуть тлумачитися не тільки як опосередковано-проміжні, які і самі опосередковують удаваний поліцентризм застиглих "в-собі" східних культур і позірну моністичність завершеного становлення європейської культури, оскільки еволюція не може повторюватися, починаючи з "початку" в різних соціально-етнічних формах. Еволюція завжди одна – це еволюція всезагального. Отже, незважаючи на еkleктику своєї позірної кількості як "безлічі безлічей", поліваріантністю цей зовнішній поліцентризм не володіє і "замикання в собі" давніх цивілізацій зумовлюється досягненнями певної межі, яку вони не в змозі подолати.

Оскільки в системі пізнання східних цивілізацій відсутні просторово-часові параметри всезагального, і явище такої відсутності обертається "застиглим часом історії" (Китай не випадково називали "заснулою імперією"), то про феноменологію культури як феноменологію духу щодо цих аморфних спільнот говорити не приходиться. В окремо взятих соціокультурних мірах давніх цивілізацій здійснюється такий спосіб сприйняття часу і простору, при якому "переживання простору і часу виходять з мірності (домірності) буття, виступають як екзистенціальна форма руху – у його природно-онтологічному й культурно-історичному плані "Космо-Психо-Логоса" [16, с. 90]. Але протиставлення раціонально-категоріального "Заходу" й ірраціонально-чуттєвого "Сходу" є об'єктивним і має значення у зрізі всесвітньо-історичної протилежності соціокультурних передумов "подвоєння єдиного" часу історії у "лініях розламу" не тільки колишніх, а й сучасних цивілізацій.

Разом із тим, із простору й часу такої поляризації традиційно виключається історична роль і феноменальність "не східних" і "не західних" цивілізацій. Це роль цивілізацій, що "опосередковують загальне", конкретизуючи його через специфічну трансформацію його ідеальних форм у власну онтологію, логіку й естетику. З цієї причини фундаментальне розуміння внутрішніх протиріч "інших цивілізацій" часто унаочнюється "винятковими" (у зрізі міри опосередкування ними протиріччя "матеріального-одиничного" й "ідеально-всезагального", як

і ступеня закріплення конкретного змісту цього протиріччя у власному розвитку) культурами. Якщо "всі провідні економіки були ...ніби пронизані незліченними "ямами", що лежали поза межами часу світу" [17, с. 35], тоді у зрізі такої винятковості може кардинально змінитися бачення історичного місця і категоріального самовизначення не тільки "не західних" і "не східних" типів культури, а й деяких "західних", "східних" і "західно-східних" типів культур. Логічна й практична матриці "розвинених" і "нерозвинених" цивілізацій і етносів виявляються досить змішаними і, часто, неадекватними самим собі. Так, за твердженням відомого італійського економіста Боккардо, американська цивілізація "являє собою гігантське тіло, увінчане голівкою дитини"; Японія законсервувалася у філософському просторі старокитайського варіанта буддизму; у контексті своєї унікальної історичної й розумової парадоксальності, Латинська Америка, зокрема, має самосвідомість "державності", але не знає поняття "суспільне" [18, с. 65]; Африка, яка, за прогнозами С. Хантингтона, найближчим часом стане проблемою-погрозою для Заходу, являє собою, на думку С. Переслєгіна, специфічну форму "мета-онтологічної" трансформації.

Опис картини світу в контексті етнокультурних спроб подолання дуалізму сутності вимагає самостійної фундаментальної праці, адже така картина необхідна не тільки для теоретичної й естетичної цілісності самосвідомості людства, а й для розуміння фундаментальних засад розв'язання сучасних антагонізмів. Уявляється необхідним позначити категоріальні розходження таких трансформацій, тому що в просторі "інших цивілізацій" можливі свої порожнечі – буває становлення сутності (класичний варіант західноєвропейської культури), а буває "становлення в становленні" (К. Нойка) – феномен центральноєвропейської, східноєвропейської, української та російської типів культур. Трансформація "становлення в становленні" у "становлення сутності" не може бути механічним, як і не може бути чистим повторенням еволюції. Воно може бути позитивною трансформацією "синкретичної цілісності" нетеоретичного етносу в суб'єкта з тотальними ідеально-практичними здібностями. Здається, вектор практичного здійснення такої трансформації може позначити траєкторію переміщення культурного центру світу у внутрішній світ розвиненої історичної особистості.

В аспекті універсальних стрибків "становлення в становленні" особливий інтерес представляє давньослов'янська "лінія" історії, оскільки в її просторі відбулися найсуттєвіші логічні й етико-естетичні взаємоперетворення різних мір світового становлення. З одного боку, давньослов'янська цивілізація (тут цей тип цивілізації не визначається за своїми географічними межами та історико-політичними модифікаціями, а як ареал світової культури, в якому своєрідно долався світовий розподіл її чуттєвих і ідеальних модусів) своєрідно трансфор-

мувала в собі антиномічність Логосу. У цьому сенсі правомірне зауваження Л. Гумільова: "Відзначений К. Ясперсом паралелізм розвитку декількох культур стародавності дійсно мав місце, але він не був ані єдиним, ані настільки плідним, щоб виділити китайців, індусів, іранців, іудеїв і греків в особливу категорію людей; і він згасне, як інші пасіонарні вибухи етногенезу" [19, с. 355–356]. З іншого боку, у значимості "третьої лінії" еволюції культури, давньослов'янська цивілізація (мається на увазі цивілізація, що утворилася на аксіологічних засадах Давньої Русі) як тип культури являє собою одночасність синкретизму мислення й буття у тотожності із синкретизмом штучно привнесеної основи (християнство). Цей факт вводить цю цивілізацію і в антиномію міри світової культури і виокремлює її як таку, що, будучи позбавленою формаційної логіки "осьового часу", перевтілила цю антиномію у своєрідну моністичність своєї, не менш своєрідної, цілісності.

Іншими словами, можна говорити про основу давньослов'янської цивілізації як про унікальний синкретизм іманентного собі монізму й привнесеної у конкретно-історичний зміст цього монізму всесвітньої антиномічності. Ця суперечливість і є світовим модусом історії, який у цьому випадку є неординарною особливістю цивілізації, що не "встигла" вступити в систему світових зв'язків того періоду, але виразила їх у своїх культурно-феноменологічних вимірах.

Звідси випливає феномен своєрідного трансформування антиномічності всесвітності "паралелізму" становлення в логічному й естетичному вираженні. Але це трансформування відбувається не як механічне повторення, а як феноменологічна "вибірковість". І, оскільки часової тривалості й повноти всіх формаційних циклів осьового часу давньослов'янська культура була позбавлена, така вибірковість ближче до необхідності-свободи – те, що в ній виступає нерозірваністю основи, тотожністю мислення й буття, буде іманентним цілісності відношення людини до світу за будь-яких історичних обставин. Найважливішим моментом є необхідність збагнення логіки взаємоопосередкування антиномічності та діалектичності цього світогляду разом із самовизначенням в історії, яке не можна рядопокласти за принципом ще одного кількісного різноманіття поруч з іншими типами культур. Тому важливим є розуміння особливої трансцендентальності саме давньослов'янського *роздвоєння* часу і простору історії й намагання втілення його у вигляді *єдності* в безпосередньому світовідношенні такої цивілізації. Однак розуміння такого феномена не може бути самодостатнім. У сучасному звучанні світових проблем воно повинно прояснити не тільки широкий спектр суспільно-історичних, а й насамперед – суб'єктивно-феноменологічних передумов і наслідків "позбавленості" давньослов'янської цивілізації західноєвропейської повноти еволюції, її "розривів" і провалів. Як показав час, прояснення цих "суб'єктивно-онтологічних" вузлів у край важливе для розуміння багатьох історич-

них моментів етнічної культури, що вислизують (якщо розглядати й трактувати їх традиційно з позицій суґубо "національної онтології") від можливості адекватного пояснення.

Унікальною логічною ситуацією для початку історичного становлення давньослов'янської цивілізації є факт вкладеності в її онтологічну передумову категоріально-логічного каркаса, який виводився в просторі інших культур. Будучи фундаментально атрибутивним, цей "каркас" є іманентним будь-якому суспільному утворенню. Принципове значення тут має факт виведення категоріально-понятійних визначень кожною культурою самостійно – філогенез кожного народу повинний повторювати онтогенез і виводити основу світу в значенні власного "початку". У давньослов'янській культурі такого виведення немає і його відсутність трансформується на специфічну характеристику особливої підстави теоретичного самоутворення культурної самосвідомості. Другою особливістю такого "початку" виступає протиріччя адекватного "позичання" логічного каркаса онтології світової історії поза іманентним відтворенням цієї онтології у власному суспільному просторі, що обумовило як необхідність підтягти цей каркас до власних аксіологічних максим, так і хитку невагомість теоретичної свідомості. Остання, залежно від історичних колізій, буде обтяжена такими "безумовностями суб'єктивності", які прийматимуть ірраціональний характер і стануть украй складними для повної розшифровки.

Отже, виникає двопланова суперечність – з одного боку, якщо "бути іманентним певній культурі означає розподіляти у власних сумнівах, у світогляді, у світовідношенні визначену нею *межу*" [20, с. 9], то "позичання" логічного каркаса "іншої" онтології породжує ситуацію апріорного входження в ідеальні виміри її "межі". З іншого боку, особливість практичних транскрипцій таких вимірів у власній історії дає змогу говорити про єдиний випадок етно-феноменологічного випередження власної історії. Напевно, саме в цьому просторі народжується проблема розуміння не тільки природи, а й конкретного змісту "національного характеру".

Давньослов'янське сприйняття простору й часу Логосу є своєрідною формою не стільки перетинання, скільки взаємотрансформації логіки східного і європейського світів. Це форма логіко-етичного й логіко-естетичного самовизначення етносу, який розпредметнював і опредметнював породжену в іншій суспільній мірі культурно-логічну матрицю. Одночасність присутності двох культурних вимірів часу в становленні давньослов'янської цивілізації виявить себе згодом не менш суперечливо. З позицій актуальних колізій, цю логічну ситуацію можна виразити і таким чином: "Отже, поступово проясняється, що так наслідувало в російській свідомості від Сходу, що змушувало з обтяжуючою одноманітністю спрямовувати свій погляд на Захід і все глибше грузнути у двозначній діалектиці європейської освіти. Це – страх не

встигнути за історією, назавжди залишитися аутсайдером; страх перед засмоктуючою нерухомістю, поза історичним існуванням, серед усякого "задушливого побуту, де можна століттями сидіти на стільці і дивитися вдалину" (Розанов) і де не змінюється нічого, це – страх перед владою вічних просторів, у яких розчиняється людина; перед "російською нірваною", перед пануванням чистої довжини, де час сповільнюється, зникає й утрачає свою силу..." [21, с. 169]. Ідеться не про тривалість ритміки продуктивних сил чи матеріального виробництва в цілому, а про суб'єктивованість соціокультурного простору в переживанні часу історії як виміру часу безпосереднього життя.

Таким чином, доцільно виявити специфіку змісту й особливості логіки взаємотрансформацій європейського й східного типів культури в історії культури давньослов'янської цивілізації. І особливо актуальним є виведення просторово-часових параметрів суб'єктивацій Логосу в становленні християнського світогляду, представленого Київською Руссю. Але якщо "в осьовому часі основним є саме історичний розвиток всезагального, прорив до збережених донині принципів людського життя в прикордонній ситуації" [22, с. 40], то необхідно відзначити, що в давньослов'янському світогляді має місце унікальна трансформація часових паралелей всесвітньої історії через їх конститування в особливі форми логіки. Останні ж являють собою цінність тим, що *додають форму стійкості саме трансформаціям і, можливо, саме цей феномен відзначив позірну незавершеність нашої культури*, котра переживає себе, споглядаючи себе ж і відсторонюючись від себе через рефлексію західної культури. Цей феномен можна зрозуміти в контексті становлення світової історії у цілому, оскільки паралелі в становленні світової культури були можливі не тільки як відчуження "матеріального" й "ідеального" – вони містили й ті трансформації Логосу, які знімали в собі розмежування окремого соціального простору у всесвітньому історичному часі. Інша справа, що для давньослов'янських вимірів Логосу це був період середньовіччя, який закріплює виокремлення ідеального й матеріального у вигляді самостійних світів.

Примітно, що пізнання, яке зводиться до "єдиного, абсолютного, нерухомого в собі" божественного, виявляється одночасно полімірним – час цієї міри є і відкритим, і замкненим. Отже, він наповнює суспільне життя космогонічними сенсами, але не виходить за його феноменологічні межі, які ототожнюються з соціально трансформованим природним середовищем. У цьому розумінні можна погодитися з твердженням Переслєгіна, що «"Речі, які важливіше за мир і страшніше за війну", рідко перебувають у меркантильній площині і зазвичай визначаються психологією мас, тобто – в рамках тлумачень К. Юнга – носять архетиповий характер. Жорстокість, із якою билися народи, вказує на те, що мова йшла не про гроші, не про порівняно несуттєві територіальні надбання, не про політичний престиж. Так захищають

своє джерело, свій спосіб життя, свою культуру» [23, с. 110]. Тим не менш, має сенс розрізнати центричну замкненість східної культури з її нескінченим поверненням від межі до початку, від сферичної замкненості античної культури, в нескінченності якої початок збігається з кінцем, та замкненості християнської культури як логіко-чуттєвої матриці в тому образі, який вона одержала в Давній Русі. Адже важко уявити, у якому логічному просторі опинилися наші пращури, які сполучали це культурно-ідеологічне "сальто" з онтологічною структурою нерозпредметної логіки первіснообщинних, рабовласницьких і феодалських відносин, що були зведені воедино прийняттям християнства.

У силу особливості соціального простору, що характеризується гнучкою взаємотрансформацією трьох способів виробництва, Давня Русь охоплювала як особливість співвідношення філогенезу й онтогенезу, так і суттєві зміни порядку в "онтології" і "феноменології" світу, тому що обидві ці "-логії" вперше в історії можливі за умови, що "інші світи" входять в атрибутивні характеристики етносу, який не включений у фундаментальну антиномію становлення. І суть таких трансформацій не обмежується феноменом прийняття християнства, а полягає в унікальній синкретичності ідеального (як способу мислення) і матеріального (чуттєвого), котра особливим чином переборює цю ж антиномічність. Такий синкретизм обумовить згодом "філософію серця" Г. Сковороди, феномен "російського характеру", розгалуженого в пристрастях як "зачарованих мандрівників", "блаженних страсто-терпців", так і їх гіперболічних антиподів, представлених персонажами М. Гоголя, а пізніше – Ф. Достоєвського.

У контексті формування сутнісних сил людини ці взаємотрансформації всезагального й особливого каркасів Логіки вимагають окреслення їх особливих параметрів. Первіснообщинний тип суспільства тут далеко не копія азійського, африкано-американського або європейського типів спільнот. Фактично, він не мав місця, був "знищений на корені" [24, с. 574]. Хоча "напрошувався" за предметно-знаряддевою логікою виробництва, своєю відсутністю рабовласницький спосіб виробництва також анігілював можливість антики з її категоріальним виміром, разом із феодалізмом, який отримав особливу форму внаслідок привнесення ззовні його світогляду. Така ж ситуація повторюється і в ареалі Східної Європи. Зокрема, сучасний румунський філософ Іон Янош дає ті ж самі характеристики відносно Румунії: "історичне запізнювання, властиве народам і націям Східної Європи, у порівнянні з ранніми особливостями розвитку південної й західної частини континенту, породжує тотожні явища. У такі часи, у цих частинах світу, були б уже неможливі Платон або Аристотель... Що залишається? Яскраво виражений простір особливого ("менш загального" і навіть східноєвропейського "особливого")" [25, р. V]. Головне тут полягає в тім, щоб не розглядати цю особливість поза визна-

ченнями "субстанції" культури. В іншому випадку відбулася б помилка втрати всесвітньої основи, котра не має етнічного характеру. Йдеться про особливу форму становлення окремої цивілізації, що по-своєму трансформувала об'єктивні атрибути Логосу в суб'єктивації власного історичного руху.

Що ж саме в системі рівнобіжних світів може бути точкою відліку в пізнанні *єдиного*, яке з'являється не множинністю, а *одним*? І коли в цій тотожності *єдиного* й *одного* розвивається сама субстанція як основа і як стихія всезагальності? Ці центри схематичні, навіть географічно розташовані (як у згадуваному випадку по архітектоніці утворення міста в Розаріо Ассунто: "Історичне місто виникає як просторово-кінцеве зображення нескінченності часу через сталість його співвіднесеності до деякого центра, і не тільки топографічного" [26, с. 13]) за принципом геометричної співвіднесеності межі й основи (центру). Щодо давньослов'янського "городища" відомо, що цей центр представлений християнським храмом і топографічно також не збігається з центром міста – центр всесвіту в самому храмі. Що може бути таким центром, у якому була б позначена вісь історичного часу в паралелях середньовічного простору? Дотепер це питання залишається відкритим. Із ним пов'язаний регрес сучасної історичної свідомості, яка націлена на визначення *минулого з основи відліку минулого*, отже, на ігнорування принципу співпадання початку та кінця і такої, що намагається зрозуміти "початок" із засад його аморфного синкретизму, а не з основ його розвинених форм.

На стику якісної зміни сучасних протиріч історична феноменологія культури народів (як проблема логічних і реальних параметрів суспільного простору й часу) актуалізується особливістю суб'єктивістських основ мотивації історичних інтересів. Принципово змінюється специфіка суб'єктивного простору й часу. З одного боку, актуалізується "національний" характер таких; з іншого – безпосередня універсалізація світових відносин переборює форми національного "універсума" (хоча відомий американський дослідник Д. Нейсбіт вважає, що інформаційні технології, які знеособлюють життя, із необхідністю актуалізуватимуть потребу в іншій суб'єктивності, як і в "національній" культурі як противазі абстрактному універсалізму [27]). Природа такої зміни також не досліджена до кінця, але вона успішно експлуатується в ідеологічній сфері. І, будучи відсутньою в теоретичній самосвідомості слов'янських етносів, може зіграти сумну роль у їхньому зникненні.

На основі викладеного, можна зробити такі висновки: невід'ємність утворення етнічного часопростору культури та становлення фундаментальної основи історії обумовлює як особливі цикли взаємотрансформації культур, так і особливі логічні та естетичні міри окремої культури; взаємопроникнення "всезагального" та "особливого" у класичній

історії відбувається таким чином, що всезагальне "знімається" в "особливому", але зворотний процес не відбувається; етнічний часопростір як особлива форма синкретичності світового Логосу виступає такою ідіоматикою культури, яка утримує в собі людські виміри "центру" та "меж" культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Босенко А. В.* Становление, история, культура / А. В. Босенко // Проблемы философии. — К. : Вища школа, 1987. — Вып. 72. — С. 96–103.
2. *Вільчинський Ю. В.* Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності / Ю. В. Вільчинський. — К. : Поліграф книга, 2009. — 380 с.
3. *Гефтер М.* История – позади? Историк – человек лишний? / М. Гефтер // Вопросы философии. — 1993. — № 9. — С. 3–15.
4. *Крымский С. Б.* Софийная основа сакральной топографии Киева / С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко // Collegium. — 2001. — № 11. — С. 4–29.
5. *Мяло К.* Космогонические образы мира: между Западом и Востоком / К. Мяло // Культура, человек и картина мира. — М. : Наука, 1987. — С. 227–252.
6. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация: экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 4 т. / Ф. Бродель. — М. : Прогресс, 1992.
7. *Зеленкова И. Л.* Рассуждения о счастливой и достойной жизни / И. Л. Зеленкова. — Минск : Харвест, 1999. — 590 с.
8. *Древнеиндийская философия.* — М. : Мысль, 1972. — 271 с.
9. *Noica C.* Scrisori despre logica lui Hermes / C. Noica. — Buc. : Cartea româna, 1986. — 230 p.
10. *Новая технократическая волна на Западе.* — М. : Прогресс, 1986. — 446 с.
11. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — Л. : Гидрометеиздат, 1990. — 528 с.
12. *Жданов Ю. А.* Избранное. В 2 т. / Ю. А. Жданов. — Ростов н/Д : СКНЦ ВШ, 2001. — Т. 2. — 366 с.
13. *Cioran E.* Istorie și utopie / E. Cioran. — Buc. : Humanitas, 1992. — 141 p.
14. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории / А. Дж. Тойнби. — М. : Прогресс, 1991. — 731 с.
15. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация: экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 4 т. / Ф. Бродель. — М. : Прогресс, 1992.
16. *Личкова В. А.* Эллинское и славянское переживание пространства и времени // Вестник Приазовского технического университета / В. А. Личковах. — Мариуполь, 1998. — № 5. — С. 90–95.
17. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация: экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 4 т. / Ф. Бродель. — М. : Прогресс, 1992.
18. *Сукре Фигарелья Ф. Х.* Интервью журналу "Латинская Америка" // Латинская Америка. — 1997. — № 1. — С. 3–13.
19. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — Л. : Гидрометеиздат, 1990. — 528 с.
20. *Cioran E.* Schimbarea la față a României / E. Cioran. — Buc. : Humanitas, 1993. — 206 p.

21. *Кузнецов П.* Евразийская мистерия / П. Кузнецов // Новый мир. — 1996. — № 2. — С. 163–180.
22. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М. : Политиздат, 1991. — 522 с.
23. *Переслегин С.* Самоучитель на мировой шахматной доске. — М. : СПб. : Terra Fantastica, 2003. — С. 7–612.
24. *Опыт* тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы. — М. : Юристъ, 1996. — С. 76–89.
25. *Ianosı I.* Prefata. In cartea: Estetica si filosofia artei / I. Ianosi. — Buc. : Eminescu, 1981. — P. V–XXIII.
26. *Assunto R.* Orasul lui Amfion si orasul lui Prometeu / R. Assunto. — Buc. : Meridiane, 1988. — 289 p.
27. *Нейсбит Дж.* Мегатренды / Дж. Нейсбит. — М. : ЕРМАК, 2003. — 376 с.

ТЕМА ДОЛІ В КОНЦЕПЦІЯХ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО НАПРЯМУ

СКУЛОВАТОВА О., к. психол. н., ст. викладач
кафедри психології КНТЕУ

Психоаналітична течія зробила значний внесок у розуміння природи людини та її психіки, не оминувши увагою життєвизначальний концепт долі. Хоча практично жоден із класиків цього напрямку не виокремлює долю в окрему тему дослідження, вона проявляється в багатьох теоріях і постає у незвичних сенсах. Тема долі все частіше привертає увагу психологів, зокрема у практичному контексті. Ця міфологема використовується для пояснення екзистенційних основ реальності, а її вивчення має теоретико-прикладне значення.

Активно розробляти проблему долі почав Л. Зонді, вважаючи її генетично зумовленою [1–3]. У працях Е. Берна і його послідовників доля є реалізацією життєвого сценарію людини [4]. Сучасна психологія вивчає концепт долі найчастіше у контексті інших завдань та наукових проблем прикладного характеру. Наприклад, М. Литвак вважає, що доля – це певна зумовленість життєвих подій. Її визначають генетичні та фізіологічні фактори, задатки, здібності, темперамент, характер та онтогенез на ранніх стадіях життя [5]. Долі приділяється увага і в інших роботах сучасних психологів (Дж. Бедженталя, Д. Джампольські, Т. Цивяна, О. Варламової) [6–9]. На жаль, попри велику кількість робіт, що так чи інакше стосуються життєвизначальних патернів людського існування, тема долі недостатньо висвітлена. Незрозу-

мілими лишаються механізми появи цієї міфологеми у свідомості людини, сенси, які їй надаються, її вплив на життя. Перспективною, але, на жаль, нерозкритою проблемою лишається застосування міфологічного конструкту "доля" у психотерапевтичній практиці.

Вивчення долі в психології тільки розгортається на повну потужність і вимагає докладного аналізу значної кількості теоретико-методологічного матеріалу в рамках різних підходів. Для узагальнення та систематизації наукових даних, якими володіє сучасна наука, необхідно докладно та повно проаналізувати різні психологічні напрями та школи.

Метою статті є розкриття лише одного теоретичного аспекту проблеми – сенсу і значень концепту долі у працях класиків психоаналізу.

Аналізуючи роботи З. Фрейда щодо його розуміння концепту долі, можна інтерпретувати лише семантичний матеріал, адже безпосередньо проблемою долі як чинника життя він не займався, хоча в його роботах це поняття вживається багаторазово в різних контекстах. У праці "Незадоволеність культурою" поряд із проблемами культури, совісті та моралі зачіпається вірування в існування долі як певної вищої батьківської інстанції: "У долі вбачається замітник батьківської інстанції; якщо трапляється нещастя, то це означає, що любові цієї верховної влади він вже позбавлений... Це стає ще зрозумілішим, якщо, відповідно до суворого релігійного способу мислення, ми будемо вважати долю лише вираженням волі Божої" [10]. Робота "Я і Воно" викриває розуміння значення долі як "Над-Я", батьківського авторитету, який із часом і трансформується в долю: "Над-Я" виконує ту ж захисну функцію – рятує, як раніше батько, пізніше, – провидіння або доля [11].

З. Фрейд звертається до проблеми долі та року також у праці "Тлумачення сновидінь", розглядаючи трагедію Царя Едіпа, однак предметом його інтересу є не їхнє значення, а цінність такої трагедії як домінантної в житті кожної людини: «... "Цар Едіп" вражає сучасну людину не менш, ніж античного грека, причина цього значення грецької трагедії не в зображенні протиріччя між долею й людською волею, а в особливостях самої теми, на ґрунті якої зображується це протиріччя» [12].

Найбільш цінне тлумачення проблеми, що досліджується, відбилося у лекціях З. Фрейда, в яких він шукає наукове пояснення долі на противагу буденній забобонній вірі, заснованій на спостереженнях: "Є люди, які у своєму житті незмінно повторюють завжди саме ті реакції, які їм шкодять, або яких, здається, переслідує невблаганна доля, у той час як точніше дослідження показує, що вони, самі того не знаючи, готують собі цю долю" [13]. Таке розуміння претендує на наукову концепцію пояснення зумовленості подій людського життя. На жаль, З. Фрейд не розвинув окремо свою ідею, яка має теоретичне

значення для вивчення проблематики життєвого шляху людини загалом і зокрема її долевизначення.

Найчастіше в працях З. Фрейда поняття "доля" використовується як мовний конструкт, що означає послідовності розгортання подій життя людини, її життєвого шляху: «... "покірністю"... пояснюються багато дивних шлюбів і не одна трагічна доля...» [14]. Також в деяких роботах поняття "доля" використовується як означення "того що стало з конкретним почуттям": "ми довідуємося, до якої інтенсивності розвивається любов до матері і яка доля її настигає" [15], визначення процесу що відбувається з несвідомим: "ми наважуємось сказати, що свідомість або несвідомість психічного процесу є лише однією з його властивостей, що може бути неоднозначним. Якщо такий процес залишився несвідомим, то ця відсутність свідомості може бути тільки знаком його долі, ...але не самою долею" [13], те, що станеться з несвідомими бажаннями, його майбутнє: "Яка взагалі доля звільнених психоаналізом несвідомих бажань" [16]. Ці всі приклади виражають розуміння концепту "доля" як явища, що відбувається з процесом, почуттям, бажанням, річчю та ін.

У деяких працях доля набуває значення активної субстанції, виступає певним чинником: "Доля дала йому особливий привід освіжити свою фобію вовка..." [17], "Доля послала йому заступника батька в особі герцога Людовика Моро", "...тоді доля мало чим може йому зашкодити..." [11]. Зустрічається і значення долі як амбівалентної можливості підкорення, очікування стороннього вирішення, або здійснення, реалізації волі: "...варвари семіти взяли долю у власні руки" [18].

У роботах К. Юнга поняття "доля" не є популярним, він наближує його до релігійних сенсів, однак спостерігається тенденція до його використання в кількох контекстах. Найпоширеніший – означення сукупності подій життя людини: "Вислуховуєш часто визначні історії про повороти в їхніх (пацієнтів) долях" [19]. У контексті інших тем К. Юнг озвучує залежність долі від внутрішніх психічних тенденцій: "Наша доля часто буває результатом наших психологічних тенденцій" [20; с. 69], "... у чому доля великих народів, як не в сумарному результаті індивідуальних психічних змін" [21], "На жаль, багато віруючих, схоже, так бояться науки (у тому числі й психології), що не зауважують великих психічних сил, що споконвіку панують над людськими долями" [21] та стосунків з батьками: "Доля дорослої людини не обмежується ставленням його до батьків" [20, с. 86], хоч він, на відміну від Е. Берна, не вважає їх домінуючим чинником. Проблема, що розглядається, отримує пояснення в контексті теорії архетипів, які впливають на життя людини і є реалізацією її долі: "І у випадку Тіні, і у випадку Аніми недостатньо мати про них понятійне знання... Вони є комплексами переживань, що вступають в наше особистісне життя та впливають на нього як доля" [19]. У деяких

семантичних зворотах виявляється розуміння долі як активної живої субстанції: "Коли доля приводила їх до мене..." [20], що ілюструє присутність цієї міфологеми і в картині світу автора.

Крім того, К. Юнг вводить поняття "еротична доля", як така, що крім звичайного життєвого перебігу сексуального розвитку та реалізації інстинкту продовження роду провокує страх руйнування самого себе. Цей страх підтримується розумінням того, що поява наступного покоління означає закінчення життя попереднього: "Доля криє в собі невідомі небезпеки, й постійна повільність невротика зважитися жити долається бажанням залишитися віддалік, щоб не брати участь із іншими в небезпечній боротьбі за життя. Наші сучасні моральні погляди йдуть назустріч цьому бажанню, оскільки вони формують ставлення до еротичної долі" [22]. У цій праці висловлюється думка про типовість людських доль, їхню схожість і сюжетність: "Ці герої та їхні типові долі суть відображення людського libido з її типовими долями" [22].

У працях К. Хорні доля виступає як певне дієве начало, що визначає життя: "Інші люди й доля зобов'язані обходитися з ним (невротиком) відповідно до його викоханого уявлення про власну значимість", "доля або час повинні їх (проблеми) за тебе вирішувати" [23]. Також спостерігається уявлення про долю, як отриману: "Всі й кожен зобов'язані прилаштуватися під його (невротика) ілюзії. Інакше несправедливо. Він заслуговує кращої долі" [24]. Досліджуючи явище невротичної поведінки, К. Хорні знаходить практичний вихід доле-носних мотивів людських уявлень. Невротичні хворі, за її спостереженнями, часто звертаються до ідеї "переслідування долею", "цілковитого сподівання на долю", або "відчуття повної безпомічності перед долею" [25]. Такі звертання виступають одним із симптомів нервових розладів, що вимагає психологічної корекції.

В аналізі жіночої психології К. Хорні часто звертається до долі як до поняття, що означає щось, чим можуть наділяти вищі сили: "Почуття споконвічної меншовартості й позбавлення долі породжує несвідома вимога компенсації за "несправедливість, що сталася" [24], або як поняття, виражене предметно, що уможливорює "наділення ним і отримання його": "дівчина легко втішається після еротичних невдач і сподівається на кращу долю" [24]. К. Хорні в контексті наступної тези піднімає питання закономірності існування долі та її індивідуальної передвизначеності, що є кроком до визнання дієвості та значимості міфологеми "доля": "І там, де встає проблема людської долі, ми фактично завжди входимо у сферу індивідуальної психології, психоаналізу" [24]. У деяких її роботах доля виступає як загальне поняття, що позначає життєвий шлях: "ця ворожість визначає долі багатьох жінок" [24], "...долею окремої людини є..." [25]. Отже, К. Хорні має низку праць, в яких простежується розуміння долі як певного дієвого

начала, що існує само по собі, або речі, якою спроможні наділяти "вищі сили", хоча вона ж і наголошує на невротичності доленосних уявлень, вважаючи їх симптоматичними.

Е. Фром визначає долю як щось конкретно-існуюче, підпорядкування чому веде до згубних наслідків: "може існувати мазохістське підпорядкування долі, хворобі, ритмічній музиці тощо, в усіх цих випадках людина відмовляється від своєї цілісності" [26]. В інших фрагментах доля виступає як загальний розумний закон: "Дитина в момент народження повинна була б відчувати страх смерті, якби милосердна доля не боронила її від усякого усвідомлення тривоги..." [26], "Він (йдеться про Гітлера) діяв так, ніби проголошував закони історії, діяв від імені долі, від імені раси, від імені Провидіння" [27], "Це було дивним жартом долі" [28].

У праці "Заради любові до життя" Е. Фром оперує термінами "політична доля", "економічна доля" [27], що визначає процес послідовного розгортання подій у цих сферах життя. Іноді у текстах доля виступає поряд із поняттям "життя" як певний цілісний конструкт, його послідовності: "сновидіння розповідає нам про те, що ця людина відчуває з приводу свого життя та своєї долі" [27].

У філософській праці "Втеча від свободи" [28] проблема долі постає найбільш гостро. Е. Фром аналізує схоластичні доктрини та їхню еволюцію у визначені можливостей свободи вибору, де одним із ключових конструктів є доля як приречення. Загальна ідея: людина схильна "тікати від свободи", і доля може виступати одним із способів втечі, зняття відповідальності. Кожен визначає долю залежно від соціального статусу: для солдата – це наказ командира, для підприємця економічні закони, відмінність лише в "масштабах влади та сили", а підкореність лишається однаковою. Підкореність – це риса авторитарної особистості, яка живе так, що нічого не можна змінити. Такі особистості потрібні владі та лідеру як її втіленню, тому що через них вона реалізується і ними підтримується [29].

Поняття "доля" А. Адлер використовує найчастіше для означення факту розгортання життєвих подій: "турбує доля індивідуумів", "доля лише чоловіків", "осягла долю, що досить легко вгадати" [30], "вторгається в долю людини", "вирішується доля його героїв" [31]. У тих же роботах зустрічається прирівнювання долі до вищої сили: "Складається враження, начебто ці пацієнти хочуть подражнити Бога або долю" [31], що аналогічно проаналізованим вище поглядам З. Фрейда.

У книзі "Мати. Архетиповий образ у чарівній казці" С. Біркхойзер-Оері постійно озвучує тему долі: "особлива роль належить архетипу матері, тісно пов'язаному із зумовленістю людської долі" [32]. Вона інтерпретує казки в площині активно діючої долі, субстанції що має власну волю: "Спочатку головна героїня намагається уникнути своєї долі, але це в неї не виходить. Доля не дозволяє їй втекти від

себе. Їй призначено бути отруєною і вмерти, тобто втратити себе й пережити потрясіння" [32], "Темна надприродна сила одержала над дитиною владу й змусила її кинути виклик своїй долі" [32], "у цьому випадку людині призначено долею те, що символізує рослину (рапунцель)... її завдання – знову повернутися у світ людей і виконати те, що призначено їй долею і що символізує її ім'я" [32]. У текстах спостерігається також розуміння долі як життєвого шляху: "Цей мотив показує, у якому ступені її майбутня доля пов'язана з її потребами й сприяє її самореалізації" [32].

С. Біркхойзер-Оері пояснює теорію Юнга, визначаючи архетипи як головні чинники людської долі: "Архетипи колективного несвідомого – це не теоретичні конструкти, а доленосна життєва реальність" [32], вона проводить ідею про приреченість долі як прихід до себе, "оволодіння власною цілісністю". Звертаючись до античної міфології авторка проводить паралель між символічним сенсом образу матері і трьох богинями долі. Їхня діяльність – прядіння нитки: "це з'єднання безлічі окремих фрагментів у одне безперервне ціле" [32], що формує майбутнє. С. Біркхойзер-Оері надає першочергового значення фантазіям матері відносно її дитини, що як нитка мойр сплітають її долю.

У роботі "Походження та розвиток свідомості" Е. Нойман зазначає, що доля кожної конкретної людини підвладною міфологічним мотивам: "Таким чином, герой є архетиповим попередником людства в цілому. Його доля – зразок, відповідно до якого повинно жити людство, і завжди жило... міфологічна доля героя представляє архетипову долю Его в усьому розвитку свідомості" [33]. Поряд із цим підходом він також використовує концепт долі для означення послідовності подій життєвого шляху: "його трагічна доля" [34], "Він повинен самостійно вистраждати своє особисте рішення проблеми в живому процесі реалізації своєї особистої долі" [34].

Також доля в роботах Е. Ноймана позначає міфічну наділену владою силу, втілення якої він вбачає у сфінксі (Міф про Царя Едіпа): "Він один (Едіп) відповідає долі, скоряючи її, і здобуває перемогу тому, що його відповідь – це відповідь самій долі" [33], але далі він зазначає: "Ця історія, у тому вигляді, в якому ми знаходимо її в Софокла, є не героїчною трагедією, а прославленням непідвласної людині долі, що перебуває в руках безпристрасних богів... Влада Великої Матері проявляється тут з філософським відтінком як абсолютна залежність від долі" [33].

Цікава також думка Е. Ноймана відносно площин формування долі: "Основна доля людини розгортається на трьох фронтах, які, хоча і є взаємозалежними, проте чітко відділені один від одного. Світ як зовнішні явища поза людиною, суспільство як сфера взаємин між людьми і психіка як світ внутрішніх людських переживань..." [33]. Він підкреслює, що на початкових стадіях розвитку людства ці всі сфери

становили одне ціле, і людина не відділяла себе від світу, і дотепер архетиповий зміст є частиною спільної свідомості людства і він визначає розвиток людини [33].

Тема міфу про появу героя була одним із провідних мотивів робіт О. Ранка. Більшість міфів, які він аналізує, так чи інакше пояснюються логікою існування долі як субстанції, наділеної владою над людиною: "доля виявилася хитріше вавілонянина", "маючи намір уникнути такої долі", "щаслива доля врятувала тебе" "уникнути долі своїх братів", "кидають напризволяще" [35].

Підсумовуючи та узагальнюючи викладене, можна констатувати, що поняття "доля" основоположник психоаналізу З. Фройд використовував для позначення процесу, що відбувся з почуттям, бажанням, несвідомим, річчю. Крім того він розумів долю як вищу батьківську інстанцію, реалізацію "Над-Я". Близьким до цієї думки був К. Юнг, підкреслюючи залежність долі від стосунків із батьками. Уточнює цю ідею С. Біркхойзер-Оері, вона надає першочергового значення у формуванні долі матері, фантазії якої, на думку дослідниці, і створюють долю дитини. З. Фройд зробив спробу наукового пояснення долі, зазначивши, що люди самі постійно повторюють свої помилки, не вмючи або не бажаючи їх виправляти, циклічне ж повторення наслідків називають долею, ідеалізуючи і містифікуючи їх. К. Юнг, а пізніше С. Біркхойзер-Оері трактують долю в руслі концепції аналітичної теорії, вважаючи, що архетипи впливають на життя людини і є безпосередньою реалізацією її долі.

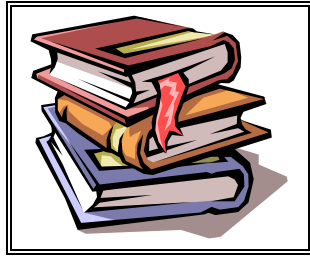
У працях З. Фрейда та інших вчених побутує уявлення про долю як певний чинник, активно діючу субстанцію, хоча К. Хорні зауважує симптоматичність людських стосунків із долею, вважаючи за симптом сподівання на неї та скарги на її несправедливість. Часто вживаним є прирівнювання долі до "вищого першопочатку" (А. Адлер) або "загального розумного закону" (Е. Фром). Іноді доля навпаки виступає як пасивне начало, яким наділяють "вищі сили" (К. Хорні). К. Юнг помітив типовість людських долей, їхню схожість і сюжетність. Е. Нойман визначив, що доля кожної конкретної людини підвладна міфологічним мотивам. Е. Фром підійшов до розуміння функцій долі як одного зі способів втечі, зняття відповідальності. Він виокремив три площини формування долі: світ як зовнішні явища поза людиною, суспільство як сфера взаємин між людьми і психіка як світ внутрішніх людських переживань.

Отже, тема долі так чи інакше присутня в працях вчених психоаналітичного напрямку. У всіх проаналізованих роботах крім того, що відображено індивідуальні сенси авторів, доля виступає як синтаксичний конструкт, який позначає послідовність розгортання подій на життєвому шляху людини, але це лише доводить її вагоме значення, не завжди усвідомлюване навіть представниками глибинної психології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зонди Л. Выбор болезни как судьба / Зонди Л. // ПЕРСОНАЛ-PROFY. — Екатеринбург, 2002. — № 7. — С. 51.
2. Зонди Л. Выбор супруга как судьба / Зонди Л. // ПЕРСОНАЛ-PROFY. — Екатеринбург, 2003. — № 11. — С. 20.
3. Смирнов А. В. Екатеринбургские лекции по экспериментальной диагностике побуждений Леопольда Зонди / Смирнов А. В. — Екатеринбург : Изд-во Гуманитар. ун-та, 2005. — 450 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Берн Э. — М. : Прогресс, 1988. — 400 с.
5. Литвак М. Е. Как узнать и изменить свою судьбу: способности, темперамент, характер / М. Е. Литвак. — Ростов н/Д : Феникс, 2010. — 493 с.
6. Бьюдженталь Дж. Наука быть живым: Диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии / Бьюдженталь Дж. ; пер. с англ. А. Б. Фенько. — М. : Независимая фирма "Класс", 1998. — 336 с.
7. Джампольски Дж. Уроки свободы / Джампольски Дж. // Психология судьбы. Предопределение. Случай. Свобода ; сост. К. Сельченко. — Минск : Харвест, 2003. — С. 387–421.
8. Цивьян Т. Человек и его судьба – приговор в модели мира // Психология судьбы. Предопределение. Случай. Свобода; сост. К. Сельченко. — Минск : Харвест, 2003. — С. 28–39.
9. Варламова Е. П. Работа с экзистенциальными феноменами в рефлексивной судьбологии / Е. П. Варламова // Журнал практического психолога. — 2001. — № 5–6. — С. 19–26.
10. Фрейд З. Недовольство культурой // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. — М. : Ренессанс, 1992. — С. 65–134.
11. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Я и Оно. Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд. — СПб. : Алетейя, 1998. — 253 с.
12. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. — СПб. : Алетейя, 1999. — 661 с.
13. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд ; В. Помогайбин (ред.), В. Гаврищук (сост.). — М. : Изд-во СГУ, 2000. — 669 с.
14. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности [Электронный ресурс] / З. Фрейд. — Режим доступа к книге : <http://zigmund.ru/data/5.doc>.
15. Фрейд З. Анализ фобии пятилетнего мальчика [Электронный ресурс] / З. Фрейд. — Режим доступа к книге : <http://zigmund.ru/data/15.doc>.
16. Фрейд З. О психоанализе. Пять лекций. Методика и техника психоанализа / З. Фрейд. — СПб. : Алетейя, 1997. — 223 с.
17. Фрейд З. Леонардо да Винчи: Воспоминание детства // Фрейд З. Психоанализ и культура. — СПб. : Алетейя, 1997. — 296 с.
18. Фрейд З. Мойсей и монотеизм [Электронный ресурс] / З. Фрейд. — Режим доступа к книге : <http://zigmund.ru/data/13.doc>.
19. Юнг К. Г. Архетипы и символы / К. Г. Юнг. — М. : Ренессанс, 1991. — 292 с.
20. Юнг К. Г. Критика психоанализа / К. Г. Юнг ; пер. с нем. и англ. под общей ред. В. Зеленского. — СПб. : Гуманитар. агентство "Академический проект", 2000. — 304 с.
21. Человек и его символы / Юнг К. Г., фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж. Л., Якоби И., Яффе А. — М. : Серебряные нити, 1997. — 368 с.

22. *Юнг К. Г.* Символы и метаморфозы либидо / К. Г. Юнг. — М. : Директ-Медиа, 2008. — 839 с.
23. *Хорни К.* Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / К. Хорни. — СПб. : Б.С.К., 1997. — 316 с.
24. *Хорни К.* Женская психология / К. Хорни. — СПб. : Восточ.-Европ. ин-т психоанализа, 1993. — 222 с.
25. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Хорни Карен ; В. Старовойтов, В. Большаков (пер.). — М. : Айрис-Пресс, 2004. — 464 с.
26. *Фромм Э.* Иметь или Быть?; Психоанализ и религия; Искусство любить. Исследование природы любви / Э. Фромм ; Н. Петренко (пер.), О. Иванчук (пер.). — К. : Ника-Центр, 1998. — 400 с.
27. *Фромм Э.* Ради любви к жизни / Э. Фромм. — М. : Айрис-Пресс, 2004. — 384 с.
28. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Э. Фромм ; Г. Ф. Швейник (пер.). — М. : Прогресс, 1995. — 253 с.
29. *Фромм Э.* Миссия Зигмунда Фрейда. Анализ его личности и влияния / Э. Фромм. — М., 1996. — 144 с.
30. *Адлер А.* Понять природу человека / А. Адлер ; Е. Цыпин (пер.). — СПб. : Академ. проект, 1997. — 256 с.
31. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер ; А. Боковиков (пер.). — М., 1995. — 296 с.
32. *Биркхойзер-Оэри С.* Мать. Архетипический образ в волшебной сказке / С. Биркхойзер-Оэри. — М. : Когито-Центр, 2006. — 256 с.
33. *Нойманн Э.* Происхождение и развитие сознания. — М., 1998. — С. 155–176.
34. *Нойманн Э.* Глубинная психология и новая этика / Э. Нойманн. — СПб. : Гуманитарное агентство "Гуманистический проект", 1999. — 206 с.
35. *Ранк О.* Миф о рождении героя / О. Ранк // Между Эдипом и Осирисом: становление психоаналитической концепции мифа. — М. : Совершенство, 1998. — С. 123–206.

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

УДК 339.5:94 (477)

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПІДПИСАННЯ БРЕСТСЬКОГО МИРУ

ПРИТУЛЯК П., к. іст. н., доцент кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

У новітніх умовах економічного розвитку незалежної України її колишній досвід щодо налагодження торговельних стосунків із сусідами знов набуває актуальності. Загострення геополітичних стосунків, боротьба за ринки збуту, конкурентна боротьба призводять до поглиблення кризи, погіршення рівня життя населення, недостатності інвестицій для стимулювання економіки. Україна у надзвичайно важких умовах Першої світової війни спромоглася підписати економічні договори, які хоч і були неоднозначними з позицій вигідності для держави, проте стимулювали населення до подальшого розвитку господарства й товарообміну. Отже, потрібно не забувати уроки, що витікають із діяльності уряду Української Центральної Ради та гетьманського уряду П. Скоропадського, і досвід центральних органів влади у період революційних подій 1917–1920 рр. ХХ ст.

Питання щодо обсягів експорту та імпорту товарів, їх асортименту недостатньо висвітлені у науковій літературі й потребують подальшого дослідження. Крім того, проблема ускладнюється неоднозначністю оцінок Брестського миру та його наслідків для України, зокрема, експорту продовольства до Центральних держав у 1918 р.

Метою статті є висвітлення та аналіз зовнішньої торгівлі України і країн Центральної Європи після підписання Брестського миру.

Жовтневий більшовицький переворот 1917 р. кардинально змінив політичну обстановку в Україні. Протистояння Центральної Ради й уряду більшовицької Росії досить швидко переходить у стадію повноцінної війни, в якій Українська Народна Республіка (УНР) фактично не мала шансів. Усвідомлюючи це, Центральна Рада змушена була шукати собі нових союзників. 9 лютого 1918 р. у результаті

© Притуляк П., 2011

переговорів з країнами Центральної Європи підписано перший у ході світової війни мирний договір між і УНР, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною – з іншого.

Особливе значення для майбутніх стосунків обох сторін мала сьома стаття договору, яка регулювала господарські відносини. Саме їм відводилось чільне місце після підписання миру у взаєминах між обома сторонами. Обмін товарами регулювався окремими додатковими договорами.

14 березня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР було ухвалено рішення про утворення Державної комісії з товарообміну, до складу якої увійшли М. Порш, С. Остапенко, І. Феценко-Чопівський, К. Мацієвич, П. Лінніченко, І. Соколовський та ін. Державній комісії було надано повноваження вести переговори і підписати вироблені спільно з комісіями Центральних держав умови взаємного товарообміну.

Спільна німецько-австро-українська комісія, створена згідно зі статтею VII договору, зібралася в Києві 25 березня 1918 р. Українську делегацію на ній очолював М. Порш, німецьку – барон Мумм фон Шварценштейн, австро-угорську – граф Форгач.

Обидві сторони підійшли до переговорів без достатньої попередньої підготовки, не маючи статистичних і економічних матеріалів щодо загальної кількості хліба в Україні. Хоча, слід зазначити, що ця проблема розглядалася на засіданнях Малої Ради, зокрема 9 березня 1918 р. Так, заступник міністра торгівлі і промисловості І. Чопівський наголошував на тому, що, оскільки Україна останні 5–6 років хліб за кордон не вивозила, то надлишок хліба мав значний розмір [1].

Переговори проходили складно. Готуючи новий договір, Державна комісія з товарообміну керувалася такими ідеями: *по-перше*, модною ідеєю всебічного господарського регулювання всього економічного життя країни і, зокрема, намаганням передати в руки держави справи постачання українських підприємств сировиною, а населення – масовими продуктами споживання; *по-друге*, бажанням, по можливості, відгородити свою країну від економічної кабали, що їй загрожувала, і перетворення в німецьку колонію, а також захистити її від вкачування сировини в Центральні держави без зустрічного імпорту сюди достатньої кількості готових виробів [2].

До цих завдань слід додати ще одне, а саме: прагнення українських центральних органів виконавчої влади встановити контроль за поставкою продовольства для Центральних держав, не допустити створення їх організацій у своїй країні, щоб мати можливість впливати на обсяг вивозу. Вже тоді було очевидним, що українська експортна організація, не маючи достатньої кількості спеціалістів і належного досвіду міждержавних економічних стосунків, буде працювати гірше, ніж німецька та австро-угорська.

Українська Державна комісія була розділена на дві частини – імпорту та експорту. Крім цього було вирішено створити для обговорення питання імпорту товарів в Україну три підкомісії: з імпорту машин і металевих виробів; палива та іншої сировини; текстильних товарів.

28 березня спільна комісія фактично розпочала роботу. Українці просили в першу чергу поставити їм певну кількість дешевих товарів і знарядь праці. 11 квітня українська делегація дійшла згоди на поставку в Україну 18900 тис. пудів вугілля, а також нафти, гасу, різних мастил, хімічних і фармацевтичних товарів, про що було домовлено 18 квітня. Питання поставки в Україну текстильних товарів було узгоджено 21 квітня. Однак потрібно зазначити, що імпорт товарів в Україну мало цікавив Центральні держави. Тому вони не давали конкретних відповідей на вимоги та прохання українців, істотно зменшуючи розміри поставок окремих товарів в Україну. Крім того, Центральні держави часто висували заздалегідь неприйнятні умови, ставлячи переговори на грань зриву.

Паралельно між сторонами проходили переговори з питань експорту товарів з України. Німці просили поставити в Центральні держави значну кількість збіжжя, сала, жирів, яєць, худоби, цукру, цибулі, картоплі, кислоти капусти. 5 квітня на спільному засіданні делегацій розглядалися чи не найважливіші для України питання, які, по суті, становили основу брестських переговорів і договору від 9 лютого. Йшлося про кількість зернових, ціни на нього, кінцевий строк його поставки, заборону вивезення зернових в інші країни до виконання поставок у Центральні держави 60 млн. пудів продовольства. 9 квітня Україна дала згоду поставити новим союзникам зазначену кількість збіжжя. У цей же день порушувалося питання про експорт залізної та марганцевої руди, міді, олова, цинку, ртуті, шкур, лісу, мануфактури. 13 квітня була підписана "Умова відповідно постачання рогатої худоби з України", згідно з якою Україна мала поставити 2750 тис. пудів рогатої худоби (в живій вазі). 20 квітня 1918 р. було підписано остаточний протокол про експорт сировини з України.

Матеріали переговорів свідчать, що метою представників Центральних держав було саме викачування з України сировини, а найкращим способом для цього вони вбачали запровадження принципів вільної торгівлі.

Таким чином, економічна угода діяла в рамках статті VII Брестського договору. Строк дії договору встановлювався з 23 квітня по 31 липня 1918 р. Сьогодні неможливо встановити, чому Центральні держави, готуючи гетьманський переворот, вирішили прискорити закінчення переговорів щодо підписання економічної угоди від 23 квітня, якою були незадоволені. Можливо, вони не хотіли одразу ж підірвати престиж нової влади, змусивши її підписати ще менш вигідний для неї договір, ніж той, що був підписаний її попередниками. 10 вересня 1918 р. було підписано другий аналогічний еконо-

мічний договір між Українською Державою, очолюваною гетьманом П.Скоропадським, та країнами Центральної Європи. Саме ці два договори і лягли в основу майбутніх експортно-імпортних взаємовідносин. Як відомо, Центральна Рада діяла до 29 квітня 1918 р., отже, головний тягар виконання договору з боку України ліг на гетьманський уряд.

Центральні держави створили в Києві Господарчу централь для вивезення зерна, бобів, насіння, кормових культур та інших товарів. Український уряд, зі свого боку, відкриває Українську торгову палату. Всі товари, що експортувалися, обкладалися митом і поділялися на три категорії: товари, заборонені для вивозу; товари, відносно яких існують особливі постанови й узгодження, що корегують кількість їх вивозу (зерно, яйця, рогата худоба, овочі, картопля, капуста, цибуля, деревина, залізна й марганцева руди, залізний лом); товари, які надходять у вільну торгівлю і без обмежень вивозяться за кордон.

Товари з України вивозилися Брестським і Львівським відділеннями залізниці, а також із чорноморських портів (Херсона, Миколаєва, Одеси).

Аби краще зрозуміти механізм експорту товарів з України, потрібно навести дані Міністерства продовольчих справ Української Держави (так називалася Україна за гетьмана П. Скоропадського). Із квітня по 28 листопада 1918 р. через чорноморські порти, брестське та львівське відділення до Центральних держав було вивезено 37 055 вагонів хліба, продовольства, сировини [3]. Левова частка всього цього була переправлена до Німеччини та Австро-Угорщини, значно менше – до Болгарії та Туреччини.

Найбільшою за обсягами операцій була німецька "Централь по закупівлі сировини", що закуповувала для європейських країн сировину і готові вироби, крім продовольства і жирів. У Централі працювало близько 200 службовців. Система була відмінно налагоджена, закупівлі відбувалися великими партіями і в цілому за цінами суттєво нижчими за ринкові. Значну кількість товарів союзники вивозили поза договорами, минаючи митні кордони України, зокрема як військові трофеї, що не обкладалися митом. Українцям лишалося лише реєструвати ці порушення та надсилати повідомлення до відповідних органів. Наприклад, у червні 1918 р. незаконно було "вивезено близько 253 тис. пудів волокнистих товарів, 86 тис. пудів шкіри, 58 тис. пудів металів і металевих виробів, 72 тис. пудів мінеральних речовин, 82 тис. пудів гумових виробів" тощо [3].

Приймаючи умовно курс марки за 90 коп., загальний обсяг закупівельних операцій Централі становив 168 195 867 крб. 45 коп.* [4]. Насправді ж ця цифра ще більша, оскільки дані про закупівлю окремих

* Упродовж 1918 р. в Берліні було надруковано грошові знаки у 2, 10, 100, 500, 1000, та 2000 гривень. Гетьман П. Скоропадський, прийшовши до влади у квітні 1918 р., відновив як основну грошову одиницю Української Держави карбованець. У договорі від 23 квітня 1918 р. ціни визначалися в рублях.

товарів за вересень-жовтень 1918 р. відсутні, а також відбувалися закупівлі й за межами України, але у наведеній цифрі вони не відображені. Найбільші обсяги операцій припадали на вовну, волос, різні текстильні товари і метали, тобто саме ті товари, яких в Україні не вистачало.

Дослідження свідчать, що Центральними державами закуповувалися в Україні не тільки товари, експорт яких зазвичай перебільшував імпорт (цинкова бляха, пряжа, вовняні тканини та інші текстильні вироби), але і багато таких, які взагалі не видобувалися й не вироблялися в Україні, зокрема мідь та її сплави, деякі метали, сірка, гума. Більше того, картелями закуповувалися в значній кількості товари, заборонені до вивозу: наприклад, бавовни було закуплено на 78 520 крб., вовни – на 18 735 030 крб., шкіри і хутра – на 1 126 086 крб., конопель та льону – на 14 148 701 крб. Результати виходять вражаючі – 50 % від суми закупівель Централі припадає на заборонені до вивозу товари [5]. Потрібно зазначити, що нові союзники вивозили з України значно більше товарів, ніж зафіксовано договорами. Зокрема, було закуплено марганцевої руди більше на 2 864 пудів, шкір рогатої худоби великих більше на 2 900, малих – на 233 852 штуки тощо. Ще й під виглядом "різних вантажів" з України вивозилася значна кількість сировини та продовольства, дефіцитних товарів (наприклад, мило, мідь, чай).

Експорт цукру здійснювався в цілому рівномірно. Усього з 1 квітня до 31 липня 1918 р. у Центральні держави було вивезено 863 вагони цукру, тобто на 30 % менше, ніж зазначено у договорі [3]. Подібна ситуація спостерігається і з експортом яєць – 83 вагони щомісяця, що становило 41.5 % від запланованого. Експорт сала, картоплі й овочів здійснювався за правом вільної закупівлі у населення, тому обрахуванню не підлягає. Велика рогата худоба вивозилася нестабільно (наприклад, за червень лише 2 % від норми). Звичайно, ця цифра є сумнівною, адже велика рогата худоба експортувалася без відома державних органів через реквізиції та закупівлю агентами Централі.

Потрібно зазначити, що обсяг експорту продовольства і, насамперед, хліба до Центральних держав, залежав від урожаю 1918 р. Чи могла Україна експортувати 60 млн пудів хліба, як зазначалося в першому економічному договорі? Питання скоріше політичне, адже російські дослідники наголошують на "кабальних" умовах Брестського миру для України. Урожай 1918 р. становив 825 млн пудів, для внутрішніх потреб необхідно було 670 млн пудів [5]. Отже, існував надлишок у 155 млн пудів. Якщо до основних видів хлібних продуктів додати ще залишок проса, гречки, гороху, квасолі та кукурудзи, то весь вільний залишок становитиме 180 млн пудів, які можна було експортувати.

Наголосимо, що цей хліб потрібно було отримати від населення, розподілити та визначити ціни. 19 серпня 1918 р. були призначені підвищені тверді ціни на хліб, які діяли до 1 грудня 1918 р.: пшениця –

9 р. 60 коп., жито – 7 р. 80 коп., овес – 7 р. 50 коп., ячмінь – 6 р. 90 коп., просо – 8 р. 40 коп. за пуд (згідно з архівними даними, ціни подано у рублях) [6]. Надалі ціни мали бути знижені на 50 %. Поміщиків ці цифри не задовольняли. Головною ж причиною небажання селян везти хліб на приймальні пункти була відсутність дешевих промислових товарів, які село могло отримати в обмін на зерно. Тобто товарообмін залежав від насичення українського ринку цими товарами.

Конторами Державного Хлібного Бюро було закуплено по губерніях України 75 650 569 пудів хліба. Прийнято було всього 28 791 276 пудів, а до 23 жовтня 1918 р. конторам залишилося прийняти ще 46 859 293 пудів хліба [7]. Потрібно зауважити, що хліб експортувався до 28 листопада 1918 р., отже з квітня по жовтень вивезли фактично одну третину від загальної закупівлі, а за місяць, що залишився, вивезти зазначену кількість було неможливо.

Отже, можна стверджувати, що внутрішня торгівля визначала виконання економічних зобов'язань щодо Центральних держав, а в кінцевому підсумку – незалежність України.

Важливий вплив на експортну діяльність УНР мав стан залізничного транспорту. За даними Міністерства продовольства, нестача і зношеність рухомого складу, відсутність мастильних матеріалів дуже знизили пропускну спроможність залізниць і спричинили серйозні перешкоди для виконання умов договору з Центральними державами. Яскравим прикладом стану залізниці є лист представника хлібного бюро: "Хлібне бюро з Миколаєва повідомляє, що на лінії Мерефа-Херсон немає вагонів, щитів. Станція переповнена хлібом. Необхідно 35 вагонів для перевантаження. Сьогодні власники повезли у зворотному напрямку 20 вагонів хліба" [8].

У цілому план експорту з України сировини та продовольства, як свідчать німецькі джерела, був реалізований лише на 20 % [9]. Політика урядів Української Центральної Ради та гетьмана П. Скоропадського, розруха на транспорті та протидія з боку населення окупованих областей – ось далеко не повний перелік причин цього.

Щодо імпорту в Україну з Центральних держав, то ситуація аналогічна експорту. Свідчення українських відомств мають надто великі розбіжності. Набагато надійнішими можна вважати показники німецької Залізничної Централі. Загалом із квітня по 28 листопада 1918 р. ввезено 26 797 вагонів товарів. Щодня в Україну мали прибувати 4 потяги по 200 вагонів, насправді ж їх було значно менше. Вугілля імпортувалось німецькими ввізними товариствами, інші товари – німецькими й австро-угорськими. Щодо цін на товари, що імпортувались, то союзникам вдалося їх збільшити уп'ятеро проти десятикратного, як вони того бажали.

Німеччина, Австрія та Угорщина мали власні ввізні товариства в Україні. Болгарія та Туреччина не створили жодного. Перевагу мали

німецькі ввізні товариства. За їх даними, до 1 лютого 1919 р. в Україну було ввезено від 2500 до 3000 російських вагонів із німецькими товарами. Ця цифра вдвічі більше, ніж зазначається німецькою Залізничною Централлю, і більш-менш відображає обсяги ввозу з Німеччини і Австро-Угорщини разом.

Обсяги імпорту німецьких товарів у більшості випадків незрівнянно нижчі від того, що вимагав український уряд при підписанні договору від 23 квітня, і навіть нижчі за гарантовані німецькими представниками. У цілому краще постачалися сільськогосподарські машини та інструменти, посилено ввозилися другорядні товари, зокрема годинники, гудзики, музичні інструменти, іграшки тощо. Чимало товарів ввозилося з Німеччини, Австрії та Польщі контрабандним шляхом, зокрема мануфактура, галантерея, одяг та ін. Фактично кожний солдат чи офіцер, що повертався з відпустки, був контрабандистом. Сприяло цьому зокрема й повітряне сполучення Київ-Відень.

Австро-угорські ввізні товариства були слабшими за німецькі, але мали кращий апарат управління. Однак вони раніше залишили Україну, їхні дані також не можуть бути достовірними. Потрібно відзначити товариство "Ост", яке мало головний капітал до 20 млн крон, на це товариство припадало 90 % усього австрійського імпорту [10, арк. 1].

Із моменту відновлення стосунків з Україною до початку липня 1918 р. було ввезено товарів із Австрії на суму близько 130 млн крон, у тому числі 150 вагонів сільськогосподарських машин, 400 вагонів емальованого посуду й на 10–15 млн крон нафтопродуктів [10, арк. 1]. Серед товарів сільськогосподарського призначення постачалися плуги, віялки, граблі, залізні лопати, коси, молотарки, сінокосарки. Поставляли також товари широкого вжитку – меблі, швейні машини, в'язані речі, взуттєву ваксу, галантерейний товар, сірники, мінеральну воду, хімічні товари, швейцарські годинники. Наприклад, в Одесу було доставлено 60 вагонів різних вантажів (з них 20 вагонів коньяку), у Проскурів більше 100 вагонів (40 вагонів кіс, 30 вагонів сільськогосподарських машин, 30 вагонів емальованого посуду). Крім того у Вінниці і Підволочиську застрягли більше 150 вагонів сільськогосподарських машин, емальованого посуду, меблів, вин, сірників тощо. Більша частина товарів, зокрема кіс, меблів, мінеральної води розграбовано. Таким чином, за даними Залізничної Централі, усього приблизно 800 вагонів із 1291 ввезено в Україну з Австро-Угорщини [10, арк. 6]. До речі, деякі товари були заборонені до ввозу в Україну, серед них – вина, хміль, предмети розкоші.

Київське відділення товариства "Ост" продало товарів на суму 37 млн руб., зокрема: кіс на 8; емальованого посуду – на 6; сільськогосподарських машин – на 4; годинників кишенькових на 7.5; мінеральної води на 2; галантереї на 3; скла на 1.5 млн руб. [10, арк. 6]. Майже таку ж суму повинні були отримати Одеське й Проскурівське відділення. У цілому "Ост" отримало в Україні не менше 100 млн руб., і крім цього 20 млн руб. за нафтопродукти.

Закупівельні ціни склалися у Відні, зазвичай до них додавалось ще 100 %, які розподілялися таким чином: 60 % – урядового податку на здешевлення хліба, купленого в Україні; 20 % на страхування та перевезення товару; 10 % – відрахування на користь торговельного бюро; 10 % – прибуток Товариства [10, арк. 7].

Австрійські ввізні товариства, в тому числі "Ост", поставляли великі партії товарів київським кооперативним і громадським організаціям: Союзбанку, Українбанку, Товариству Західних Земств. Значна частка, скоріше за все, продавалася нечесними комерсантами за кордон, зокрема в Москву та Ростов.

Угорський імпорт в Україну був значно меншим за обсягами. У березні 1918 р. у Будапешті за підтримки консорціуму угорських та одного австрійського банку було утворено "Інтернаціональне Товариство Експорту і Імпорту", уставний капітал якого становив 60 млн крон. Це товариство вело міжнародну торгівлю з усіма сусідніми державами. Спеціально для торгівлі з Україною при Товаристві було створено особливе підприємство "Угорсько-Українське Товариство вивізної торгівлі". Половина основного капіталу цього товариства вносилися консорціумом банків, а інша складалася із внесків окремих учасників.

В Україну з Угорщини ввозилися переважно вина, лікери, швейні машини, дрібне сільськогосподарське знаряддя, аптекарські товари, мінеральні води, скло тощо. До кінця серпня 1918 р. в Україну було ввезено товарів на 20–25 млн крон, з якої тільки Угорсько-Українське Товариство вивізної торгівлі, не маючи ще монопольних прав, отримало 10 млн крон.

Гостра паливна криза, спричинена розрухою Донецького басейну, розладом транспорту і втратами зв'язку з нафтовими районами Росії, примусили уряди Центральної Ради та Гетьманату докласти всіх зусиль, аби укласти договори з Центральними державами на поставку вугілля та нафтопродуктів. Згідно з першим договором від 19 квітня 1918 р. Німеччина зобов'язалася поставити вугілля 19 230 750 пудів. За другим договором від 10 вересня 1918 р. ще 9 млн пудів вугілля. Воно надходило на станції Барановичі, Голоби, Волочиськ, Новоселиця, Броди, Одеса. Всього на цих пунктах було розвантажено 21 984 083 пуди, тобто трохи менше обіцяного Німеччиною.

Щодо нафтопродуктів, то за першим договором з урядом Австро-Угорщини ціни за пуд були такі: бензоль-суміш – 10 цистерн по 45 руб.; бензин – 5 цистерн по 50 руб.; гас – 30 цистерн по 18 руб.; солярне масло – 12 цистерн по 19 руб. 50 коп.; машинне масло легке – 5 цистерн по 48 руб.; середнє – 2 цистерни по 50 руб.; важке – 8 цистерн по 55 руб.; автомобільне масло – 2 вагони по 115 руб.; свічки парафінові – по можливості 10 вагонів по 150 руб. [11]. Точна кількість

кожного з продуктів у договорі не зазначена, визначено лише кількість цистерн, яку австро-угорський уряд зобов'язався поставити в Україну.

За другим договором, підписаним 9 вересня, уряд Австро-Угорщини мав поставити до кінця 1918 р. нафтопродуктів: у вересні – 4 880 тонн, у жовтні – 5 000 тонн, у листопаді-грудні – не менше, ніж у вересні та жовтні. Ціни встановлювалися аналогічні попередньому договору, або навіть менші.

Нафтопродукти транспортувалися тільки через станцію Волочиськ (галицька нафта) і Одесу (румунська). При цьому продукти, які призначалися залізницям згідно з нарядами Департаменту Палива, розсилалися безпосередньо адресатам із Одеси і станції Волочиськ, а для приватних споживачів товари відпускали за загальним планом розподілу зі складів районних уповноважених по паливу. Для складів "Китопа" і "Отопа" (Харків) нафтопродукти направлялися зі станції Волочиськ, причому до Києва їх супроводжувала спеціальна охорона, щоб уникнути крадіжок. Усього було отримано нафтопродуктів 797 149 пудів, а згідно з договорами мало бути поставлено від 1 250 тис. до 1 500 тис. пудів. Таким чином, уряд Австро-Угорщини відставав у виконанні зобов'язань.

Що стосується суми, в яку обійшлася вся операція українському уряду, то її встановити неможливо, оскільки з політичної карти світу на початку ХХ ст. зникли такі держави, як Австро-Угорщина і Україна. За нормальних умов Україна за отримане вугілля заплатила б за домовленістю 101 млн руб., а за нафтопродукти близько 21 млн руб.

Таким чином, викладене дозволяє прослідкувати головні цілі економічної політики Центральних держав в Україні: *по-перше*, викачати з країни якомога більше сировини та інших товарів, яких бракувало у Центральних державах; *по-друге*, захопити український ринок, тобто посісти такі позиції, які забезпечили б Німеччині можливість поставок по закінченні війни практично необмеженої кількості готових виробів з одночасним усуненням будь-якої можливості конкуренції з боку інших держав (Фінляндії, Швеції, Росії, Білорусії, Польщі та ін.), а також забезпечити можливість необмеженого вивозу звідси будь-якої сировини; *по-третє*, створити заборгованість України на користь Німеччини для досягнення сприятливого платіжного балансу.

Потрібно зазначити, що точної кількості товарів, експортованих із України до Центральних держав, встановити не вдалося. За різними джерелами, Україна виконала свої зобов'язання перед Центральними державами не більше, ніж на 20 %. Точніше цифра не визначена, тому що крім свідомого саботажу урядів Центральної Ради та Гетьманату щодо експорту, додалися ще й об'єктивні причини. Насамперед це протидія з боку населення, яке не бажало віддавати хліб без зворотного постачання промислових товарів, фіксовані ціни на продаж хліба, відсутність достатньої кількості транспортних засобів, невпорядкова-

ність перевантажень товарів на кордоні (різна ширина залізничних колій), ігнорування населенням української валюти, реквізиції з боку окупаційних військ тощо. За сприятливих обставин та при бажанні урядів, Україна могла б виконати свої зобов'язання в повному обсязі, тим більше врожай 1918 р. цьому сприяв. Є ще одна цікава деталь, яка могла б збільшити цифру обсягу експорту з України, а саме: мільйони посилок із України до Німеччини та Австро-Угорщини вагою понад один пуд, відправка яких досягла восени 1918 р. небачених розмірів. До цього слід додати ще й контрабанду, отже, експорт з України міг бути значно більшим, ніж зазначено в договорах.

Імпорт в Україну теж не підлягає точному підрахунку, про що не раз заявляли представники Німеччини та Австро-Угорщини. Український уряд та його міністерства теж не мали достовірних даних (брак фахівців, статистичних даних). Крадіжки сягали 30 %. До того ж німці часто ввозили замість визначених товарів другорядні, дрібніші. Австро-угорський імпорт в Україну становив більш-менш стабільну картину, незважаючи на значні втрати від крадіжок.

Отже, хоча економічні договори та їх виконання обома сторонами неможна назвати рівноправними, все ж вони були вигідними як для Центральних держав, так і для України. Центральна Рада, не довівши справу до кінця, змушена була піти з політичної арени. Справу успадкував новий уряд.

У силу певних об'єктивних і суб'єктивних причин економічні договори не були виконані жодною стороною. Однак вони започаткували нові економічні відносини молодій українській державі з європейськими країнами. Досвід, набутий у роки відродження української державності (1917–1918 рр.), повинен стати надбанням незалежної України в сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Киевская мысль*. — 1918. — 10 марта.
2. *Андерсон О. Н.* Внешняя торговля Украины в 1918 году / О. Н. Андерсон. — К., 1919. — С.17.
3. ЦДАВО України, Ф. 2196, Оп. 1, Спр. 519. — Арк. 108.
4. ЦДАВО України, Ф. 2196, Оп. 1, Спр. 19. — Арк. 109.
5. *Киевская мысль*. — 1918. — 29 апреля.
6. *Киевская мысль*. — 1918. — 20 августа (№ 127)
7. *Чернин О. В* дни мировой войны : мемуары / О. Чернин. — М., 1923. — С. 275.
8. *Киевская мысль*. — 1918. — 1 сентября. — № 161.
9. *Deutsche-Russische politik 1917–1941*. — Dusseldorf-Bonn, 1962. — P. 33.
10. ЦДАВО України, Ф. 1118, Оп. 1, Спр. 33. — Арк. 1, 2, 6, 7, 11, 13.
11. ЦДАВО України, Ф. 1118, Оп. 1, Спр. 30. — Арк. 12.

УДК [323.1:050]:94(477)

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІЙ ПЕРІОДИЦІ НАДДНІПРЯНСЬКИХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

АНДРІЙЧУК М., ст. викладач Видавничо-поліграфічного інституту НГУУ "КПІ"

Українська періодика початку ХХ ст. не лише сприяла формуванню національної свідомості широких народних мас, а й впливала на ставлення до інших етносів. Вагоме місце щодо формування громадської думки Наддніпрянської України* належить періодиці української соціал-демократії: часописи "Гасло" (Чернівці, 1902–1903, вийшло 17 номерів), "Селянин" (Чернівці та Львів, 1902–1903, вийшло 34 номери), замість якого згодом став виходити двомісячник "Життя", газета "Добра Новина" (Львів, 1903, вийшло 4 номери), згодом замість неї став виходити щомісячник "Праця" (Львів, 1904–1905), тижневик "Слово" (Київ, 1907–1909), щомісячний журнал "Дзвін" (1913–1914). Перші видання наддніпрянських українців, що сповідували соціал-демократичні погляди, не могли з'явитися в Російській імперії відкрито, тому виходили в сусідній Австро-Угорській імперії, зокрема у Чернівцях та Львові. У їхніх публікаціях основна увага приділялася долі українського народу, насамперед найчисельнішої його верстви – селянства. Водночас вони не могли оминати і національного питання. Це стосується як публікацій у виданнях першої української партії соціал-демократичного спрямування – Револьюційної української партії (далі РУП), так і її спадкоємиці Української соціал-демократичної партії (УСДРП).

Історію української соціал-демократичної періодики розглядали у своїх працях О. Гермайзе, Д. Антонович, О. Лотоцький, А. Животко, І. Крупський, В. Заводовський та ін. Однак проблема висвітлення національного питання на сторінках цих видань, зокрема такої її складової, як єврейське питання, випадала з поля зору більшості дослідників.

Метою статті є аналіз видань соціал-демократичних організацій Наддніпрянської України початку ХХ ст. та висвітлення у газетах "Праця" та "Слово" національного питання.

Вже з аналізу публікацій у рупівському часопису "Праця" випливає, що в національному питанні партія чітко дотримувалась принципів не національного солідаризму, а класової солідарності трудящих,

* Українські етнічні землі, що входили до складу Російської імперії.

інтернаціоналізму. Зокрема, автор статті "Розмежуймося!" (1904, № 2) висловлював жаль з приводу того, що молодий український пролетаріат майже не виступав проти української буржуазії, а лише проти буржуазії "великоруської, загальноруської, жидівської, польської та й ще хто знає якої національності" [1, с. 1]. Автор зазначав, що українських соціал-демократів "часто розбирає охота поборотись з нашою власною буржуазією, щоб товариші других національностей не залічили нас до націоналістів". Разом із тим він визнавав, що це неможливо, оскільки "у нас немає української буржуазії". "Нам же, пролетарам-українцям, – пише далі автор, – про красу і славу будучности України-неньки немає часу мріяти і ми таких прихильників вільної України не маємо часу слухати. У нас є свої українські пекучі завдання. Нам треба добитись, щоб не ціла нація, ні, а щоб один тільки клас українського суспільства, який витворює своєю працею все те з чого живуть як національні так і інтернаціональні пани наші... вирівнялась і почала жити людським життям" [1, с. 1–2]. Прихильники соціал-демократичних поглядів, хоч і визнавали існування окремої української нації і "своїх пекучих українських завдань", але закликали відстоювати інтереси лише однієї верстви – "пролетарів".

У дискусії з виданням російських соціал-демократів – газетою "Іскра" щодо взаємин між соціалістичними партіями національного спрямування і влиття РУП у РСДРП автор "Праці", що підписувався як Skrihtor, зазначав: "РУП складається з пролетаріату сільського і міського, що ніколи і нічого спільного з українофільством не мав і мати розуміється не міг" [2, с. 3]. Цим публіцист, нібито, заперечував будь-яку національну орієнтацію партії. Однак вже саме несприйняття автором закликів до влиття РУП у РСДРП та намагання вести пропагандистську роботу українською мовою свідчить про певний національний характер партії. Заперечував Skrihtor і твердження про нібито розгляд питання злиття цієї партії з іншими національними соціалістичними партіями, зокрема із Загальним єврейським союзом робітників Литви, Польщі і Росії – Бундом [2, с. 3]. Можна припустити, що факт переговорів між РУП і Бундом є непрямим підтвердженням членства в Революційній українській партії значної кількості євреїв. Відомі факти, коли частина членів РУП були одночасно й членами Бунду (наприклад, член редакції газети "Рада" Максим Гехтер). Спростовує "Праця" і заяви "Іскри" про те, що нібито "Бунд почав заражувати Р.У.П. своєю літературою". Полеміст пише, що "зараження Р.У.П. Бундом можна побачити в тому, що робітничі органи Р.У.П. дуже енергійно виступили проти жидівських погромів і дали статті про ці погроми, котрі "Вісник Бунда" назвав прекрасними статтями, бо здається пізніше іще важче було би – констатувати якесь в літературі партійній відношення до Бунда" [2, с. 3]. Отже, в той період починали закладатись передумови до тісної співпраці між українськими та єврейськими соціалістами.

Полеміка між українською "Працею" та російською "Іскрою" щодо національного питання знайшла своє продовження у статті «Ще про "не існуюче питання"», що належала перу Дмитра Антоновича (підписувався криптонімом "О. В."). "Не існуючим питанням" автор вважав національне питання, яке дуже часто порушувала газета "Іскра" і щодо якого російська соціал-демократія: "...в егоїстичному азарті стала, з одного боку, всім не руським соц. дем. організаціям закидати націоналізм, а з другого боку – висунула дуже смутну теорію національної автономії під російським протекторатом" [3, с. 4]. Досить радикальні гасла висував цей публіцист і щодо самовизначення націй, зокрема української. На його думку: "...раз національне питання для пролетаріату існує, радикально його розв'язати, поставленням в своїй програмі виразної точки – самостійної демократичної Української республіки від гір Карпатських до гір Кавказьких. Ніякі пів міри автономної України, або вступ України до федеративної спілки, не є пристойні для програми пролетаріату..." [3, с. 4]. Отже, цей публіцист відстоював позиції самостійності України, що не відповідало поглядам не лише російських, а й деяких українських соціал-демократів. Автор чітко бачив тодішню неповну структурованість української нації. Зокрема, за його твердженням, найголовнішими складовими частинами нації періоду капіталізму є наявність класу "продуцентів" та класу "капіталістів і обшарників". Відсутність однієї із цих складових не дозволяє називати суспільство нацією. Тобто, на думку публіциста, на той час української нації не існувало, а лише проявлялися слабкі спроби "українського відродження". Він твердив: "...ми з упевненістю мусимо зазначити, що українське національне відродження відбудеться тоді, коли появиться українська буржуазія, як самостійний чинник суспільного життя. Для тої самої причини і національний український рух, за браком буржуазії зараз так слабенький – є і мусить бути наскрізь буржуазним, бо ж, прецінь, мусить мати своєю метою утворення української буржуазії" [3, с. 4]. За цією логікою, буржуазний за своєю суттю український національний рух не повинен був підтримуватись пролетаріатом, бо це зіграло б на руку буржуазії, тому публіцист твердив, що національне питання є питанням буржуазним, ворожим для пролетаріату і взагалі не існуючим [3, с. 5]. Схожі суперечливі думки Д. Антонович висловлював ще в одній своїй праці, яку підписав як Северин Вайнилович: "Від першого свого видання – нещасливої "Самостійної України", котрої партія зразу-ж поспішила зректись, аж до останньої хвилини Р.У.П. ніколи і пів одному своєму виданні не згадувала про так зване "національне питання". Чи не є це ліпшим доказом тому, що саме питання для партії абсолютно не існувало?" [4]. Дискусія з "не існуючого" національного питання на шпальтах "Праці", на його думку, була викликана лише тим, що у партії з'явився внутрішній ворог – "націоналістична ересь" [4].

Визнавши національне питання "не існуючим" редакція рупівської "Праці" всіляко демонструвала свій інтернаціоналізм. Це сприяло залученню до числа членів РУП й представників інших національностей, особливо євреїв. Це підтверджує й перелік прізвищ заарештованих революціонерів, списки яких регулярно подавались у партійній пресі. В одному з нарисів у часопису "Праця" змальовано образ такого єврея-революціонера – Шаї Хаскеля, котрий в одному з містечок створив осередок РУП і зорганізував навколо себе представників різних національностей. Разом із тим у цьому художньому творі змальовано хоч і несимпатичний, та все ж новий образ багатія і роботодавця Хаскеля – єврея Когана, котрий, незважаючи на наполягання поліцейстера Свердіфастова щодо звільнення Шаї і залякування його примарами страйків та іншими кошмарами, що не дають тепер спокою капіталістам, все ж "викинути "свого" на голодну смерть "по домаганню "гоїв" якимось боявсь – це було проти "права" (закону)" [5]. У цьому епізоді бачимо засудження національної солідарності, що панувала в єврейському середовищі, та пропагування класового солідаризму. Тобто у творі єврей Шая Хаскель якраз зумів поставити класові інтереси вище національних. Наскільки змальований образ єврейського революціонера в газеті "Праця" відповідав тогочасним реаліям, сказати важко. Швидше за все, було зображено бажані взаємини між єврейськими й українськими трударями – так, як їх хотів бачити провід РУП. Але приклади реальної участі євреїв в українських революційних організаціях все ж можна навести: зокрема, вже згадуваний талановитий український журналіст Максим Гехтер, як і герой літературно-художнього твору, походив із неможливої родини містечкових євреїв (місце народження – ймовірно Київщина). Він займався революційною роботою, перебуваючи в лавах РУП та Бунду, й був заарештований за пропаганду української автономії в середовищі робітників [6, с. 5]. Але, незважаючи на те, що євреї брали активну участь у російському революційному русі, в українських революційних організаціях їх було значно менше.

Намагаючись залучити єврейство на свій бік і знайти підтримку серед марксистів у протистоянні з шовіністично налаштованими російськими соціал-демократами, рупівський друкований орган декларував захист прав євреїв, сподіваючись очевидно на таку ж підтримку з їхнього боку. Наприклад, "Праця" активно висвітлювала єврейські погроми, що прокотилися на початку ХХ ст. в "смузі осілости" (у тому числі й на Наддніпрянщині). Зокрема, пишучи про єврейський погром у м. Ніжині в 1904 р., видання засудило спроби штучного розпалення антисемітизму [7, с. 7–8]. Згадуючи погром у Смілі 22 серпня 1904 р., у ході якого постраждало понад 100 будинків місцевих євреїв та 150 крамниць [8, с. 9], редакція називає ідеологічними натхненниками його місцевих урядовців та багатіїв-християн, котрі вміло скеровували народне обурення з себе на іногородців, перш за все – на місцеве

єврейське населення, неможне у своїй більшості [9]. Загалом у єврейському питанні позиція газети (і партії, яку вона представляла) виглядає виразно юдофільською: "Ніколи не треба вірити і ніколи не треба цього думати, що як жид – так вже і ворог, що як християнин – так вже і приятель. Жиди, загалом взявши, це не народ визискувачів, як нас навчають, а швидше народ визискуваних, народ пролетарів. Дякуючи їх гіркому становищу серед їх дуже ширяться соціально-демократичні думки, ворожі уряду. Кожний же пролетар, а тим більше соціал-демократ, – друг наш, а не ворог" [9, с. 4–5]. Таким чином, газета до єврейського питання підходила з позицій класових, взагалі відкидаючи (на відміну від інших партій) національну складову. На думку автора публікації, ворогами соціал-демократів і робітників були "всі чиновники, всі пани, фабриканти-капіталісти, всі визискувачі, якої-б віри вони не були, до якого-б народу чи племені не належали!" Натомість "Наші приятелі – всі робітники, всі пролетарі, чи то руські, чи поляки, чи німці, чи інші, всі робочі люди..." Тому далі має місце заклик: "... покиньмо ганебний поклик "бий жидів" – "Геть з царатом, до долу ката! Ось наше гасло!" [9, с. 5]. Отже, гасла рупівських публіцистів фактично не відрізнялись від гасел, які офіційно висували і російські соціал-демократи.

Ще одним помітним українським виданням лівого спрямування в досліджуваній період можна назвати газету "Слово" (Київ, 1907–1909), фактичним редактором якої був активний член РУП і УСДРП, а згодом видатний державний діяч Симон Петлюра. "Слово" також часто порушувало різні аспекти національного питання, серед яких і проблеми українсько-єврейських стосунків. Воно неодноразово засуджувало єврейські погроми [10], а також інформувало, наприклад, щодо діяльності єврейських соціалістичних організацій [11].

На сторінках саме цієї газети було розпочато дискусію з "поступовою" українською пресою (часописи "Рада" та "Рідний Край"), що представляла табір націонал-демократів, із національної тематики, особливо щодо єврейського питання. Тодішній соціал-демократ, а згодом "батько" українського інтегрального націоналізму Дмитро Донцов звинуватив газету "Рада" в шовінізмі та націоналізмі, піддав гострій критиці її авторів, а також авторів часопису "Рідний Край" – Горленка, "Виборця" (М. Міхновського), Немо. Його зокрема обурили закиди у "Раді" публіциста Горленка на адресу українських соціал-демократів, що вони є "тою течією в українському русі, яка цей рух "дезорганізує", та критика їх дуже тісної співпраці "з тими елементами російської суспільності, з якими лучить нас спільна доля, спільні потреби, спільні соціальні і політичні ідеали" [12]. Д. Донцов писав: "П. Горленко не добачав дисгармонії ні в хуліганських вигуках "Діла", ні в статтях Немо, Виборця (М. А. – маються на увазі публікації цих авторів щодо єврейського питання) – то загальній, "всеукраїнській" гармонії а ніскільки не шкодило. Але той, хто зриває маску "демократизму" з цих

юдофобів – той вносить, дисгармонію. Можна голосити гасла, які збуджуючи в нашому народі ненависть до цілої нації (М. А. – маються на увазі євреї), затемнюють свідомість мас і тим шкодять їх економічним і соціальним інтересам – і це не буде "дисгармонія", але заклики до солідарності цих мас, незалежно од їх національності, то значить "пристосовуватись до потреб і послуг певної групи "російського громадянства!" [12].

Ця дискусія свідчить, що єврейське питання стало "розмінною монетою" у політичній боротьбі в середині українського табору в ході з'ясування, хто є більш демократичним і прогресивним, а також – серед інших – не дозволило українським організаціям об'єднатися в єдиний табір. Свідченням того, що певні сили в середовищі українських соціалістів вирішили використати єврейське питання в боротьбі зі своїми супротивниками в таборі українства, є і деякі інші публікації у тій же газеті "Слово". Зокрема, один із авторів цього видання – Л. Юркевич, пов'язував розвиток української кооперації безпосередньо з єврейським питанням: "В безпосередньому зв'язку з розвитком кооперації на Україні стоїть також єврейське питання, над котрим за останні часи не мало пролила чорнила українська преса" [13, с. 6]. Цікавим уявляється його міркування щодо причини такої посиленої уваги: "...для того, щоб єврейське питання раптом так особливо всіх зацікавило та стурбувало – для цього треба було якогось з'явища, котре сильно шарпнуло б за антисемітські струни" [13, с. 6]. І таким мотивом, на думку автора, в українському суспільстві стала боротьба на селі між українськими кооператорами та сільськими єврейськими торговцями. Тому він не міг обійти увагою статтю Максима Гехтера "Антисемітизм чи розумний національний егоїзм?" ("Рада", 1908, № 179), в якій журналіст розглянув єврейське питання саме крізь призму торговельних суперечностей між євреями й українцями на селі, з якої власне й розпочалося всебічне обговорення єврейського питання й українсько-єврейських економічних взаємин. Подібну до редакції "Ради" позицію у єврейському питанні займали й деякі інші українські періодичні видання, зокрема, львівський часопис "Діло" та київський "Рідний Край". Зрештою і Л. Юркевич погоджувався з М. Гехтером та редакціями "Діла" й "Рідного Краю" в тому, що найпершими конкурентами українських кооператорів були єврейські торговці: "Дійсно, найближчим конкурентом молодих сільських кооперативів виступають євреї, в руках котрих перебувала досі майже вся сільська торгівля" [13, с. 6].

Однак висновки з цього факту журналіст робить діаметрально протилежні від тих, які висловили публіцисти "поступових" періодичних видань. Зазначаючи, що "боротьба почалася не на життя, а на смерть і в хату єврея вона несе муки і горе". Адже, як висловився автор: "...проти єврея-крамаря наступають не окремі "православні" торговці, а спілка найенергійніших селян, що з'єдналися спільними торговельними прибутками, спільним хазяйським ділом, котре найближче обходить їх" [13, с. 6]. При цьому Л. Юркевич бачив в українських коопе-

ративах лише додаток до господарств селян, покликаний поліпшити їхнє життя, але без якого селяни й так могли прожити. Для євреїв же торгівля була єдиним джерелом прибутку, отже, й джерелом існування родин. Виходячи з цього, журналіст вважав боротьбу нерівною, з якої вийдуть переможцями селяни, і така перемога, на його думку, лише зміцнить антисемітські позиції в їхньому середовищі. У Юркевича виникали запитання й щодо соціального складу українських кооперативів, які утворювали перш за все "хазяйновиті селяни" – найбільш схильний до антисемітизму прошарок селянства [13, с. 7]. На відміну від українських соціал-демократів, представники поступового українства перспективи розвитку української кооперації та бізнесу загалом розглядали як фактор зростання економічної могутності українців, умову, що сприяла формуванню української буржуазії, а в результаті – формуванню повноцінно стратифікованої нації. Підживлювало антисемітизм, на думку Юркевича, й втягнення селянських господарств у ринкові відносини, адже селяни змушені були позичати кошти, через що їхні господарства часто банкрутували. Отримати ж позику на селі в більшості випадків можливо було лише в євреїв-лихварів, що й створювало сприятливий ґрунт для зростання антисемітизму серед селян-хазяїв [13, с. 7].

Інакше, вважає він, виглядає ситуація із сільським пролетаріатом. "Сільський робітник, – пише автор, – не те. Він не потребує великих позичок, бо він не має свого хазяйства, а як і має, то мізерне. Він живе насамперед своїм заробітком і тому до єврея, котрий живе з грошей, не повинно у нього виникати такого антагонізму, як у селянина-хазяїна". Узагальнюючи свої висновки, Юркевич твердив, що принцип націоналізації торгівлі при вирішенні єврейського питання є дуже важливим моментом, та надавав боротьбі з євреями національного характеру, пропагуючи як панацею від убогості "національний егоїзм". Автор висловлює ще більш категоричну думку: "Націоналізація торгівлі таким чином, шляхом кооперації реалізує давно проголошене, але досі не зужите гасло "Україна для українців." Адже на ґрунті кооперації торгівлі в селі, як гадав публіцист, об'єднуються так звані "культурні" верстви (автор вживає термін "панство", під яким вбачає не лише українських поміщиків, а й інтелігенцію) та "некультурні" верстви (під цим терміном автор розглядав "хазяйновите селянство"), до патріотичного союзу яких обов'язково приєднається й духовенство, і разом вони виступлять проти єврейства [13, с. 7]. Таким чином, Юркевич розглядав розвиток української кооперації на селі виключно як антиєврейську акцію. "Отже, національні суперечки та національна боротьба почалися з національною меншістю що живе на території України, з безправним єврейством", – резюмує автор [13, с. 8].

Однак єврейське питання швидше за все лише послужило Юркевичу черговим приводом зайвий раз "вколоти" поступову пресу за її позицію у справі розвитку українського кооперативного руху та культурно-просвітницької роботи. Зокрема, він піддавав сумніву

твердження поступової преси про аполітичність українських просвітніх заходів та діяльності Товариства "Просвіта", і навіть випуск українських книжок вважав врешті решт актом політичним [14, с. 7]. Якщо у своїх перших номерах за 1907 р. газета "Слово" скептично висловлювалася щодо діяльності в Наддніпрянській Україні філії Товариства "Просвіта" [15], то 1909 р. в українських соціал-демократів викликала занепокоєння спілка "Просвіт" з кооперативами, адже це, за їхнім твердженням, надавало кооперативам характеру "національно-свідомих" інституцій, і через них кооперативи приєднувались до українського руху, кістяк якого становили поступовці, що намагалися об'єднати в єдиний фронт всі українські течії. Насторожували соціал-демократів не лише гасла поступового українства щодо націоналізації освіти, торгівлі і всього господарського життя в Україні, а й намагання охопити своїм впливом й український робітничий рух (як сільський, так і міський) [16, с. 7–8]. Адже: "Злитися національно (М. А. – мається на увазі робітничим кооперативам) з представниками сили господарств на полі націоналізації хазяйства – це значило б для робітництва втратити свій вплив на громадські справи", – стверджував Юркевич [14, с. 8]. Отже, українські соціалісти виступали перш за все проти намагання поступових українських сил впливати на ті соціальні верстви, які вважали своєю опорою, а не проти кооперації загалом, тобто були за "робітничу кооперацію" та проти її національного характеру. "Своєю кооперацією робітництво не змагатиметься взяти торгівлю в свої "національні" руки, воно лише боротиметься нею проти індивідуальної торгівлі. Межі зросту кооперації це межі зросту робітничої торгівлі. І в своїх торговельних заходах робітництво боротиметься не проти євреїв, а проти індивідуальних торговельних посередників, хто б в національному смислі вони не були. ...Отже, без причетності до торговельно-націоналізаторських змагань робітництво, треба сподіватися, буде в своїй кооперативній діяльності далеко стояти від антисемітизму в чуттях і тим більше далеко антисемітизму принциповому, цього рідного брата принципу націоналізації української торгівлі", – писав автор [14, с. 8]. Правда, важко уявити, як соціал-демократи реально сподівались боротися проти індивідуальної торгівлі (яку, до речі, контролювали переважно євреї) та уникнути при цьому звинувачень в антисемітизмі – адже розвиток будь-якої кооперації приводив до конфлікту інтересів з єврейськими індивідуальними торговцями.

Як видно з редакційної статті "Українське життя в минулому році" ("Слово", 1909, № 1), це видання виступало різко проти тих сил в українському русі, котрі національні пріоритети ставили над соціальними. Особливо обурило редакцію інше розуміння "націоналістами" (М. А. – під цим терміном "Слово" розглядало тих діячів, що гуртувались навколо "Ради"), ніж представниками української соціал-демократії національного питання, в тому числі і їхнє прагнення поширювати українську пресу без огляду на її політичну орієнтацію – незважаючи, чи це було соціал-демократичне "Слово", чи орган помі-

щиків Правобережжя "Світова Зірниця", бо завдання поточного моменту, на думку "радян", було "обучення куховарок українській мові" [16, с. 4], тобто привчання мас до українського слова. "Таким чином, – робив висновок автор статті, – з цих фактів ясно видно, що з лона єдиного "демократичного" українства виділяється різко-націоналістична група, шовіністична і антидемократична по своїй суті" [16, с. 5–6]. Отже, соціал-демократи фактично відмовляли українським поступовцям у причетності до українського демократичного табору та навіть протидіяли національно-культурній і просвітницькій роботі поступовців.

Подібні думки щодо поступовців, які єдналися навколо "Ради", були висловлені також у іншій редакційній статті "Українська преса в 1908 році" ("Слово", 1909, № 2), автор якої вважав, що намагання "Ради" триматись позапартійного демократично-поступового напрямку, який би відбивав інтереси всіх поступових верств українського суспільства, зазнало невдачі. Прихильники крайніх лівих ідей відійшли від газети, натомість вона, на думку "Слова", знайшла прихильників серед представників правих течій українства. "Націоналістичні і шовіністичні течії з її стовпців почали провадити у громадянство свої ідеї, які мають дуже мало спільного з демократизмом і поступовістю... "Рада" охоче відкрила свої сторінки для безконечної балаканини про націоналізацію сім'ї – питання, сама постановка якого не можлива для справжнього демократа", – зазначалось у редакційній статті "Слова" [17, с. 4]. Про це свідчила поява на шпальтах "Ради" статей такого автора, як "Vigilansa", що публікувався в "Ділі" чи "Виборці". Його статтю оглядач зі "Слова" називав юдофобською, хоч при цій статті і містилась примітка "Ради", що думки автора редакція не поділяла [17, с. 4]. Не менше критики було адресовано і часопису "Рідний Край". У статті зазначалося: «"Рідний Край" виявив свій "демократизм" в єврейській справі. Спробувавши стати в цьому питанні на реальний ґрунт українських загальнонаціональних інтересів, він не міг не прийти до висновків цілком антидемократичного, антисемітського характеру; при цьому він все таки ще мав наївність упевняти, що антидемократизм в одному питанні не виключає щирого демократизму в других» [17, с. 4]. У тій же статті "Слова" удостоїлася критичних стріл ще одна українська газета – "Світова Зірниця", котру редакція соціал-демократичного видання вважала органом польських поміщиків, що мав за мету прищепити сільським читачам ідилічні погляди на соціальні відносини. Автор однозначно відносив це видання до реакційного табору. Окремо від запропонованої диференціації українських періодичних видань автор поставив "Літературно-науковий вісник", котрий хоч і нападав на зарубіжних соціал-демократів, але ці нападки були доволі рідкими. Головним було те, що, на думку публіциста зі "Слова", "Літературно-науковий вісник" справді мав всеукраїнський характер [17, с. 5 – 6].

Ще один опублікований у газеті "Слово" матеріал, підписаний псевдонімом "Novus" (ймовірно, це був М. Порш), під назвою "Єв-

рейська справа і українські течії" ("Слово", 1909, № 5–7) був реакцією на публікацію в "Рідному Краї" статті Ф. Немо "Чим нам корисні жиди?". Автор піддав гострій критиці погляди цього дописувача, висловивши позицію українських соціал-демократів на єврейське питання крізь призму критичного аналізу різних українських політичних течій. Перш за все публіцист зазначав, що часи національної єдності, коли все національно свідоме українство єдналось під одним національним прапором для боротьби за виконання єдиної програми, пройшли. Однак, автор вважав, що жалкувати з цього приводу не варто. Така ж доля спіткала і "демократичне" українство. І найкращою ілюстрацією розколу в демократичному таборі, на думку публіциста, може служити ставлення різних українських течій до єврейської справи. На його думку, серед всіх національних проблем тодішньої Росії єврейська проблема була найбільш болючою. Адже євреї не мали й тих громадянських прав, котрі мали інші громадяни імперії, всі сторони їхнього життя регулювалися різноманітними "Тимчасовими правилами", циркулярами, адміністративними рішеннями тощо. Автор стверджував, що євреї в Росії стають соціальним і політичним "громовідводом", адже це потрібно для держави та певних її класів [18, с. 2–3]. "Novus" виклав своє бачення єврейського питання в Російській імперії, а також в українській політиці, пов'язуючи його з українським питанням. З цього приводу він зазначав: "Єврейська проблема в Росії, безперечно, проблема всеросійська, проблема всіх народів нашої держави. Але є нації, яких ця справа зачіпає безпосереднє, як щоденне пекуче, питання їхнього життя. До цих націй належимо й ми. Не один, не два віки живуть разом українці і євреї. "Черта оседлости" – то, здебільшого, українська територія. Біля 30 % всього російського єврейства живе на Україні. Біля 8 % всієї людності нашого краю складають євреї. Тисячами непомітних громадських ниток два народи міцно зв'язані в одну соціальну цілість. Отже, єврейське питання то справа, яка дуже і дуже торкається інтересів нашого народу" [18, с. 3].

Саме стаття Ф. Немо "Чим нам корисні жиди?", з яким була солідарна і редакція "Рідного Краю", на думку автора, що крився за псевдонімом "Novus", найкраще формулює "чим має бути все наше "поступово-демократичне громадянство" – націонал-демократія – в його відносинах до інших націй України" [18, с. 3]. Автор підсумовує: "Немо, член невеликого українського народу, повстає проти національного визволення "безправної" єврейської нації, проти її рівноправності з нашим народом" [18, с. 3]. Те, що Немо бачить причини ворожнечі українців до євреїв у площині економічній, на думку автора, свідчить, що він є оборонцем класових інтересів, перш за все економічних, української дрібної буржуазії [18, с. 4]. "Не вже ж добродій Немо щиро думає, що, знищивши євреїв-посередників, він взагалі знищить всяких посередників-експлуататорів?" – запитує "Novus". І відразу ж сам дає відповідь: "Ні добродій Немо не такий наївний чоловік. Знищення

євреїв-посередників – знає він – неминуче приведе до утворення своїх "рідних", українських посередників. Націоналізація торгівлі на Україні – ось бажаний йому результат реалізації його національної програми" [18, с. 5]. На думку "Novusa", Немо у цьому питанні був учнем "Ради", зокрема Максима Гехтера – автора статті "Антисемітизм чи розумний національний егоїзм?" ("Рада", 1908, № 178). Отже, оскільки гасло націоналізації торгівлі піде лише на користь молодій українській буржуазії, то це гасло, на думку "Novusa", "може стати лише гаслом агресивного націоналізму проти "експлуатації" поляків, євреїв та інших націй, – гаслом національної боротьби." [18, с. 5]. Весь свій гнів "Novus" вилив на українську націонал-демократію через те, що своє відношення до євреїв вона виправдовує економічними інтересами українського народу. Хоч насправді, на його думку, націонал-демократія, прикриваючись красивими фразами, стояла на сторожі не народних, а класових інтересів дрібної буржуазії. Як зазначав публіцист, заслужували критики за свої погляди на єврейське питання Д. Дорошенко, Виборець (М. Міхновський), Олена Пчілка, Ст. Росьовий, які публікувались на шпальтах "Ради" та "Рідного Краю".

Загалом автор дуже спрощено розумів причини, що спонукали націонал-демократичну інтелігенцію стати на шлях боротьби за національне визволення. На його думку, "змагання забезпечити собі засоби до життя приводять інтелігенцію до національної боротьби". Розвиваючи своє твердження, він пише: "З початку, національна інтелігенція стає *лише в оборону* прав свого народу, вимагає од інших націй тільки визнання національних прав свого народу. Але згодом національна інтелігенція, здебільшого родом з дрібної буржуазії, міщанства й селянства переходить до *нападу* і то більше, що більш свідомою стає нація. Вона чує за собою реальну силу, її апетити розгоряються. Гасло націоналізації всіх форм життя змінюється на гасло асиміляції всіх інших народів на території її нації" [19, с. 2]. І такі процеси розвитку національної демократії, як вважав публіцист, поширені у всіх народів, у тому числі й українців, що підтверджується позицією представників української націонал-демократії у єврейському питанні [19, с. 2].

Отже, керуючись логікою "Novusa", слід відмовитись від боротьби за національні права, а вести боротьбу лише за класові інтереси пролетаріату. На його думку, українське робітництво не може як виступати проти єврейської нації, так і цілком солідаризуватись з нею. "Але не маючи змоги цілком солідаризуватися з єврейством, як цілим, українське робітництво, виходячи з своїх власних добре зрозумілих інтересів, не може не виступати проти обмежень єврейської нації в її правах", – писав "Novus" [20, с. 6]. Головна боротьба повинна зводитись до усунення всіляких адміністративних та законодавчих обмежень, в першу чергу щодо "смуги осілості", але навіть у цьому питанні українським робітникам слід відмежуватись від націонал-демократів,

яких автор підозрював у нещирості. "Коли читаєш всі їх міркування, наприклад, про "межу", то по за їхніми клятвами в юдофільстві демократичного українства, в симпатіях його до трудящих мас єврейського народу, – не можеш не почути потайних, "заповітних думок" про те, що єврейство, після знищення "межі", посуне собі геть з України. І конкуренція і пауперизм зменшиться на Україні, і моральний і матеріальний рівень підніметься серед українського народу, коли ... єврейство буде емігрувати з України", – писав публіцист [20, с. 6]. Вирішити національне питання, в тому числі єврейську проблему, на думку автора "Слова", можна було лише зміною конституційного ладу в Росії, шляхом запровадження автономії та національного самоврядування [20, с. 7]. Як бачимо, публіцисти зі "Слова" не просто декларували свій філософізм, а й намагались використати "антисемітську карту" в боротьбі за вплив на українство.

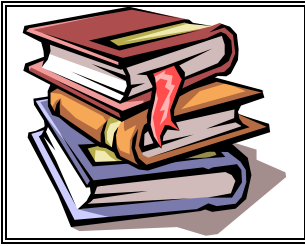
Отже, українські періодичні видання соціал-демократичного спрямування приділяли національному питанню і зокрема такій його складовій, як єврейська проблема, не менше уваги, ніж преса українських поступовців. При цьому їхнє бачення розв'язання єврейського питання відрізнялось від бачення друкованих органів поступовців чи правих сил. Його особливістю було те, що соціал-демократи підходили до єврейського питання з класових позицій і в комплексі із вирішенням національної проблеми в Російській імперії загалом. Такий підхід став причиною звинувачення опонентами соціал-демократичної преси в антисемітизмі.

Таким чином, можна зробити висновок, що позиції українських соціал-демократів у національному питанні, а також щодо таких його складових, як "українське" та "єврейське питання" були доволі суперечливими, що й підтверджують публікації у часописах "Праця" та "Слово". З одного боку РУП та його правонаступниця УСДРП та їхні друковані органи виступали категорично проти злиття українських соціал-демократичних організацій із російськими, обстоюючи незалежне функціонування національних партійних організацій. Водночас критиці піддавалася преса українських поступовців за свою національно-культурницьку та просвітницьку діяльність у масах, відстоювання національних прав українців, та інакші погляди на розв'язання єврейського питання. Цікаво, що активно критикував українські націонал-демократичні друковані органи та їхніх чільних публіцистів і тодішній переконаний український соціал-демократ, а пізніше ідеолог українського інтегрального націоналізму Д. Донцов. Зокрема словесних нападок і "навішування" ярликів від нього зазнав ще один із ватажків українського націоналізму та першої політичної партії Наддніпрянської України М. Міхновський. Деякі автори – соціал-демократи проявляли певну нетерпимість щодо преси інших українських течій, використовуючи єврейський фактор як своєрідний лакмусовий

папірець чи тест на демократизм, намагаючись таким чином нависити на своїх опонентів із українського табору ярлики "антисемітів". Однак, насправді, редакція газети "Рада" обстоювала цілком здорові позиції як в "українському питанні", так і в "єврейському".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вітик С. Розмежуймося! / С. Вітик // Праця. — 1904. — № 2. — С. 1.
2. Skriptor. Полювання "Искры" за горобцями / Skriptor // Праця. — 1905. — Ч. 12. — С. 3–4.
3. О. В. Ще про "не існуюче питання" / О. В. // Праця. — 1905. — Ч. 12. — С. 4–5.
4. Вайнилович С. Не існуюче питання / С. Вайнилович // Праця. — 1905. — Ч. 11. — С. 5.
5. Розвій-Поле П. На порозі / П. Розвій-Поле // Праця. — 1904. — № 4–5. — С. 2–5.
6. Ткаченко І. В. Передмова / І. В. Ткаченко // М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського. — К. : НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. — С. 3–13.
7. Вітик С. Ніжин / С. Вітик // Праця. — 1904. — Ч. 2. — С. 7–8.
8. Вітик С. Сміла, Київщина / С. Вітик // Праця. — 1904. — Ч. 6–7. — С. 9.
9. Вітик С. Сліпі люде / С. Вітик // Праця. — 1904. — Ч. 6–7. — С. 3–5.
10. Корольова О. Проти погромів / О. Корольова // Слово. — 1907. — № 1. — С. 10.
11. Корольова О. [Інформація про діяльність єврейських соціалістичних організацій] / О. Корольова // Слово. — 1907. — № 12–13. — С. 14.
12. Д-цов Дм. Ще кілька слів нашим демократам / Дм. Д-цов // Слово. — 1909. — № 5. — С. 9–10.
13. Юркевич Л. Кооперація на Україні / Л. Юркевич // Слово. — 1909. — № 10. — С. 7–9.
14. Юркевич Л. Кооперація на Україні / Л. Юркевич // Слово. — 1909. — № 9. — С. 6–8.
15. Валентин С. Що дали робочому людові "Просвіти" і що можуть вони йому дати? / Валентин С. // Слово. — 1907. — № 6. — С. 4–7.
16. Петлюра С. Українське життя в минулому році / С. Петлюра // Слово. — 1909. — № 1. — С. 3–5.
17. Петлюра С. Українська преса в 1908 році / С. Петлюра // Слово. — 1909. — № 2. — С. 4–6.
18. Novus. Єврейська справа і українські течії / Novus // Слово. — 1909. — № 5. — С. 2–5.
19. Novus. Єврейська справа і українські течії / Novus // Слово. — 1909. — № 6. — С. 2–5.
20. Novus. Єврейська справа і українські течії / Novus // Слово. — 1909. — № 7. — С. 4–7.

БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС

УДК 374.7

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ В УКРАЇНІ

ЯКУБЕНКО В., к. т. н., доцент, директор Інституту післядипломної освіти національного університету "Львівська політехніка"

БЕРЛІНГ Р., к. е. н., декан Інституту післядипломної освіти Національного університету "Львівська політехніка"

Збільшення обсягу знань у різних галузях людської діяльності й постійне їх оновлення змінило парадигму навчання з "освіти на все життя" на "освіту впродовж життя". Сучасному спеціалісту потрібно постійно оновлювати свою "базу" знань і вмінь, щоб не залишитися без роботи. Для цього потрібно займатися самоосвітою або проходити перепідготовку, спеціалізацію, підвищення кваліфікації, стажування тощо. Саме ці форми підвищення професійного рівня спеціалістів практикуються сьогодні в багатьох вищих навчальних закладах. Якщо раніше підвищення професійного рівня працівників підприємств, організацій та установ проводилось планово, то нині цей процес диктується ринковими потребами.

Аналізуючи етапи становлення освіти дорослих в Україні, варто зазначити, що в СРСР ідея організації ефективної освітянської практики у сфері освіти дорослих з'явилась ще в середині 60-х років минулого століття, а в середині 80-х було ухвалено політичне рішення про створення в колишньому Радянському Союзі єдиної системи безперервної освіти. Однак це рішення не отримало всебічної підтримки й теоретичного наповнення, які б дозволили перевести загальні міркування про структуру, мету й завдання безперервної освіти у практичну площину. Відповідно посилювалася тенденція до ізольованого розгляду окремих аспектів проблеми безперервної освіти, її своєрідна фрагментація, що позначилось на необхідності постійного оновлення професійних знань і умінь, посилення ролі самоосвіти, різноманітних завдань підвищення рівня загальної культури населення тощо. Зрозуміло, що зведення проблематики безперервної освіти до постійного

накопичення знань чи періодичного оновлення професійного потенціалу працівника значно спрощує її теоретичний зміст, оскільки загальнотеоретичне осмислення цієї проблеми базується на цілісному підході до розуміння загальних тенденцій розвитку освітньої практики.

Історичний аналіз свідчить, що у 1919 р. була заснована Світова Асоціація з питань освіти дорослих у м. Лондоні (Велика Британія), що функціонувала до початку Другої світової війни. Починаючи із 1949 р. ЮНЕСКО актуалізує проблематику розвитку міжнародного руху у сфері освіти дорослих, проводить міжнародні симпозиуми у Ельсінорі (1949, Данія), у Монреалі (1960, Канада), у Токіо (1972, Японія), у Парижі (1985, Франція) та у Гамбурзі (1997, Німеччина). На VI Міжнародній конференції у Бразилії експерти ЮНЕСКО затвердили постанову про збільшення фінансування та підвищення рівня урядової відповідальності за освіту дорослих [1].

Міжнародна конференція ЮНЕСКО з освіти дорослих є важливою платформою на міжнародному рівні для політичного діалогу й прийняття нових зобов'язань у сфері освіти дорослих. Вона є також одним із найбільших форумів, очолюваних ЮНЕСКО, з широкою участю недержавних організацій, установ системи ООН, регіональних організацій, профспілок і приватного сектору.

Метою статті є оцінка існуючого стану освіти дорослих в Україні і пошук пріоритетних напрямів і потенційних можливостей її розвитку.

Сьогодні, коли відбувається постійне ускладнення технічного оснащення промисловості, суспільству необхідно вдосконалювати освіту і безперервно підвищувати кваліфікацію працівників різних галузей виробництва. Підвищення кваліфікації здійснюється у процесі навчання і самоосвіти дорослого населення, а також його донавчання та перенавчання у зв'язку з потребами науково-технічного прогресу.

Широкого розповсюдження набуло обговорення проблеми неперервної освіти [2]. У літературі зустрічаються й інші, близькі за значенням терміни: "перманентна освіта", "підвищення кваліфікації", "перекваліфікація", "підготовка і перепідготовка кадрів" та ін. Усі вони стосуються освіти, що продовжується після шкільної. Проблема неперервної освіти особливо актуальна в умовах сьогодення: як організаційний принцип побудови народної освіти в Україні, вона забезпечує можливість використання кожною людиною упродовж усього її життя різноманітних освітніх закладів і дозволяє їй раціонально поєднувати освіту з самоосвітою.

Результати проведених досліджень свідчать, що людина в усі періоди її життя здатна набувати нові знання і розширювати світогляд, а у процесі трудової діяльності оволодівати новими і суміжними професіями при певних потребах [3–5]. Для забезпечення таких можливостей необхідна єдина система освіти. Особливої уваги у цій системі потребує післядипломна освіта, що характерна для всіх етапів життя дорослої людини.

Актуальність і доцільність дослідження зумовлена також новими вимогами до освіти в контексті інтенсивних соціально-економічних

трансформацій та демократизації українського суспільства. Зростаючий розрив між кваліфікацією людини та потребами ринку актуалізує питання про надання кожному громадянину можливостей неперервного поновлення знань і вмінь. Природно, що одна з провідних ролей в оновленій системі суспільних відносин відводиться освіті дорослих, яка виступає своєрідним індикатором рівня розвитку економічного, технічного, наукового, культурного та морального потенціалу країни.

Вищі навчальні заклади сьогодні не можуть забезпечити свого випускника повним обсягом знань на всі випадки життя. У зв'язку з інтенсивним зростанням потоку інформації через кожні 5–10 років потрібно поновлювати знання, щоб відповідати сучасним вимогам. Проведені за кордоном дослідження [3] свідчать, що навіть найвідоміші університети світу не вважають, що випускають дійсно освічених людей, чия освіта остаточно завершена. Вузи повинні випускати "схильних до навчання", тобто вони мають навчити студента вчитися – здобувати знання і прагнути до них.

Дорослій людині частіше доводиться виступати у ролі суб'єкта навчальної діяльності, спричиненої різними мотивами і цілями. Саме тому одним із шляхів неперервної освіти дорослих є самоосвіта.

Самоосвіта дорослих залежить від багатьох факторів, а саме: від досягнутого рівня освіти, ступеня оволодіння професією і професійною майстерністю, основ професіоналізму, прояву пізнавальних і професійних інтересів, єдності загальної та спеціальної освіти. Неперервна освіта складається зі спеціальної та загальної освіти. Спеціальна освіта спрямована на розв'язання прикладних завдань підвищення продуктивності праці, а загальна освіта дорослих зосереджена на всебічному, гармонійному розвитку особистості, який досягається через розумове, фізичне, моральне, трудове та естетичне виховання. Саме тому організація навчання дорослих базується на знаннях особливостей розумової діяльності людини на різних вікових етапах. Цікаво, що коли йдеться про навчання та виховання дітей, то не виникає сумніву, що потрібно враховувати вікові особливості розвитку інтелекту. Стосовно ж дорослої людини довгий час вважалося, що її розвиток вже закінчився, а тому нічого враховувати не потрібно.

Відомо, що з набуттям життєвого досвіду змінюється ставлення до освіти й навчання. При цьому низький рівень освіти усвідомлюється як перепона на шляху до досягнення високих результатів свого розвитку. Орієнтація дорослих людей на освіту змінюється з віком. Праця і освіта дуже часто виступають стимулами розвитку людини.

На сьогодні освіта дорослої людини є нагальною необхідністю, що покликана не тільки гарантувати професійну зайнятість, а й забезпечити всебічний розвиток і самовдосконалення особистості. На V Міжнародній конференції з освіти дорослих (м. Гамбург, 1997 р.) саме освіта дорослих була визнана ключем до XXI століття та одним із унікальних засобів стабільного розвитку суспільства.

Процес реформування вітчизняної системи освіти дорослих ґрунтується на Законах України "Про освіту" (1991 р.), "Про профе-

сійно-технічну освіту" (1998 р.), "Про вищу освіту" (2002 р.), "Концепції розвитку дистанційної освіти" (2000 р.), "Національній доктрині розвитку освіти у ХХІ столітті" (2002 р.), де передбачено поступові кроки щодо оновлення структури та змісту різних елементів системи освіти дорослих. Важливою умовою ефективної реалізації основних положень зазначених законів є не тільки використання найкращого з вітчизняної педагогічної спадщини, а й, з огляду на наявний процес інтеграції України до світового освітнього середовища, наукове дослідження та впровадження зарубіжного досвіду, орієнтованого на розбудову демократичної системи освіти дорослих.

Багатоаспектність функцій і завдань післядипломної освіти, що реалізуються відповідними навчальними закладами, актуалізують необхідність визначення концептуальних основ неперервного професійного зростання громадян, постійного оновлення напрямів, змісту і форм навчання відповідно до потреб економічного та соціального розвитку України, становлення демократичного суспільства.

Сучасні потреби державотворення, тенденції економічного розвитку суспільства обумовлюють необхідність вирішення низки проблем у сфері освіти дорослих, у тому числі післядипломної, зокрема необхідно:

- визначити професійне післядипломне навчання як обов'язкову невід'ємну складову частини професійної діяльності громадян і забезпечення гарантованих державою умов для такого навчання;
- розробити необхідну нормативно-правову базу, що сприятиме функціонуванню і подальшому розвитку системи післядипломної освіти;
- сформувати зміст професійного навчання та організувати навчальний процес відповідно до поточних і перспективних потреб держави, а також на базі цільового спрямування, посадових обов'язків фахівців, здобутої ними освіти, досвіду діяльності, індивідуальних інтересів і потреб громадян на основі впровадження результатів сучасних наукових досліджень, широкого використання вітчизняного та зарубіжного досвіду у сфері професійної підготовки та навчання дорослих;
- упорядкувати та оптимізувати мережу навчальних закладів післядипломної освіти шляхом поєднання галузевого принципу організації післядипломної освіти з широкою міжгалузевою та регіональною кооперацією з огляду на соціально-економічний розвиток України;
- розширити професійний профіль при отриманні другої вищої освіти та підвищенні кваліфікації фахівців через внесення відповідних пропозицій до чинного Переліку спеціальностей та спеціалізацій з урахуванням потреб галузей народного господарства держави та регіонів;
- забезпечити єдність і дієвість управління та регулювання діяльності всіх елементів системи післядипломної освіти з урахуванням потреб ринку праці;
- залучити професорсько-викладацькі та наукові кадри вищої школи, академічної та галузевої науки, провідних фахівців до навчального процесу в системі післядипломної освіти, при цьому обсяги навчального навантаження повинні регулюватися спеціальним положенням;

• застосовувати сучасні навчальні технології, що передбачають диференціацію, індивідуалізацію, запровадження дистанційної, очно-заочної та екстернатної форм навчання тощо.

Завдання мають вирішуватись на основі вдосконаленої нормативно-правової бази загальнонаціональної системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців.

При реформуванні системи освіти дорослих в Україні доцільно творчо використати деякі аспекти англійського досвіду [6], а саме: орієнтація нової парадигми освіти дорослих на неперервність освітньої діяльності у контексті визнаних на міжнародному рівні концепцій "освіти упродовж життя" та "суспільства, що навчається"; відродження неформальних закладів освіти дозволить чергувати формальну та неформальну навчальну діяльність і таким чином задовольняти різні (соціальні, культурні, економічні, моральні, громадянські) потреби людини та суспільства; відхід від крайніх форм централізації в управлінні системою освіти дорослих, адміністративна свобода у процесі ухвалення рішень на місцевому та регіональному рівнях; перегляд системи фінансування освіти дорослих: збільшення обсягів державного інвестування з метою створення ефективного механізму фінансового стимулювання, активного залучення додаткових альтернативних джерел фінансування; докорінна реорганізація структури формальної освіти дорослих із метою надання їй більшої гнучкості, що дозволить поетапно, частинами здобувати бажану спеціальність і, за власним бажанням, легко "рухатися" в межах освітньої системи без втрати темпів навчання та попередніх навчальних досягнень; широке використання дистанційних форм навчання з активним зверненням до сучасних інформаційних технологій. На сьогодні дистанційне навчання є найбільш оптимальною формою навчання дорослих, яке дозволяє реалізувати концепцію неперервної освіти дорослих і суспільства, що навчається, розширивши при цьому до максимуму коло людей, які мають доступ до освітніх ресурсів, та скоротивши до мінімуму і матеріальні витрати споживачів освітніх послуг, і державні кошти.

Післядипломну освіту слід розглядати не тільки як систему підвищення кваліфікації та перепідготовки дипломованих спеціалістів, а й як форму освіти дорослих, зважаючи на їх індивідуальні потреби у здобутті певних знань, виробленні навичок і умінь, особистісному і професійному зростанні. Водночас післядипломна освіта як система навчання дорослих зможе бути ефективною лише за умов, коли вона буде спиратися на найголовніший принцип – оперативно і максимально повно забезпечувати потреби як суспільства в цілому, так і окремих громадян.

У перспективі перепідготовка фахівців повинна здійснюватись з метою не тільки отримання нової спеціальності, а й здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня, наприклад, "бакалавр" з іншого напрямку підготовки, або здобуття вищого освітньо-кваліфікаційного рівня, наприклад, "магістр" за спорідненою або іншою спеціальністю, можливо,

навіть у формі одночасного навчання студентів за двома напрямами чи спеціальностями в одному або різних навчальних закладах. До перепідготовки фахівців слід також віднести навчання за спеціальностями специфічних категорій, за якими можуть навчатись особи, що мають диплом бакалавра будь-якого напрямку підготовки або диплом спеціаліста з будь-якої спеціальності. Серед специфічних категорій особливо актуальними уявляються програми підготовки магістрів ділового адміністрування. Це пояснюється тим, що в умовах ринкової економіки важливим напрямом перепідготовки фахівців стає управлінська (менеджерська) освіта, яка забезпечує посадове просування.

Однак для всіх видів перепідготовки фахівців необхідна відповідна нормативна база, на яку можна було б спиратися при організації навчального процесу. Взагалі перепідготовка фахівців повинна розглядатись як додаткова освіта, яка базується на першій отриманій освіті й повинна відштовхуватись від неї. Це накладає певні вимоги до формування галузевих компонент державних стандартів щодо напрямів підготовки фахівців і спеціальностей першої освіти, відповідних навчальних планів. Саме тому створення різноманітної, всеохоплюючої системи освіти дорослих громадян України має базуватись на активності громадських організацій, фінансовій активності органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, індивідуальній ініціативі самих дорослих громадян України.

Таким чином, післядипломна освіта повинна розглядатись як одна із пріоритетних у державі, оскільки вона безпосередньо пов'язана з перспективами економічного розвитку та соціальної стабільності суспільства. Зважаючи на важливість людського чинника у становленні й розвитку освіти дорослих в Україні, проблема ролі держави та її впливу на цей процес потребує більш глибокого вивчення. Доцільно комплексно дослідити взаємозв'язок особистість – навчальний заклад – держава, що дозволить виявити можливості підвищення рівня освіти в країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *UNESCO*, Records of the General Conference. Volume 1. Resolutions, "Programme for 1990–1991. Major Programme Areas. Education and the future. World Conference on Education for All. With regard to the follow-up to the World Conference", resolution 25C/IV. A. 1. 8. B. 5. (b). — Paris, 1989. — P. 76.
2. *Система* неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми. — Чернівці, 1996.
3. *Кумбс Ф.* Кризис образования в современном мире / Ф. Кумбс. — М., 1970.
4. *Ананьев Б. Г.* Интеллектуальное развитие взрослых как характеристика обучаемости / Б. Г. Ананьев // Сов. педагогика. — 1969. — № 10.
5. *Степанова Е. И.* Умственное развитие и обучаемость взрослых / Е. И. Степанова. — Л., 1981.
6. *Коваленко С. М.* Тенденції розвитку освіти дорослих в Англії (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / С. М. Коваленко. — Житомир, 2005.